

Jogelméleti Szemle 2026/2. szám

TARTALOM

Tanulmányok

Boros, Anita: Dogmatic interpretation of sustainability as a legal principle in the regulation of the circular economy	2
Heka László: A 2024. évi horvát nyelvtörvény elemzése és összehasonlítása a szomszédos országok hasonló törvényeivel	16
Kevevári István: Jacques Derrida jog és politikai filozófiájának fővonalai.....	46
Takács Izolda: “Az agressziós háború [...] magában foglalja valamennyi háborús bűncselekmény gonoszságát”.....	61
Truong, Thi Anh Nguyet: Environmental Justice in Relationship with Sustainable Development: Evolution and Beyond	86

Szemle

Rimán Áron: Az ideális állam jogelméleti koncepciója: az alapjog-védelem, a hatékonyság és a legitimitás egyensúlya	102
---	-----

Vita

Balássy Ádám Miklós: A jogállam mint a jogállam felfüggesztésének igazolása – Carl Schmitt majd száz év távlatából	116
--	-----

Boros, Anita¹

Dogmatic interpretation of sustainability as a legal principle in the regulation of the circular economy²

Abstract

This paper examines the doctrinal status of sustainability as a legal principle and explores how its normative content is concretised through the regulation of the circular economy. Drawing upon legal doctrine and legal theory, the study analyses the concept of legal principles, competing monist and pluralist approaches to the normative structure of sustainability, and the conditions under which sustainability may acquire genuine legal force. It argues that the legal status of sustainability cannot be determined in the abstract level but depends on the institutional and regulatory framework within which it operates. The paper identifies European Union circular economy regulation as the most developed example of the life-cycle-based normative concretisation of sustainability. Rather than treating the circular economy as a distinct legal principle, the study demonstrates that it transforms the abstract requirements of sustainability into a coherent system of legally enforceable obligations governing the entire life cycle of products, from design and production to use, repair, reuse, and recycling.

Keywords: sustainability, legal principles, circular economy, life-cycle regulation, environmental law, European Union law

I. Introduction

The concept of sustainability has, over the past decades, become one of the most frequently used categories in legal scholarship, yet dogmatically it has also become the least clearly defined. Although it appears both as a constitutional objective and a principle of EU legal integration, and is reflected across a wide range of sectoral regulations, the assessment of its legal nature remains far from uniform. This issue arises particularly sharply in the regulation of the circular economy, which translates sustainability's abstract requirements into specific legal norms through obligations that span the product's entire life cycle.³ This study proceeds from the hypothesis that this conceptual diffusion is not only the consequence of the diversity of the regulatory environment, but may also partly stem from sustainability's specific normative structure: sustainability simultaneously embodies a political objective and a body of legally binding normative content.⁴ These two layers do not become clearly separated from one another. The same reference to sustainability may be treated as merely a declaratory objective in one

¹ University Professor, Ludovika University of Public Service, Faculty of Law Enforcement, Department of Administrative Policing and International Law Enforcement.

² This paper was supported by the János Bolyai Research Scholarship of the Hungarian Academy of Sciences. DOI 10.59558/jesz.2026.2.2

³ Voigt, Christina: Sustainable Development as a Principle of International Law. Resolving Conflicts Between Climate Measures and WTO Law. Martinus Nijhoff Publishers, Leiden–Boston, 2009, p. 1–28.; Schrijver, Nico: The Evolution of Sustainable Development in International Law. Inception, Meaning and Status. Martinus Nijhoff Publishers, Leiden–Boston, 2008, p. 1–25.

⁴ Boros, Anita – Hegedüs, Viktor – Iván, Dániel: A fenntarthatóság társadalompolitikai indikátorai és azok hazai teljesülése. In Pro Publico Bono: Magyar Közigazgatás, 2020, 8. évf., 2. szám, p. 162–193.

legal area, while in another it may qualify as a substantive legal standard; and the boundary between these two roles varies not only by legal field, but even by legal culture.⁵

The study addresses two interrelated questions. First, can sustainability be regarded, from a doctrinal perspective, as a legal principle, and if so, what is its normative structure? Second, how is this principle concretised through the regulation of the circular economy, particularly by means of obligations governing the product's entire life cycle?

The research applies dogmatic and legal-theoretical methods. It examines the nature of sustainability as a legal principle in light of leading contemporary theories of law, as well as the international, EU, and Hungarian constitutional frameworks for environmental protection. In the study, the regulation of the circular economy does not appear as an independent object of research; rather, it serves as a case study to examine the dogmatic content of sustainability.

The study argues that the regulation of the circular economy is not merely one area of application of sustainability, but its most advanced normative interpretation – one that, through obligations covering the product's entire life cycle, turns sustainability into a directly enforceable legal requirement.

II. Sustainability as a legal principle: dogmatic foundations and normative structure

II.1. The concept of a legal principle and the classification of sustainability as a legal principle

The classical starting point of the dogmatic distinction between a legal principle and a statute (legal rule) is that rules are applied in an 'all-or-nothing' manner, whereas principles are subject to balancing and may be realized to different degrees in any given case. However, this distinction alone does not answer the question whether a particular normative content – here, sustainability – belongs to the legal system at all, or whether it continues to exist merely as a moral-political objective without being identifiable as a legal norm.

In contemporary legal theory, two complementary dogmatic models of the principle-rule distinction have become decisive. According to one of them, principles follow a logic of weighting rather than application. When they conflict, the balancing in a specific case ends not with one principle becoming invalid, but with the principle that carries greater weight in that particular instance taking precedence.⁶ The other, related model describes principles as optimization commands (*Optimierungsgebote*): they seek to realize their content to the greatest extent possible, as determined by the factual and legal possibilities. This contrasts with rules, which are either satisfied or not.⁷ In domestic legal-theoretical literature, this distinction is embedded in a system of forms of abstraction in law, in which rules, maxims, legal principles, legal-dogmatic concepts, and fundamental rights occupy different levels of abstraction relative to one another.⁸ Using the threefold dogmatic framework of Dworkin, Alexy, and Pokol, the

⁵ The question of how sustainability manifests itself as a legal principle has been raised previously in the pages of the *Jogelméleti Szemle* as well, although in a different legal context. See: Halmosné Siket Zsuzsanna: A büntetőeljárás jog alkotmányos keretei különös tekintettel a fenntarthatóság elvének megjelenésére, p. 49. In *Jogelméleti Szemle*, 2016/2. szám, https://epa.oszk.hu/05200/05288/00066/pdf/EPA05288_jogelmeleti_szemle_2016_2_049-057.pdf (2026.06.23.) Compared to this, the present study does not concern a specific area of procedural law; rather, it examines the issue in the dogmatic relationship between the qualification of sustainability as a general legal principle and the regulation of the circular economy.

⁶ Dworkin, Ronald: *Taking Rights Seriously*. Harvard University Press, Cambridge (Massachusetts), 1977, p. 500.

⁷ Alexy, Robert: *A Theory of Constitutional Rights*. Oxford University Press, Oxford, 2002, p. 389.

⁸ Pokol Béla: A jog absztrahálódási formái. Regulák, maximák, jogelvek, jogdogmatikai fogalmak és alapjogok. In *Jogelméleti Szemle*, 2008/3. szám, <https://ojs.elte.hu/jesz/issue/view/546/400> (2026.06.20.)

question of whether sustainability can be classified as a legal principle can be formulated more precisely. It is not necessary to examine whether sustainability can be applied “as a rule,” but rather whether there exists a legal mechanism – judicial discretion, a duty of the legislator, interpretive constraints, etc. – that treats the content of sustainability in a specific case as a consideration to be optimized.⁹

In the international legal-theoretical literature, an increasingly broad consensus has emerged that sustainability has moved beyond being merely a political objective. Bosselmann describes sustainability as a fundamental principle that orients the legal system, whose normative core consists of the requirement of ecological integrity. In contrast, Voigt interprets sustainable development primarily as an integration principle that ensures coherence among different fields of law.

Although the two approaches place different emphases, they share the view that sustainability should be understood as a legal benchmark that goes beyond political programs and can guide lawmaking, legal interpretation, and legal application.¹⁰

Applying this dogmatic filter leads to different outcomes in classifying sustainability as a legal principle, depending on the legal system. In EU law, as discussed in detail in the following chapter, the principle of sustainable development has acquired binding force under Article 11 TFEU and, due to its structural embedding, can be convincingly characterized as a general legal principle.

At the same time, it is worth noting that, in international public law, the classification of sustainability as a legal principle is much more uncertain. In this respect, the International Court of Justice’s judgment in the *Gabčíkovo–Nagymaros* case is of particular significance for Hungarian legal scholarship,¹¹ in which the Court urged the parties to reconsider their earlier arrangements regarding water resource management to reconcile economic development with environmental protection. However, it did not recognize this requirement as an independent, legally binding substantive rule, but instead treated it as an interpretative consideration. This solution clearly illustrates that, at the level of international public law, sustainability, even there is a dispute around it, serves more of an interpretive than an autonomously applicable normative function. This suggests that the concept – initially a doctrinal construction recorded in 1987 in the Brundtland Report – has not yet reached the level of maturity evidenced by the EU’s integration clause. At the same time, it implies that the classification of sustainability as a legal principle cannot be determined in general, but must always be assessed in light of the institutional framework and the characteristics of the legal sources of the legal system in question. This also justifies the separate analysis of the structure of the normative content.

For this study, this dogmatic conclusion is particularly important because the regulation of the circular economy is an area of law in which sustainability’s character as a legal principle no longer appears merely in a declaratory manner but takes concrete form as obligations that cover the product’s entire life cycle.

⁹ Vértessy, László: Jurisprudential and Meta-jurisprudential Concepts Related to Environmental Sustainability. In *Jogelméleti Szemle*, 2025/4. szám, <https://ojs.elte.hu/jesz/issue/view/900> (2026.06.20.); Bosselmann, Klaus: *The Principle of Sustainability. Transforming Law and Governance*. Ashgate Publishing, Farnham, 2008, p. 1–22.

¹⁰ Barral, Virginie: Sustainable Development in International Law: Nature and Operation of an Evolutive Legal Norm, p. 377. In *European Journal of International Law*, 2012/2. szám, p. 377–399. Lásd ehhez még: Bosselmann: i.m. p. 51–74.; Voigt: i.m. p. 147–175.; Cordonier Segger, Marie-Claire – Khalfan, Ashfaq: *Sustainable Development Law. Principles, Practices and Prospects*. Oxford University Press, Oxford, 2004.; French: i.m. p. 53–84.

¹¹ *Gabčíkovo–Nagymaros Project (Hungary/Slovakia)*, Judgment, I.C.J. Reports 1997, p. 7–88. In Judge Weeramantry’s dissenting opinion, he expressly treats sustainable development as a developing principle of international law.

II.2. *The normative structure of sustainability*

If we accept that sustainability acquires legal-principal status in certain legal systems, the question remains whether this principle has a uniform normative content. In contemporary interpretation, two fundamentally competing approaches can be identified. The first, pluralist approach understands sustainability not as a single principle but as a bundle (or set) of principles. According to this, the legal content of sustainability can be broken down into at least eight separable components: the polluter-pays principle, the requirement to apply the best available scientific knowledge, the precautionary principle, the principle of intergenerational justice, the principle of transnational sustainability, the requirement to take ecosystem services into account, the principle of integrated decision-making, and the principle of adaptive management.¹² The dogmatic implication of this view is that, under the term “sustainability,” we must actually understand not a single legal principle but an overarching framework of principles,¹³ whose individual elements acquire binding normative content to varying degrees and across different fields of law.¹⁴

By contrast, the second, monist approach regards ecological sustainability as the indispensable cornerstone for the legal system, in relation to which the other dimensions of sustainability – economic and social – are secondary, derivative in nature.¹⁵ According to this, the legal normativity of sustainability can be preserved only if we narrow the core of the principle to a single, ecologically framed requirement, because the dilution of the principle’s content – entailing the unlimited inclusion of economic and social considerations – ultimately empties it of its normative force.¹⁶ The idea of the primacy of ecological integrity also plays a decisive role in the contemporary literature on environmental constitutionalism, which understands sustainability not as a balance among multiple competing objectives but as the minimum requirements for the survival and maintenance of natural systems.¹⁷

Regarding the domestic reception of the monist approach, it is noteworthy that the interpretation of Hungarian environmental law has reached a similar conclusion.¹⁸ It pointed out that although the concept of sustainability is used by many, relatively few employ it uniformly. Further, since it is hardly feasible to secure the simultaneous priority of all its dimensions, it is necessary to bring the environmentally and ecologically embedded dimension of sustainable development to the forefront as the aspect that most urgently requires enhanced legal protection.¹⁹ The structure of this finding is essentially identical to Bosselmann’s monist thesis, although it emerged within Hungarian environmental law dogmatics as a result of

¹² Craig, Robin Kundis – Ruhl, J. B.: *Governing for Sustainable Coasts: Complexity, Climate Change, and Coastal Ecosystem Protection*, p. 1361. In *Sustainability*, 2010/2/5. szám.

¹³ French i.m. p. 27–53.

¹⁴ Bosselmann, Klaus – Prue, Taylor: *Ecological Approaches to Environmental Law*. Routledge, London–New York, 2017, p. 21–48.; Cordonier Segger – Ashfaq i.m. p. 15–61.

¹⁵ Bosselmann, Klaus: *The Principle of Sustainability: Transforming Law and Governance*. Ashgate, Aldershot, 2008. The author describes ecological sustainability as a foundational principle permeating the legal system as a whole, and not merely as a sub-area of environmental law.

¹⁶ Westra, Laura: *Environmental Justice and the Rights of Ecological Refugees*. Earthscan, London, 2009, p. 44–67.; Kotzé, Louis J. – Duncan, French: *The Anthropocentric Ontology of International Environmental Law and the Sustainable Development Goals*. In *International Environmental Agreements*, 2018/18. szám, p. 5–21.

¹⁷ Kotzé, Louis J.: *Global Environmental Constitutionalism in the Anthropocene*. Hart Publishing, Oxford–Portland, 2016, p. 85–109.

¹⁸ Bándi, Gyula: *Környezetjog*. Szent István Társulat, Budapest, 2022, 37–55. o.; Fodor, László: *Az Alaptörvény esete a szennyező hulladékokkal és az európai jog*. In *Magyar Jog*, 2012/11. szám, p. 641–652.; Szilágyi, János Ede: *Környezetjog*. Miskolci Egyetemi Kiadó, Miskolc, 2018, p. 41–59.

¹⁹ Bándi, Gyula: *A környezetjog elveiről*. In *Jogtudományi Közöny*, 2005/11. szám, p. 453–462.; see also for this: Bándi, Gyula: *Környezeti értékek, valamint a visszalépés tilalmának értelmezése*. In *Iustum Aequum Salutare*, 2017/2. szám, p. 159–181.

internal developments. This suggests that the conceptual dilution of sustainability and the monist response to it are not the peculiarities of a single legal culture, but rather a dogmatic problem that follows from sustainability's normative structure and arises across legal systems.

The phenomenon of conceptual dilution is not unique to sustainability, either. In Hungarian legal-theoretical literature, a similar observation has been made regarding the concept of the rule of law: the term is continually “inflated,” i.e., it acquires new meanings while relinquishing earlier ones. As a result, an accurate and objective determination of its content becomes just as impossible as it is with sustainability.²⁰ This comparison is instructive because it shows that sustainability is not unique in undergoing conceptual pluralisation,²¹ this parallelism is dogmatically instructive because it shows that sustainability is not affected by conceptual pluralisation as an isolated phenomenon; rather, it is a manifestation of a more general pattern in legal theory: broad, value-based concepts that often migrate from political discourse into law – whether it is the rule of law or sustainability – routinely follow a similar dogmatic fate. In such cases, the scope of the term keeps expanding, while its precisely defined normative content, which can be understood uniformly by everyone, becomes increasingly difficult to capture. In my view, the unlimited extension of the concept of sustainability ultimately risks weakening its normative force, because a notion that simultaneously stands for all positive social goals may, in the end, lose its capacity to orient legal decision-making. This observation supports the study's starting point that the legal classification of sustainability cannot be treated as a one-off, closed, dogmatic act, but must be continuously reassessed in light of the relevant field of law and its context.

The choice between the two approaches is not merely of theoretical importance; it has direct dogmatic consequences for how circular economy regulation is interpreted. If we adopt the pluralist view, circular economy regulation – which operates primarily through technical instruments such as resource efficiency, the waste hierarchy, and extended producer responsibility – can be understood as a legal concretisation of the integrated decision-making and adaptive management components of sustainability. If, by contrast, we follow the monist, ecological approach, circular economy regulation can be regarded as a legal manifestation of sustainability only insofar as it contributes to maintaining ecological integrity, and not merely as it repackages economic efficiency goals in “green” terminology.

From this study's perspective, the significance of the debate lies in the fact that circular economy regulation offers a suitable framework for examining how different components of sustainability are concretized within a system of legal obligations that spans the entire product life cycle. For the remainder of this work, the central question will therefore not be how many components sustainability can be broken down into, but rather how these components take on concrete normative form in circular economy regulation.²²

II.3. Normative specification of sustainability as a dogmatic issue

The debate concerning the legal qualification of sustainability and its normative structure does not yet answer how this principle becomes a norm regarding legislation and judicial application.²³ For a dogmatic analysis, it is therefore not sufficient to examine whether sustainability can be regarded as an independent legal principle or as a system of interrelated

²⁰ Tóth, J. Zoltán: A jogállamiság tartalma. In Jogtudományi Közlöny, 2019/5. szám, p. 197–212.

²¹ Tamanaha, Brian Z.: On the Rule of Law. History, Politics, Theory. Cambridge University Press, Cambridge, 2004, p. 91–114.; Waldron, Jeremy: Is the Rule of Law an Essentially Contested Concept? In Law and Philosophy, 2002/21. szám, p. 137–164. <https://www.jstor.org/stable/3505128> (2026.06.17.)

²² Schrijver: i.m. p. 249–276.

²³ Krämer, Ludwig: EU Environmental Law. Sweet & Maxwell, London, 2016, p. 87–112.

sub-principles; it is also necessary to analyse the regulatory mechanisms through which this normative content is interpreted.²⁴ In this respect, the development of EU environmental law is of particular significance. The integration principle laid down in Article 11 of the Treaty on the Functioning of the European Union,²⁵ and the EU codification of environmental principles, has created a normative framework that makes it possible for the requirement of sustainability not to appear only as a political objective or an interpretative aid, but also to serve as a basis for specific legislative obligations.²⁶ A similar developmental trend can also be observed in Hungarian constitutional environmental protection, where Article P of the Fundamental Law and the doctrine of the prohibition of backsliding have jointly shaped a constitutional value order.²⁷ It makes the long-term preservation of natural resources a mandatory consideration for both legislation and judicial application.²⁸

The real significance of the normativity of sustainability, however, cannot be captured merely by analysing these provisions in themselves, but rather by examining how they materialize in practical regulation. In this study, the most advanced example of this process is the regulation of the circular economy. The circular economy no longer regulates a single sub-area of environmental law; instead, it establishes a unified normative system covering the entire life cycle of a product – from design and production, through placing on the market, consumption, and repair, all the way to reuse, remanufacturing, and recycling. Precisely for this reason, the regulation of the circular economy is well-suited to demonstrate how sustainability shifts from an abstract legal principle into a system of legally binding obligations that can be applied directly and enforced.

III. The circular economy as a life-cycle-based specification of sustainability

III.1. The concept of the circular economy and its juris-theoretical significance

For a long time, the regulation of the circular economy was interpreted in the academic literature primarily as a reform of waste management. Early approaches indeed focused mainly on improving the efficiency of waste management systems; however, contemporary scholarship

²⁴ Article 11 TFEU. See also Article 4 TFEU, which treats environmental protection as a shared competence, and Article 191(2) TFEU, which codifies the precautionary principle and the principle that the polluter pays.

²⁵ Bándi, Gyula: A jövő nemzedék védelmének egyes jogi eszközei. In *Iustum Aequum Salutare*, 2024/1. szám, p. 33–50. <https://szakcikkkadatbazis.hu/doc/5656289> (2026.06.21.); see also for this: Fodor 2015: i.m. p. 641–648.; Kotzé: i.m. p. 85–109.; Brown Weiss, Edith: *In Fairness to Future Generations*. International Law, Common Patrimony, and Intergenerational Equity. United Nations University – Transnational Publishers, Tokyo–New York, 1989, p. 24–49.

²⁶ de Sadeleer, Nicolas: *EU Environmental Law and the Internal Market*. Oxford University Press, Oxford, 2014, p. 103–142.; Lee, Maria: *EU Environmental Law, Governance and Decision-Making*. Hart Publishing, Oxford, 2014, p. 57–89.; Sjäffjell, Beate: The Legal Significance of Article 11 TFEU for EU Institutions and Member States. In Wiesbrock, Anja – Sjäffjell, Beate (szerk.): *The Greening of European Business under EU Law: Taking Article 11 TFEU Seriously*. Routledge, Abingdon, 2015, p. 51–72.

²⁷ See also for this: Bándi 2024: p. 42.; Majtényi: i.m. p. 22.; May, James R.–Daly, Erin: *Global Environmental Constitutionalism*. Cambridge University Press, Cambridge, 2015, p. 1–28.; Kotzé 2016: p. 1–34.

²⁸ Szilágyi, János Ede: Észrevételek a jövő nemzedékek érdekeinek alkotmányjogi védelme kapcsán. In Kruzslicz, Péter – Sulyok, Márton – Szalai, András (szerk.): *Liber Amicorum László Trócsányi*. SZTE ÁJK, Szeged, 2021, p. 223–233. <https://publicatio.bibl.u-szeged.hu/23615/1/TrocsanyiLaszlo-LiberAmicorumx1a.pdf> (2026.06.19.); Alexy, Robert: *A Theory of Constitutional Rights*. Oxford University Press, Oxford, 2002, p. 47–71.; See also for this Majtényi, Balázs: A jövő nemzedékek és a természeti tárgyak köztársasága? In *Fundamentum*, 2008/1. szám, p. 17–28.; Fodor, László: A környezethez való jog dogmatikája napjaink kihívásai tükrében. In *Miskolci Jogi Szemle*, 2007/1. szám, p. 5–19.; Bándi 2022: p. 146–153.; Prieur, Michel: Non-Regression Principle in Environmental Law. S.A. *Droit de l'Environnement*, Bruxelles, 2012, p. 17–39.; Prieur, Michel – Sozzo, Gonzalo (szerk.): *La Non Régression en Droit de l'Environnement*. Bruylant, Bruxelles, 2012, p. 480–490.

increasingly emphasizes the system-level nature of the circular economy. In this understanding, circularity is not a single economic policy instrument or an environmental technology measure, but rather an economic and regulatory paradigm aimed at reorganizing the entire life cycle of products, materials, and resources.²⁹

The EU's new-generation circular economy policies no longer aim at the subsequent management of waste, but at regulating the entire life-cycle of products. Circularity is thus gradually transforming into an overarching regulatory logic that treats, within a unified system, all life-cycle stages from product design, through production, placing on the market, consumption, and repair, to reuse and remanufacturing, and finally to the point at which it becomes waste.

This represents a fundamental paradigm shift that reshapes the rights and obligations of all participants in the value chain. From a dogmatic perspective, this shift is particularly significant. It is also worth emphasizing that “the circular economy” and “sustainability” are not synonymous concepts, and their legal content and character are not the same. Sustainability has traditionally been understood either as a normative objective, which may lack full legal force, or as a legal principle. By contrast, the circular economy should be understood as an instrument for achieving sustainability. To put it differently, sustainability sets out the normative targets (including, in this sense, soft-law at a level below strict normativity), whereas the circular economy provides the regulatory framework through which those objectives are implemented.

It is also important to note that the circular product life-cycle and its regulation cannot cover the entire spectrum of sustainability issues; however, they support the achievement of all SDGs, directly or indirectly. From this perspective, the circular economy can be understood not as an independent legal principle, but as the life-cycle-based legal integration of sustainability (its goal system).³⁰

III.2. The entire product life cycle as a subject of regulation

A distinctive feature of circular economy regulation is that it does not focus on a single economic activity or environmental problem, but takes the entire product life-cycle as the regulatory unit. As mentioned above, the life-cycle-based approach treats all stages in an integrated system.³¹ An approach that views the circular economy not merely as a waste-management issue, but as a new regulatory paradigm for managing natural resources, is also becoming increasingly prominent in domestic scholarship.³²

In the first stage of the product life-cycle, the circularity requirement is directed at product design. The new ecodesign regulation (Ecodesign for Sustainable Products Regulation – ESPR) no longer sets only energy-efficiency requirements; it also makes aspects such as durability, repairability, reusability, and recyclability mandatory.³³ Here, sustainability becomes legally relevant as soon as the product is created.³⁴

²⁹ Kirchherr, Julian – Reike, Denise – Hekkert, Marko: Conceptualizing the Circular Economy: An Analysis of 114 Definitions. In Resources, Conservation and Recycling, 2017/127. szám, p. 221–232.; Stahel, Walter R.: The Circular Economy. A User's Guide. Routledge, London–New York, 2019, p. 15–39.

³⁰ Geissdoerfer, Martin – Savaget, Paulo – Bocken, Nancy M. P. – Hultink, Erik Jan: The Circular Economy – A New Sustainability Paradigm? In Journal of Cleaner Production, 2017/143.szám, p. 757–768.

³¹ Stahel: i.m. p. 40–82.

³² Bándi 2022: p. 45–67.

³³ European Parliament and Council: Regulation (EU) 2024/1781 establishing a framework for the setting of ecodesign requirements for sustainable products.; Reisch, Lucia A. – Throne-Holst, Harald (eds.): Handbook of Research on Sustainable Consumption. Edward Elgar Publishing, Cheltenham, 2015, p. 185–204.

³⁴ Stahel: i.m. p. 40–58.

The second key stage of the product life cycle is manufacturing. At this stage, numerous resources used as inputs (raw materials) are integrated; it is here that it is determined how much of these inputs is consumed, how much becomes final waste, and how much remains as reusable material. Depending on the industry, different manufacturing technologies have different impacts on energy, water, and land use, as well as environmental burdens, and also consider the additional resource needs associated with the transport and logistics of raw materials and manufacturing technology systems.

The Digital Product Passport system aims to ensure transparency regarding the product's material composition, repairability, and environmental performance. The rationale underlying the regulation is to establish the informational conditions necessary for sustainable decision-making.³⁵

In the consumption stage, the right to repair and measures to curb planned obsolescence come into play. These rules effectively reinterpret sustainability through a traditional consumer-protection lens because, by extending the product's service life, they reduce demand for new resources.³⁶

In the post-use stage, reuse, refurbishment, and remanufacturing come to the forefront.³⁷ At this point, the circular economy most visibly breaks with the logic of the linear economy, since the product does not lose its economic and legal relevance when consumer use ends; instead, it can move into new life cycles.³⁸

Finally, at the stage where the product becomes waste and is recycled, the classic environmental law institutions appear, such as the waste hierarchy, extended producer responsibility, and the regulation of secondary raw material markets, which previously constituted almost the exclusive substance of the circular economy.³⁹

Based on a full life-cycle assessment, it can be concluded that the circular economy is not merely one application area of sustainability, but one of its most advanced legal concretizations. The abstract legal requirement of sustainability becomes, through circular-economy regulation, a complex normative structure manifested as a system of obligations extending across the product's entire life path. Therefore, circularity is not a special chapter of waste law; rather, it should be understood as a life-cycle-based regulatory paradigm of sustainability.

III.3. The circular economy as the normative concretization of sustainability

The life-cycle-based regulatory logic of the circular economy has taken a normative form in EU law. The Waste Framework Directive, circular economy action plans, ecodesign regulation, and the new-generation product policy instruments together create a regulatory architecture in which the overarching requirement of sustainability is transformed into technical, measurable, and enforceable obligations.

³⁵ Chawla, Kartig et.al.: Methodology for defining data requirements for the Digital Product Passport under the ESPR framework. Publications Office of European Union, Luxembourg, 2026.; Zhang, Abraham – Seuring, Stefan: Digital product passport for sustainable and circular supply chain management: a structured review of use cases. In International Journal of Logistics Research and Applications, 2024/27/12. szám, p. 2513–2540.

³⁶ Perzanowski, Aaron: The Right to Repair. Reclaiming the Things We Own. Cambridge University Press, Cambridge, 2022, p. 17–52.

³⁷ Braungart, Michael – McDonough, William: Cradle to Cradle. Remaking the Way We Make Things. North Point Press, New York, 2002, p. 92–117.

³⁸ Uo.

³⁹ Directive 2008/98/EC of the European Parliament and of the Council of 19 November 2008 on waste and repealing certain Directives. HL L 312., 2008.11.22., p. 3–30.

EU regulation of the circular economy offers a field for showing how the codification of sustainability at the level of general principle is concretized into technical, quantified duties. The Waste Framework Directive and the circular economy package associated with it were adopted under Article 192 TFEU, and, where internal market aspects are concerned, under Article 114 TFEU. At the same time, they can be regarded as a concretization of the integration principle enshrined in Article 11 TFEU: institutions such as the waste hierarchy, recycling targets, and extended producer responsibility are legal instruments that genuinely integrate the goal of sustainable development into law and practice.⁴⁰

From a dogmatic point of view, the ongoing, unresolved policy debate over the legal basis for the planned EU Circular Economy Act is particularly instructive. Certain interest groups argue that, to provide a solid legal basis for the legal act, a dual legal basis is needed, combining Article 114 TFEU, as the internal market legal basis, with an appropriate environmental legal basis, typically Article 192 TFEU,⁴¹ since they take the view that Article 11 TFEU requires environmental considerations not to be included merely as a secondary element, but structurally built into the objectives of the legal act. This debate, regardless of its outcome, demonstrates that the principle of integration in practical law-making is not merely a symbolic reference point but an argument that can be mobilized in discussions of legislative technique and the selection of the legal basis.

Recent developments in circular economy regulation also demonstrate that a pluralistic understanding of the normative content of sustainability is organised into a single coherent regulatory logic. The principle of integrated decision-making is evident in the mandatory nature of waste management planning; the principle of adaptive management is realized through review and target-value modification mechanisms; and the principle of intergenerational justice is embodied in provisions aimed at ensuring the long-term availability of natural resources. This observation suggests that a pluralistic understanding of sustainability does not necessarily undermine normative coherence: the individual components may be functionally integrated into a coherent regulatory architecture within specific regulatory areas – such as the circular economy – even if, at the abstract level, they cannot be reduced to a single, unified legal principle.⁴²

From the perspective of Hungarian environmental law, it is worth highlighting that, around the time of the political transition, domestic environmental regulation still struggled with numerous gaps and low enforcement effectiveness.⁴³ Over the past three decades, however, the body of environmental legal rules has multiplied to such an extent that it would now be difficult to provide, dogmatically, a coherent and easily comprehensible picture of it.⁴⁴ In my view, the domestic reception of circular economy regulation fits into this trend: the transposition of EU circular economy legal acts should be understood not as an isolated, purely technical harmonisation measure, but as part of the Hungarian environmental law's gradual, dogmatic

⁴⁰ de Sadeleer: i.m. p. 103–112.; Lee: i.m. p. 80–89.

⁴¹ Dual legal basis for the Circular Economy Act. In *Municipal Waste Europe*, policy position statement, 2025. <https://www.municipalwasteurope.eu/publications/dual-legal-basis-the-circular-economy-act> (2026.06.21.). According to the position that Article 11 TFEU integration obligation requires that the Circular Economy Act must also incorporate environmental objectives under Article 192 TFEU into its legal basis and not rely solely on internal market considerations. It is important to emphasise that this is the position of one side in an ongoing legislative debate that has not yet been concluded. In contrast, several industry interest associations (including EUROPEN) explicitly reject the involvement of Article 192 and advocate regulation based exclusively on Article 114 TFEU, arguing that a dual legal basis would create legal uncertainty and fragmentation. At the time the study was finalised, the final wording of the legislation and its legal basis were still unknown.

⁴² Boros, Anita: A körforgásos és fenntartható gazdaság – lehetőségek és értékek. In Kovács, Éva Margit (szerk.): *Ünnepi kötet a 65 éves Imre Miklós tiszteletére*. Ludovika Egyetemi Kiadó, Budapest, 2020, p. 97–104.

⁴³ Fodor, László: *Környezetjog*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2015, p. 50–52.

⁴⁴ Fodor, László: A magyar környezetjog három évtizede (unorthodox review). In *Iustum Aequum Salutare*, 2022/2. szám, p. 5–25. <https://szakcikkadatbazis.hu/doc/3417804> (2026.06.19.)

consolidation over decades, in which the overarching policy objective of sustainability gradually acquires concrete legal expression across successive regulatory sectors.⁴⁵

In my opinion, the legal significance of the circular economy is not limited to the creation of new environmental instruments. Its true dogmatic innovation lies in turning sustainability – traditionally an abstract legal requirement – into a system of directly applicable and enforceable obligations that extends across the entire product life cycle.⁴⁶

The circular economy is therefore not simply a new environmental policy programme, but rather a life-cycle-based regulatory model of the legal principle of sustainability, in which abstract legal requirements take shape in the form of enforceable obligations covering the product's entire life span.

IV. Conclusions

The study concludes that the legal characterisation of sustainability cannot be determined in the abstract level; it must always be assessed in light of the specific legal system and regulatory context. In EU law, the integration principle enshrined in Article 11 TFEU, together with the codification of environmental principles, has created a normative framework that enables sustainability to be interpreted as a legal principle. By contrast, in other legal contexts, sustainability continues to serve a guiding or interpretative role.

At the same time, the analysis also showed that sustainability is not a legal principle with a uniform normative content. Under the pluralist approach, it is constructed from a system of interrelated sub-principles. In contrast, the monist view regards these sub-principles as concrete manifestations of a deeper ecologically grounded normative core. However, this difference is partly mitigated in the regulation of the circular economy, because in this regulatory field, the sub-principles are integrated into a mutually reinforcing and coherent regulatory system.

The most important finding of the study is that the circular economy should not be understood as an independent legal principle, but rather as a legal concretisation of sustainability based on the product life-cycle. The regulation of the circular economy transforms sustainability's abstract requirements into specific legal obligations covering the product's entire life-cycle. The rules governing product design, manufacturing, placing on the market, consumption, repairability, reuse, remanufacturing, and recycling collectively form a normative structure. In this, sustainability is no longer merely a political objective or an interpretative aid, but rather takes the form of a coherent system of directly applicable legal obligations.

Accordingly, the regulation of the circular economy is not simply one area of application of sustainability, but its most advanced form of legal realisation. Its dogmatic significance lies precisely in making visible the transition by which sustainability, as a general legal requirement, becomes a system of enforceable legal obligations spanning the entire product life cycle.

⁴⁵ Bándi 2022: i.m. p. 50.

⁴⁶ Schröder, Patrick – Anggraeni, Kartika – Weber, Uwe: The Relevance of Circular Economy Practices to the Sustainable Development Goals. In *Journal of Industrial Ecology*, 2019/23/1. szám, p. 77–95.

Reference

- Alexy, Robert: A Theory of Constitutional Rights. Oxford University Press, Oxford, 2002.
- Bándi Gyula: A környezetjog elveiről. In Jogtudományi Közlöny, 2005/11. szám, p. 453–462.
- Bándi, Gyula: Környezeti értékek, valamint a visszalépés tilalmának értelmezése. In Iustum Aequum Salutare, 2017/2. szám, p. 159–181.
- Bándi, Gyula: Környezetjog. Szent István Társulat, Budapest, 2022, p. 37–55.
- Bándi, Gyula: A jövő nemzedék védelmének egyes jogi eszközei. In Iustum Aequum Salutare, 2024/1. szám, p. 33–50.
- Barral, Virginie: Sustainable Development in International Law: Nature and Operation of an Evolutive Legal Norm, 377. o. In European Journal of International Law, 2012/2. szám, p. 377–399. <https://doi.org/10.1093/ejil/chs016>
- Boros, Anita – Hegedüs, Viktor – Iván, Dániel: A fenntarthatóság társadalompolitikai indikátorai és azok hazai teljesülése. In Pro Publico Bono: Magyar Közigazgatás, 2020/8/2. szám, p. 162–193. DOI: 10.32575/ppb.2020.2.7
- Boros, Anita: A körforgásos és fenntartható gazdaság – lehetőségek és értékek. In Kovács, Éva Margit (szerk.): Ünnepi kötet a 65 éves Imre Miklós tiszteletére. Ludovika Egyetemi Kiadó, Budapest, 2020, p. 97–104.
- Bosselmann, Klaus: The Principle of Sustainability. Transforming Law and Governance. Ashgate Publishing, Farnham, 2008, p. 1–22. DOI: 10.4324/9781315553962
- Bosselmann, Klaus – Prue, Taylor: Ecological Approaches to Environmental Law. Routledge, London–New York, 2017, p. 21–48. <https://doi.org/10.4337/9781785362675>
- Braungart, Michael – McDonough, William: Cradle to Cradle. Remaking the Way We Make Things. North Point Press, New York, 2002, p. 92–117.
- Chawla, Kartig et.al.: Methodology for defining data requirements for the Digital Product Passport under the ESPR framework. Publications Office of European Union, Luxemburg, 2026.
- Circular Economy Act. In Municipal Waste Europe, policy position statement, 2025. <https://www.municipalwasteurope.eu/publications/dual-legal-basis-the-circular-economy-act> (2026.06.21.)
- Cordonier Segger, Marie-Claire – Khalfan, Ashfaq: Sustainable Development Law. Principles, Practices and Prospects. Oxford University Press, Oxford, 2004. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199276707.001.0001>
- Craig, Robin Kundis – Ruhl, J. B.: Governing for Sustainable Coasts: Complexity, Climate Change, and Coastal Ecosystem Protection, p. 1361. In Sustainability, 2010/2/5. szám. <https://doi.org/10.3390/su2051361>

Directive 2008/98/EC of the European Parliament and of the Council of 19 November 2008 on waste and repealing certain Directives. HL L 312., 2008.11.22., p. 3–30.

Dworkin, Ronald: Taking Rights Seriously. Harvard University Press, Cambridge (Massachusetts), 1977, p. 500.

Fodor, László: A környezethez való jog dogmatikája napjaink kihívásai tükrében. In Miskolci Jogi Szemle, 2007/1. szám, p. 5–19.

Fodor, László: Az Alaptörvény esete a szennyező hulladékokkal és az európai jog. In Magyar Jog, 2012/11. szám, p. 641–652.

Fodor, László: Környezetjog. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2015, p. 50–52.

Fodor, László: A magyar környezetjog három évtizede (unorthodox review). In Iustum Aequum Salutare, 2022/2. szám, p. 5–25. <https://szakcikkadatbazis.hu/doc/3417804> (2026.06.19.)

Gabčíkovo–Nagymaros Project (Hungary/Slovakia), Judgment, I.C.J. Reports 1997, p. 7–88.

Geissdoerfer, Martin – Savaget, Paulo – Bocken, Nancy M. P. – Hultink, Erik Jan: The Circular Economy – A New Sustainability Paradigm? In Journal of Cleaner Production, 2017/143.szám, p. 757–768. 10.1016/j.jclepro.2016.12.048

Halmosné Siket Zsuzsanna: A büntetőeljárás jog alkotmányos keretei különös tekintettel a fenntarthatóság elvének megjelenésére. In Jogelméleti Szemle, 2016/2. szám, https://epa.oszk.hu/05200/05288/00066/pdf/EPA05288_jogelmeleti_szemle_2016_2_049-057.pdf (2026.06.23.)

Kirchherr, Julian – Reike, Denise – Hekkert, Marko: Conceptualizing the Circular Economy: An Analysis of 114 Definitions. In Resources, Conservation and Recycling, 2017/127. szám, p. 221–232. <https://doi.org/10.1016/j.resconrec.2017.09.005>;

Kotzé, Louis J.: Global Environmental Constitutionalism in the Anthropocene. Hart Publishing, Oxford–Portland, 2016, p. 85–109.

Kotzé, Louis J. – Duncan, French: The Anthropocentric Ontology of International Environmental Law and the Sustainable Development Goals. In International Environmental Agreements, 2018/18. szám, p. 5–21. DOI: 10.1163/2211906X-00701002

Krämer, Ludwig: EU Environmental Law. Sweet & Maxwell, London, 2016, p. 87–112.

Lee, Maria: EU Environmental Law, Governance and Decision-Making. Hart Publishing, Oxford, 2014, p. 57–89. <https://doi.org/10.5040/9781849468374>

Majtényi, Balázs: A jövő nemzedékek és a természeti tárgyak köztársasága? In Fundamentum, 2008/1. szám, p. 17–28.

May, James R. – Daly, Erin: Global Environmental Constitutionalism. Cambridge University Press, Cambridge, 2015, p. 1–28.

Perzanowski, Aaron: *The Right to Repair. Reclaiming the Things We Own*. Cambridge University Press, Cambridge, 2022, p. 17–52. <https://doi.org/10.1017/9781108946926>

Pokol, Béla: A jog absztrahálódási formái. Regulák, maximák, jogelvek, jogdogmatikai fogalmak és alapjogok. In *Jogelméleti Szemle*, 2008/3. szám, <https://ojs.elte.hu/jesz/issue/view/546/400> (2026.06.20.)

Prieur, Michel: *Non-Regression Principle in Environmental Law*. S.A. Droit de l’Environnement, Bruxelles, 2012, p. 17–39.

Prieur, Michel – Sozzo, Gonzalo (ed.): *La Non Régression en Droit de l’Environnement*. Bruylant, Bruxelles, 2012. p. 480-490.

Reisch, Lucia A. – Throne-Holst, Harald (eds.): *Handbook of Research on Sustainable Consumption*. Edward Elgar Publishing, Cheltenham, 2015, p. 185–204.

de Sadeleer, Nicolas: *EU Environmental Law and the Internal Market*. Oxford University Press, Oxford, 2014, p. 103–142.

Schrijver, Nico: *The Evolution of Sustainable Development in International Law. Inception, Meaning and Status*. Martinus Nijhoff Publishers, Leiden–Boston, 2008, p. 1–25. <https://doi.org/10.1163/9789047444466>

Schröder, Patrick – Anggraeni, Kartika – Weber, Uwe: *The Relevance of Circular Economy Practices to the Sustainable Development Goals*. In *Journal of Industrial Ecology*, 2019/23/1. szám, p. 77–95. DOI: 10.1111/jiec.12732

Sjåfjell, Beate: *The Legal Significance of Article 11 TFEU for EU Institutions and Member States*. In Wiesbrock, Anja – Sjåfjell, Beate (szerk.): *The Greening of European Business under EU Law: Taking Article 11 TFEU Seriously*. Routledge, Abingdon, 2015. p. 51–72. <https://doi.org/10.4324/9781315767864-4>

Stahel, Walter R.: *The Circular Economy. A User’s Guide*. Routledge, London–New York, 2019, p. 15–39. <https://doi.org/10.4324/9780429259203>

Szilágyi, János Ede: *Környezetjog*. Miskolci Egyetemi Kiadó, Miskolc, 2018, p. 41–59.

Szilágyi, János Ede: Észrevételek a jövő nemzedékek érdekeinek alkotmányjogi védelme kapcsán. In Kruzslicz, Péter – Sulyok, Márton – Szalai, András (szerk.): *Liber Amicorum László Trócsányi*. SZTE ÁJK, Szeged, 2021, p. 223–233. <https://publicatio.bibl.u-szeged.hu/23615/1/TrocsanyiLaszlo-LiberAmicorumx1a.pdf> (2026.06.19.)

Tamanaha, Brian Z.: *On the Rule of Law. History, Politics, Theory*. Cambridge University Press, Cambridge, 2004, p. 91–114. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511812378>

Tóth, J. Zoltán: A jogállamiság tartalma. In *Jogtudományi Közlöny*, 2019/5. szám, p. 197–212.

Vértesy László: Jurisprudential and Meta-jurisprudential Concepts Related to Environmental Sustainability. In *Jogelméleti Szemle*, 2025/4. szám, <https://ojs.elte.hu/jesz/issue/view/900> (2026.06.20.) <https://doi.org/10.59558/jesz.2025.4.60>

Voigt, Christina: *Sustainable Development as a Principle of International Law. Resolving Conflicts Between Climate Measures and WTO Law*. Martinus Nijhoff Publishers, Leiden–Boston, 2009, p. 1–28.

Waldron, Jeremy: Is the Rule of Law an Essentially Contested Concept? In *Law and Philosophy*, 2002/21. szám, p. 137–164. <https://www.jstor.org/stable/3505128> (2026.06.17.) <https://doi.org/10.1023/A:1014513930336>

Weiss, Edith: *In Fairness to Future Generations. International Law, Common Patrimony, and Intergenerational Equity*. United Nations University – Transnational Publishers, Tokyo–New York, 1989, p. 24–49. https://doi.org/10.1163/9789004633544_008

Westra, Laura: *Environmental Justice and the Rights of Ecological Refugees*. Earthscan, London, 2009, p. 44–67. <https://doi.org/10.4324/9781849770088>

Zhang, Abraham – Seuring, Stefan: Digital product passport for sustainable and circular supply chain management: a structured review of use cases. In *International Journal of Logistics Research and Applications*, 2024/27/12. szám, p. 2513–2540. <https://doi.org/10.1080/13675567.2024.2374256>

Heka László¹

A 2024. évi horvát nyelvtörvény elemzése és összehasonlítása a szomszédos országok hasonló törvényeivel²

Absztrakt

Horvátországban a függetlenné válás óta a nyelvkérdés gyakran kerül napirendre a politikai viták során. A volt Jugoszlávia közös múltja és a szerbekkel fennálló nyelvi közösség nem éppen ragyogó tapasztalatai, valamint a globalizált világ kihívásai arra ösztönözték az állami döntéshozókat, hogy nyelvtörvényt alkossanak. Habár a törvény megalkotását a nyelvészek indítványozták, az ellenzék sugallatára a közéletben mégis olyan kép rajzolódott ki, mely szerint „nyelvvédelmi” törvényről és horvát nyelvi puritanizmusról lenne szó. A szuverenisták viszont nemcsak támogatták a törvény létrehozását, hanem felrötták a kormánynak azt is, hogy az túl sokat várt mindettől. Szerintük a kormánynak nem volt bátorsága megtenni ezt a lépést mindaddig, amíg Szerbia nem fogadott el hasonló törvényt. Tekintettel arra, hogy Szerbián kívül nyelvtörvényeket fogadtak el még Szlovéniában, Bosznia-Hercegovina szerb entitásában, Koszovóban és Magyarországon is, ezért ebben a tanulmányban az összehasonlító vizsgálat keretében igyekszünk rámutatni a délkelet-európai országok törvényeinek legfőbb jellemzőire.

Kulcsszavak: az 1790. évi horvát-magyar közjogi vita, a magyar-horvát nyelvi kölcsönhatások, a 2024. évi horvát nyelvtörvény, a délszláv államok és Magyarország hatályos nyelvtörvényeinek összehasonlító vizsgálata

Abstract

Since Croatia gained independence, the language issue has often been a major topic of political debate. The common past of the former Yugoslavia, the not-so-glorious experience of linguistic community with the Serbs, and the challenges of the globalized world have encouraged state decision-makers to enact a language law. Although the law was proposed by linguists, the opposition has created a public image that it is a law for “language protection” and Croatian “language puritanism”. Sovereignists, on the other hand, not only supported the law, but also accused the government of waiting too long. They believe that the government did not have the courage to take this step until Serbia had adopted a similar law. Since language laws have been adopted outside Serbia in Slovenia, the Serbian entity of Bosnia and Herzegovina, Kosovo and Hungary, in this study, within the framework of a comparative study, we try to point out the main features of the laws of the Southeastern European countries.

Keywords: the Croatian-Hungarian public law dispute of 1790, Hungarian-Croatian linguistic interactions, the Croatian Language Act of 2024, a comparative study of the effective language laws of the South Slavic states and Hungary

¹ Dr. habil. Heka László PhD, ny. egyetemi docens, SZTE ÁJTK Összehasonlító Jogi és Jogelméleti Intézet, 6721 Szeged, Bocskai utca 10-12. <https://orcid.org/0000-0001-8561-2628>; e-mail: heka@juris.u-szeged.hu

² DOI: 10.59558/jesz.2026.2.16

I. Bevezetés

A horvát nyelv kérdése a magyar-horvát állami közösség idejére nyúlik vissza, amely Horvátország egyik sarkalatos alkotmányjogi és politikai témája maradt mindmáig. 2024-ben az országgyűlés (*Sabor*, ejtsd szábor) elfogadta a nyelvvédelmi törvényt, amelynek szükségességéről nemcsak szakmai, hanem sokkal inkább heves politikai viták zajlottak.

A horvát nyelv kérdése visszavezethető az 1790. évi magyar országgyűlésre (*diéta* vagy *diaeta*), amelyen a tekintetes karok és rendek hivatalossá óhajtották tenni a magyar nyelvet „a halott latin nyelv” helyett.³ Viszont a horvát követek és főrendek ezt határozottan elutasították. Mivel a király általában nem szentesítette az olyan törvényeket, amelyekhez a horvát követek (ketten az alsóházban, egy a felsőházban) nem adták a hozzájárulásukat, így kialakult „a horvát kérdésnek” nevezett, 1848-ig tartó közjogi vita. V. Ferdinánd király végül 1844. november 13-án szentesítette az 1843/1844. évi pozsonyi országgyűlés törvényeit, és ezután a hivatalokban magyarul folyt az ügyintézés (bár egyes vármegyék már ezt megelőzően is magyarul leveleztek a Helytartótanáccsal).⁴

A magyar nyelv bevezetését a horvátok (a szlovákokkal és más nemzetiségűekkel együtt) a magyarosítás fontos lépésének tartották, ezért elutasították a magyar karok és rendek javaslatát, hogy a Dráván túli területeken a horvát nyelvet tegyék hivatalossá. Ehelyett a délszláv összefogást tűzték ki célul, és a horvát nyelv helyett a *Sabor* 1847-ben a „népi”, illetve „nemzeti” (a „*narodna*” szó kettős jelentésű) nyelvet tette hivatalossá. Nevezték ezt a nyelvet még „illír”, illetve „jugoszláv” nyelvnek is, ami a nemzeten belüli megosztottsághoz vezetett. A horvátok döntő többsége természetesen horvát nyelvet beszélt, és azt akarta, hogy a hivatalos nyelvnek is horvát legyen a neve.

A horvát-magyar kiegyezési törvénycikk (1868:XXX. tc) horvátnak nevezte az előbb említett nyelvet, a Szerb-Horvát-Szlovén királyság idején a nyelv a három nemzet nevét viselte, míg a szocialista Jugoszlávia idején szerb-horvát nyelv megalkotására tettek kísérletet. Horvátország 1991. június 25-én proklamált függetlenségét követően a nyelvi kérdés megoldottnak látszott, mégis bő harminc évvel később a nyelvészek szükségesnek látták a nyelvvédelmi törvény létrehozását.

II. A magyar nyelv hivatalossá tétele

Johann Gottfried Herder közismert jóslata („da sind sie jetzt unter Slawen, Deutschen, Wlachen, und andern Völkern der geringere Teil des Landeseinwohner, und nach Jahrhunderten wird man vielleicht ihre Sprache kaum finden”)⁵ megmozdította a magyar nemzetet, így az értelmiség csakhamar nyelvújításba kezdett, és a magyar nyelv hivatalossá tételére törekedett. Ez azonban egyáltalán nem tetszett a testvérnemzetnek. A horvátok egyrészt ellenezték a magyar nyelv bevezetését, azt bizonygatva, hogy országuk nincs alárendelve

³ 1790/91. évi XVI. törvénycikk hogy a nyilvános ügyek intézésére idegen nyelv ne használtassék, a magyar nyelv pedig megtartassék. In Márkus Dezső (szerk.): Magyar Törvénytár, 1740–1835. évi törvénycikkek, II. Lipót 1790. évi decretuma, Budapest, 1901, 169–179. o.

⁴ Hajdu Lajos: A közjó szolgálatában. A jozefinizmus igazgatási és jogi reformjairól. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1983, 81–114. o.; Szekfü Gyula: Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez 1790–1848. Budapest, 1926.; Soós István: II. József német nyelvrendelete és a hivatalos Magyarország. In Bíró Ferenc (szerk.): Tanulmányok a magyar nyelv ügyének 18. századi történetéből. Argumentum, Budapest, 2005, 261–301. o.

⁵ Herder, Johann Gottfried: Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit. Schmidt, Gerhart, (szerk.), Löwit, Wiesbaden, 1971.

Magyarországnak, másrészt pedig a latint tartották a civilizált világ nyelvének, az alkotmányuk és jogaik megőrzése bizonyosságának. Sőt, valójában – az olaszok mellett – a horvátoknak van a legtöbb latin nyelvű műalkotásuk (főként Dalmáciában).⁶

A horvát-magyar közjogi vita keretében a magyar nyelv bevezetése mellett vitatott volt még az is, miként kerültek a magyar királyok a horvát trónra (meghódították-e Horvátországot vagy megállapodást kötöttek-e velük); hogy Horvát-Szlavónországok Magyarország tartományai-e (*partes adnexae*) vagy perszonális uniót (*socia regna*) alkottak-e hazánkkal; illetve, hogy Fiume, Muraköz és Alsó-Szlavónia horvát földek-e vagy Magyarország részei; végül, hogy a protestánsoknak a Dráván túli területeken is biztosítani kellene-e az egyenjogúságot.

A magyar nyelv használata bevezetésének kérdése olyan méretű ellenállásba ütközött, hogy csupán 54 év elteltével tudott megvalósulni a hivatalossá tétele. A horvát nép ekkorra teljesen elfordult a magyar szövetségesétől, amelyet elnyomóként bélyegzett meg. Pedig az 1790. évi országgyűlésre küldött követeknek és az alsóházban megjelenő horvát ítélőmesternek a *Sabor* feladatul adta, hogy teljes bizalommal forduljon Magyarországhoz, bízva rá ügyeit, és a testvérmemzettől kérje a „Török Horvátország” (a mai Nyugat-Bosznia) felszabadítását a török hódítás alól.⁷ Éppen ezért érte ennyire váratlanul a magyar országgyűlés indítványa a horvát rendeket és főurakat.⁸ Erdődy Nepomuk II. János gróf, horvát bán az indítványra reagálva 1790. szeptember 4-én kijelentette a híres „*Regnum regno non praescribit leges*” mondatát, majd Verhovác Miksa (Maksimilijan Vrhovac) zágrábi püspök is határozottan elutasította a latin nyelv eltörlésének szándékát.⁹

A magyar nyelv hivatalossá tétele hosszú ideig elhúzódott, és ezzel folyamatos politikai súrlódásnak adott okot. Az 1792. évi VII. törvénycikk a magyar nyelv tanításáról és használatáról előírta, hogy a magyar nyelv tanítása ez ország határai között „ezentűl rendes tantárgy legyen”, hogy „bizonyos idő lefolyása” után közhivatalt az ország határain belül csak olyanok nyerjenek, akik az elvégzett tanulmányaik mellett igazolni tudják a hazai nyelv ismeretét. Ami a „kapcsolt részeket” illeti, ott „rendkívüli tantárgy” lett a magyar nyelv oktatása, a magyar egyetemeken tanuló külföldiek pedig mentesek maradtak a magyar nyelv tanulásának kötelezettsége alól, amennyiben nem szándékoztak Magyarországon alkalmaztatást nyerni.¹⁰ A horvát gimnáziumokban heti két magyar nyelvórát tartottak, és erre a célra kézikönyvet nyomtattak *Institutionum Linguae et Litteraturae Ungaricae in usum scolasticae* címmel (idézve az 1803-as második kiadásból). A magyar rendek elsődleges célja tehát a latin nyelv hatályon kívül helyezése és a magyar nyelv bevezetése volt. Viszont Horvát-Szlavónországokban hozzájárultak (volna) a nemzeti nyelv „diplomáciai nyelvként” való elfogadásához. Ekkorára már horvát nyelven kinyomtatta Zrínyi Péter (Petar Zrinski) gróf Velencében (1660-ban) az *Adrianskoga mora sirena* nevű művet, emellett. Zrínyi IV Miklós a drávavásárhelyi (*Nedelišće*) nyomdájában az 1570 és 1590 közötti időszakban horvát nyelven

⁶ Sikirić, Zvezdana Assouline: Latinitet u hrvatskom društvu prve polovice 19. stoljeća. In Radovi Zavod za hrvatsku povijest, 41, Zagreb, 2009, 257–265. o.

⁷ A Saborról lásd: Heka László: A horvát Sabor (Szábor) jogtörténeti szerepe. In Acta Universitatis Szegediensis, Acta Juridica et Politica, Tomus LXII, Fasc. 8, [Szeged], 2002, 3–43. o. Illetve uő. Horvátország parlamentarizmusa a kezdetektől napjainkig. In Forvm, [Szeged], 2014/1, 99–118. o. Varga Szabolcs – Sokcsevits Dénes: A horvát szábor története. Országház Kiadó, Budapest, 2022.

⁸ Marczali Henrik: Az 1790/1-diki országgyűlés. A Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó Vállalata. Új folyam (70–71). Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1907.

⁹ Authentica versio Diarii Hungarici Autoritate Comitionim Regni procurata. Budae, Typis Regiae Unversitatis, 1791, 139. o.

¹⁰ <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=79200007.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D26>

megjelentette az Újszövetséget és több vallási ihletésű könyvet, illetve a Tripartitum horvát nyelvű fordítását *Decretvm koteroga ie Verbewczi Istvan diachki popiszal ... od Ivanvssa Pergossicha na Szlouienßki iezik obernien* címmel.¹¹ Mindezek a könyvek olvasottak voltak és használták őket, a kapcsolt részekben a latin nyelvet mégis előnyben részesítették.

Habár általánosan elfogadott vélemény szerint a magyar rendek a nyelvi törvény elfogadásával magyarosítást akartak véghez vinni, mégis vannak ettől eltérő nézetek is. Mikó Imre például úgy tartja, hogy a nyelvi kérdés eleinte nem öltött nemzeti jelleget, mert a magyar rendek szabad kezet hagytak a horvátoknak arra, hogy országukban hivatalossá tegyék az anyanyelvüket. Egészen az 1825. évi országgyűlésig állt az ajánlat, hogy a testvérm nemzet mint autonómiával és saját területtel bíró *partes adnexae* hivatalos nyelvvé nyilvánítsa a horvátot.¹² Ők ezt elutasították, ami arra utal, hogy nem a nemzeti célt, hanem a rendit tartották szem előtt.¹³ A nemzeti egyenjogúságukra hivatkozva a horvát rendek kitartottak amellett, hogy Magyarországgal 1102-ben kötött szövetségük egyik alappillére a latin nyelv volt, így annak elhagyása az alkotmány megsértése lenne. Emellett a király nem tud magyarul, a nyelvet nem képes rövid időn belül megtanulni, az ország számára pedig végzetes lenne, ha nem tudná, milyen felterjesztések jutnak elé. Az ország több mint fele nem tud magyarul, a nyelvet sok magyar nemes ember sem tudja jól beszélni, többen beszélik a latint, mint a magyart.¹⁴ Az ebbéli érvelés hevében sikerült megsérteni a magyarságot azzal a megjegyzéssel, hogy könnyebb lenne hivatalos nyelvvé tenni a franciát vagy az olaszt, mert azok a „civilizált nemzetek” nyelvei, amíg a magyar irodalom nem létezik, csupán fordításokban van jelen.¹⁵

Az 1805. évi országgyűlésen a horvát követek azzal érveltek, hogy a „deák nyelv” egyidős az állammal, és hogy a horvátoknak éppen olyan joga van választani magának nyelvet, mint amilyen jog illeti a magyarokat. Ezt magyar részről nem cáfolták, de amikor a horvátok „saját” nyelvükről beszéltek, akkor az nem a horvát, hanem a latin volt. Márpedig a *diéta* a latin nyelv hatályon kívül helyezését tűzte ki célul. Ezért győzködte a horvátokat, hogy nekik nem kell elsajátítani a magyar nyelvet, kivéve a magyar dikasztériumokban alkalmazott horvátokat. A királyi feliratban az országgyűlés kiemelte, hogy a magyar nyelv használata összhangban áll az alkotmánnyal és az anyanyelv használatának ősi jogával.¹⁶ Ezután a király szentesítette az 1805. évi IV. törvénycíkkel *a magyar nyelv használatáról*, amely előírta, hogy a királyhoz, illetve a magyar királyi udvari kancelláriához küldött fölterjesztéseket hasábosan latin és magyar nyelven szerkesztik; továbbá, hogy a törvényhatóságok magyar nyelven levelezzenek a magyar királyi Helytartótanáccsal, a törvényszékeken és perekben pedig használják a magyar nyelvet. A magyar királyi Helytartótanács ugyanazon nyelven válaszoljon a

¹¹ Andrási Dorottya: Werbőczy Tripartitumának horvát recepciója (Ivan Pergosic Decretuma és a Tripartitum modern kori recepciójának aktualitásai). In Jogtörténeti Szemle, 2014/4–2015/01. 13–18. o.

¹² Ladislav (László) Heka: Mađarsko-hrvatski spor oko jezika (Zašto hrvatski nije postao službeni jezik 1790. godine?) 78. o. In Croatica. Časopis za hrvatski jezik, književnost i kulturu. [Zagreb] Vol. XLIX, No. 69, 77–105. o., 2025.

¹³ Mikó Imre: A magyar államnyelv kérdése a magyar országgyűlés előtt 1790–1825. In Erdélyi Tudományos Füzetek, 160. sz. Erdélyi Múzeum Egyesülete, Kolozsvár, 1943, 6. o.

¹⁴ Naponként való jegyzései az 1790. esztendőben, felséges II. Leopold tsászár és magyar országi király által... rendelt, s... 1791. esztendőben... bé-fejezett magyar ország gyűlésnek. Buda: A Királyi Akadémia, Buda, 1791, 20. o.

¹⁵ Mikó: i. m. 10. o.

¹⁶ Naponként való jegyzései az 1805-dik esztendőben felséges második Ferents római császár, magyar és Csehország koronás királya által Posony sz. kir. városba Mindszent havának 13-dik napjára rendelt magyar országgyűlésének. Posony, Belnay György Aloys betűivel. (Két hasábosán, magyar és latin nyelven.).

törvényhatóságoknak, de a királyi *Curia* a magyar nyelven befejezett és hozzá föllebbezett perekben egyelőre nem köteles ugyanazon nyelven határozni.¹⁷

Az 1807. és 1811. évi országgyűlésen is hasonló jellegű viták zajlottak. A horvát érvelésekre, amelyek szerint a testvérmemzetnek gondot jelentene megtanulni a magyar nyelvet, a magyar követek azt válaszolták, hogy a latin nyelvet is meg kell tanulniuk, mert az sem az anyanyelvük. Ismét javasolták a horvátoknak, hogy mondjanak le a latin nyelvről, és a horvát nyelvet fogadják el hivatalosnak.¹⁸ A viták során arra az állításra, hogy a megszerzett és a királytól megerősített jogokat nem lehet a nemzettől megvonni, a Gömör vármegyei követ azt felelte, hogy Horvátország egy magyar vármegye nagyságú entitásként nem állhat útjába a magyar nemzet akarátának, a három szlavón vármegye pedig mindig is magyar volt. Ezután a horvát közjogi vita – a nyelvi és vallási jelleg mellett – területi színezetet is kapott, mert a horvát-szlavón követek ragaszkodtak ahhoz, hogy a három vármegye ősi idők óta a bán fennhatósága alá tartozott. Hiába próbálkoztak a mérsékelt hangnemben felszólalók utalni arra, hogy a két nemzet szoros együttműködését évszázadokon keresztül nem befolyásolta az a tény, hogy külön anyanyelveken beszéltek, a szakadás már kialakulóban volt.¹⁹

A nyelvi kérdés ismét előtérbe került 1827-ben, amikor az Országgyűlés elfogadta az 1827. évi XI. törvénycikket *a hazai nyelv művelésére föllálitandó tudós társaságról vagy magyar akadémiáról*.²⁰ Ezt követően a *Sabor* – nem kis meglepetésre – úgy határozott, hogy Horvátországban a magyar nyelv rendes tantárgy legyen.²¹ Az 1830. évi országgyűlésen megjelent horvát-szlavón követek a korábbiakhoz képest egészen más követutasítást kaptak. Ennek is köszönhetően megszületett az 1830. évi VIII. törvénycikk *a nemzeti nyelv használatáról*, amely előírja a magyar nyelv alkalmazását a királyi helytartótanácsi törvényhatóságoknál, a királyi *Curiához* föllebbezett perekben, a kerületi táblák és Magyarország határain belül létező vármegyei és városi bíróságok előtt, valamint, hogy az ország határain belül közhivatalokra csak a magyar nyelvet tudó egyén legyen alkalmazható, illetve, hogy ügyvédi vizsgálatra „ne bocsáttassék senki aki nem beszél jól a magyar nyelvet”. Ez a törvény is azonban csak „*intra limites regni*” volt érvényes, tehát Horvát-Szlavónországokban nem volt hatályos.

A közhangulat jelentősen megváltozott a reformkori országgyűléseken, amelyeken elhangzottak már olyan felszólalások is, miszerint, ha a horvátok nem mondanak le a latin nyelv hivatalos használatáról, akkor a végén majd a magyar nyelv lesz náluk is hivatalos.²² Az 1836. évi III. törvénycikk *a magyar nyelvről* elrendelte, hogy a Királyi Ítéltábla és a Királyi Udvari Főtörvényszék előtt hivatalos a magyar nyelv, a magyar nyelvű gyülekezetekben pedig az anyakönyveket is magyarul vezessék.²³ Az 1840. évi VI. törvénycikk *a magyar nyelvről* rögzítette, hogy az országgyűlési és a köztörvényhatóságok feliratait egyedül magyar nyelven kell a királyhoz felterjeszteni, valamint, hogy a királyi Helytartótanács a törvényhatóságokhoz intézett utasításait magyar nyelven bocsássa ki. Az egyházi és a világ törvényhatóságok

¹⁷ <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=80500004.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D26>

¹⁸ Felséges Első Ferents ausztriai császár, magyar és cseh ország koronás királyától Pozsony szabad királyi városába 1811-dik esztendőben, kis-asszony havának 25-dik napjára rendeltetett Magyarország Gyűlésének Jegyzőkönyve. Pozsonyban. Wéber Simon Péter betűivel 1811. és 1812. I–III. köt, 356. o.

¹⁹ Mikó: i. m. 31. o.

²⁰ <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=82700011.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D26>

²¹ Tarczay Erzsébet: Magyar iskolák Horvát-Szlavonországban. In Magyar Paedagogia, 1918, XXVII. évf., 2–3. szám, 99–115. o.

²² Szekfü Gyula: Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez. Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 1926, 124. o.

²³ <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=83600003.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D27>

levelezései úgyszintén magyar nyelven folytatandók. Az olyan helyeken, ahol nem magyar nyelven tartanak szentbeszédet a gyülekezethez, három éven belül az anyakönyveket magyar nyelven kell írni.²⁴

A magyar nyelv hivatalossá tételének folyamata a *magyar nyelv[ről] és nemzetiségről* szóló 1844. évi II. törvénycikkkel fejeződött be, amely kimondta, hogy a királyi leiratokat magyar nyelven adják ki, valamint azt, hogy a törvényhozás, a közigazgatás, az igazságszolgáltatás és az oktatás nyelve a magyar. Csak a horvát-szlavónországi követek számára engedélyezett hatévi határidőt a magyar nyelv elsajátítására, addig ők használhatják a latin nyelvet. A horvát törvényhatóságok a magyarországi hatóságokkal magyar nyelven levelezzenek, fordítva pedig latin nyelven. Előírta továbbá, hogy a magyar nyelv a „kapcsolt részek” oktatási rendszerében fő- és középiskolákban tanult tantárgyak legyenek.²⁵ A magyar nyelv törvényesítésének napja (november 13.) az államiság fontos pillére, ezért hagyta jóvá az Országgyűlés 2011. szeptember 26-án azt a határozatot, amely az 1844. évi törvény elfogadásának napját a magyar nyelv napjává nyilvánította.²⁶

A magyar nyelv hivatalossá tétele után Horvát-Szlavónország(ok)ban folytatódott a nyelvkérdés körüli vita, amely erősen megosztotta a nemzetet. A három részből álló társország(ok)ban három nyelvjárást használtak, amelyek közül mindegyiket méltónak tartották a hivatalos nyelvvé történő avanszálláshoz: eredetileg horvát nyelvnek nevezték a tengerparton, mint Horvátország történelmi területén²⁷ beszélt nyelvet, a *csa* nyelvjárást pedig nem ritkán dalmát nyelvként is jegyezték.²⁸ Luxemburgi Zsigmond uralkodása idején, 1433-ban azonban Dalmácia a Velencei Köztársasághoz került, a kontinentális rész nagy területeit pedig az Oszmán Birodalom meghódította, ezért a horvát nemzet és állam neve kiterjedt a Dráva és Száva közötti területre, amelyet addig Szlavóniának neveztek (Zágráb, Varasd és Kőrös, valamint Dubica és Sana megyékre). Az ott beszélt *kaj*-nyelvjárást addig szlavón nyelvnek nevezték (a Tripartitum 1574. évi fordítása „szlavón nyelvű fordításként” lett feltüntetve a címlapon). A kapcsolt részeket 1558-tól a rendi gyűlési iratok is Horvát-Szlavónországok néven jegyezték, ezért a horvát nyelv ezután az ott beszélt *kaj*-nyelvjárás lett.

A 19. század elején a pánszláv mozgalom hatására, a délszláv érzelmű ifjúság által kezdeményezett *illír* mozgalom a „*što*” nyelvjárást népszerűsítette. A ragusai (Dubrovnik) irodalom nyelvezetére épült dialektust az akkori Szlavóniában, vagyis 1745 óta a bán fennhatósága alá csatolt Pozsega, Verőce és Szerém vármegyék területén beszélték. Mivel ez a dialektus sok hasonlóságot mutatott a szerb, a bosnyák és a montenegrói nemzet által beszélt nyelvekkel, ezért a délszláv mozgalom idején ezt tették hivatalos nyelvvé.

A jugoszláv érzelmű horvát ifjúság kezdeményezésére 1850. március 28-án öt horvát, két szerb és egy-egy szlovén író (nyelvész) aláírta a bécsi irodalmi egyezményt, azzal a céllal,

²⁴ <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=84000006.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D27>

²⁵ <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=84400002.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D27>

²⁶ Lásd Andrassy György: A magyar nyelv és a magyar nyelvközösség jogi helyzete. In Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): A magyar nyelv jelene és jövője. Gondolat Kiadó, Budapest, 2017, 64–90. o.; Nagy Noémi: A hatalom nyelve – A nyelv hatalma. Nyelvi jog és nyelvpolitika Európa történetében. Dialóg Campus Kiadó, Budapest, 2019.

²⁷ Történelmi kontextus és kitekintés: Könyves Kálmán királyt Tengerfehérvárott koronázták meg 1102-ben.

²⁸ Ezt a nyelvet a sebenikoi (Šibenik) születésű polihisztor, filozófus, lexikográfus, Verancsics (Vrančić) Faustus, csanádi püspök, az 1595-ben megjelent ötnyelvű Dictionarium quinque nobilissimarum Europae linguarum Latinae, Italicae, Germanicae, Dalmatice et Ungaricae című szótárában az öt legelőkelőbb európai nyelv közé sorolta. A latin, olasz, német és magyar mellé a dalmát nyelvet („dalmaticae”) tekintette kontinensünk legtekintélyesebb nyelvének. Ezzel a szótárral a horvát lexikográfia európai viszonylatban is komoly helyet foglalt el.

hogyan megállapodjanak a déli szlávok közös nyelvéről.²⁹ Nem nevezték meg a nyelvet horvátnak, nehogy magukra haragítsák a szerbeket, ezért csupán nemzeti (a „*narodni*” szó jelenthet népet és nemzetet egyaránt) nyelvként említik az iratokban. Az egyezményt azzal az elképzeléssel kötötték, hogy a déli szlávok egy népet alkotnak, amelynek szüksége van közös irodalomra és közös nyelvre, méghozzá két írásmóddal, latinnal és cirillel. Az aláírók egyhangúlag elismerték, hogy közös irodalmi nyelvként leghelyesebb és legjobb a déli nyelvjárást („*jug*” – dél) elfogadni, mert a legtöbb ember így beszél, és azért, mert ez áll legközelebb a régi szláv nyelvhez, szinte az összes népdalt ebben a nyelvben írták, valamint azért is, mert a régi ragusai irodalom alkotásai is ebben a nyelvben íródtak. Jóllehet köztudott volt, hogy Ragusa a horvát nyelv és irodalom, kultúra és diplomácia bölcsője, illetve, hogy valójában a tengerparton (Dalmáciában) és Hercegovinában beszélt nyelvről volt szó, a szerbek mégis elnevezték a nyelvet szerbnek, és azóta is vita folyik arról, hogy kié a nyelv. A bécsi megállapodás aláírása után mégsem jött létre a közös nyelv.³⁰ Egyrészt Szerbiában az egyházi-szláv (szerb-szláv) honosodott meg, Horvátországban pedig a három nyelvjárás közötti választás okozott belső feszültséget. Az ország központjában a *sto*-nyelvjárást „*vlach* nyelvnek” nevezték, a *kaj* dialektust pedig az igazi horvát nyelvnek tartották. Emellett a lakosság a nemzeti nyelvet horvátnak nevezte, viszont a délszláv eszmét hirdető értelmiség a „jugoszláv”, „illír” vagy egyszerűen csak „nemzeti” nyelv elnevezéseket preferálta. A nemzeten belüli megosztottságról tanúskodik Csengery Antal a „Hátrahagyott iratai” nevű kötetben. Mint Deák Ferenc jobbkeze és a magyar királyi bizottság titkára, Csengery részt vett a horvát-magyar kiegyezési tárgyalásokon. Mivel a magyar nyelv használata már törvényben garantált volt, a magyar bizottság a kiegyezési egyezményben nem akart foglalkozni a társországok által használt nyelv kérdésével. Ezzel kapcsolatban Csengery megjegyzi: „[a] magyar küldöttség annyira elismerte Horvátország, mint külön területtel bíró nemzet jogát saját nyelve használására, hogy ezt egyezmény tárgyává sem kívánta tenni.”³¹ A pesti küldöttség úgy vélte, hogy a horvátok maguk döntsék el közigazgatásuk nyelvét. Már a tárgyalások elején azonban a horvát bizottságon belül szakadás történt: egy nyolcfős magyarbarát többségre, és egy négyfős, délszláv érzelmű kisebbségre. Mint kiderült, a szakadás egyik oka éppen a nyelv elnevezése körüli nézeteltérés volt. Ezért kérte a horvát bizottság részéről Zsuvics József (Josip Žužić) államügyész a magyar *regnicolaris deputatio* segítségét abban, hogy a kiegyezési törvénycikk határozottan mondja ki: Horvát-Szlavónországokban a horvát a hivatalos nyelv. Erről Csengery így emlékezett vissza: „Nekünk is megvan nyelvkérdésünk: sуга hozzám fordulva Zsuvics. A rácok a szerb nyelv mellett izgatnak. Az egyezmény véget vet a vitának.”³² Csengery szavaiból kitűnik, hogy Deákék partnerek voltak e kérdésben, ezért ő Zsuvicsnak azt válaszolta: „Nekünk mindegy. Amint önöknek tetszik. Mi felvehetjük az egyezménybe.”³³

A pesti tárgyalások után a Saborban tárgyaltak az egyezményről, mert a horvát országgyűlésnek is el kellett fogadni az 1868:XXX. tc.-et (a horvátoknál 1868.évi I. tc.). A Saborban a horvát bizottság Zsuvics Józsefre bízta az egyezmény ismertetését, aki a horvát nyelv törvényesítését nagy vívmánynak tartotta. Ezzel kapcsolatban kifejtette: „...az országos küldöttség kisebbsége azt akarja, hogy hazánkban curialis nyelvül a szerb-horvát nyelv vetessék

²⁹ Aláírói: Ivan Kukuljević, Dimitrija Demeter, Ivan Mažuranić, Vinko Pacel, Stjepan Pejaković, valamint Vuk Stefanović Karadžić és Đuro Daničić, illetve Franc Miklošić.

³⁰ Vince, Zlatko: Putovima hrvatskoga književnog jezika: lingvističko-kulturnopovijesni prikaz filoloških škola i njihovih izbora. Nakladni zavod Matice hrvatske. Zagreb, 1990, 279–280. o.

³¹ Csengery Antal: Hátrahagyott iratai és feljegyzései. A Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 1928, 215. o.

³² Csengery: i. m. 215. o.

³³ Uo.

föl. Tisztelt képviselő urak! Én elismerem hazánkban a horvát nemzetet, s a horvát nyelvet, elismerem benne és kívül a szerb nemzetet, s a szerb nyelvet is, mely utóbbi csak az elnevezésben, de a lényegében nem különbözik a horvát nyelvtől, de őszintén szólva szerb-horvát nyelvet nem ismerek, s hogy ilyen van, azt csak a kisebbség munkálatából tudtam meg, de kétlem, hogy ily nyelvnek feltalálását, a horvátok és szerbek finom nemzetiségi érzülete helybenhagyná.”³⁴

A kiegyezési törvénycikk hetven cikkelyéből öt rendelkezik a horvát nyelvről. Azok előírják, hogy az ország egész területén mind a törvényhozás, mind a közigazgatás és törvénykezés nyelve a horvát; hogy határai között a közös kormányzat közegeinek hivatalos nyelvül is a horvát nyelv állapíttatik meg; hogy a horvát hatóságok előterjesztései és beadványai a közös minisztérium által is elfogadandók, s azokra válasz ugyanazon nyelven adandó (56-58. §). A horvát nyelv használható a közös országgyűlésen, annak delegációjában (59. §), emellett a közös törvényhozás által elfogadott és a király által szentesített törvényeket horvát eredeti szövegben is kiadják, s a nevezett országok gyűlésének megküldik (60. §).

Mindkét ország elérte tehát céljait, törvényesítette a nyelvhasználatát. Ezután a Magyar Királyság elfogadta a nemzetiségi törvényt, de az általa garantált jogok, és a nyelvi politika elégedetlenséget váltott ki a nemzetiségek köreiben, akik erőszakos magyarosítással, asszimilációs kísérletekkel vádolták a magyar kormányt.³⁵ A törvény rendelkezései nem vonatkoztak Horvát-Szlavónországra, amit a 29. § explicite ki is mond: „Ezen törvény rendeletei a külön területtel bíró s politikai tekintetben is külön nemzetet képező Horvát-, Szlapon- és dalmátországra ki nem terjednek, hanem ezekre nézve nyelv tekintetében is azon egyezmény szolgálend szabályul, mely egyrészt a magyar országgyűlés, másrészt a horvát-szlavon országgyűlés között létrejött, s melynél fogva azok képviselői a közös magyar-horvát országgyűlésen saját anyanyelvükön is szólhatnak.” Ennek ellenére a horvátok is vádolták (ma is vádolják) a jogszabályt a többi nemzetiséghez hasonlóan az erőszakos magyarosítással, asszimilációs kísérletekkel.

Sokkal nagyobb gondot jelentett a társországok számára a délszláv érzelmű ellenzék, amely a horvát-szerb (szerb-horvát) nyelv mellett kardoskodott. Amikor a 20. század elején a Horvát-Szerb Koalíció átvette az ország irányítását, a szerbbarátság opció teljesen kiszorította a magyar érzelmű politikai tényezőket a hatalmi pozíciókból. Velük együtt a horvát nyelv is egyre hátrébb szorult. A Szerb-Horvát-Szlovén Királyság idején a nyelvet szerb-horvát-szlovénnek nevezték, ami nonszensz, mert a szlovén nyelv ugyan közel áll a horvát *kaj* nyelvjáráshoz, de a szerb nyelvhez kevésbé hasonlít. A hivatalos nyelv valójában a szerb volt, függetlenül attól, hogy nem így nevezték. A Jugoszláv Királyság idején még jobban erősödött a szerb nyelv elterjedése az államigazgatásban, igazságszolgáltatásban, amíg a hadseregben már 1918 óta hivatalos nyelvként szolgált.

III. A magyar és a horvát nyelv kölcsönhatásai

Ma már többnyire csak a nyelvtudósok számára ismert a magyar nyelv hatása a horvátra, de senki nem vizsgálta meg azt, hogy a magyar államnak mekkora befolyása volt Horvátországra az állami-politikai fogalomtár kialakulásában és gondolkodásmód elsajátításában. Ezt azért tartjuk fontosnak kiemelni, mert a politikai nemzet eszmerendszere, a

³⁴ Pesti Napló 1868. 236-5540. sz. Pest, 1868. X. 14. szerda.

³⁵ 1868. évi XLIV. törvénycikk a nemzetiségi egyenjogúság tárgyában.

nyelvi purizmus, az idegen hatások kiküszöbölése csupán a horvátokat jellemzik, a többi délszláv nemzet különösebb ellenállás nélkül befogadja a globalizált világ hatásait vagy jövevény szavait. Ennek a felfogásnak a kialakulásában kétségtelenül komoly befolyása volt a nyolc évszázados közös múltnak, amely kölcsönhatás természetesen kétirányú volt.³⁶ A honfoglaló magyarság az itt élő horvátoktól (szlovénoktól) átvette a már meglévő fogalmakat az államigazgatás (*király, megye, perel, poroszló, tömlöc, zálog*), az egyházi terminológia (*keresztény-keresztén, szent, vecsernye*), egyes mesterségek (*malom, molnár, gát, garat*), a katonai élet (*betyár, pribék, rab, strázsa, vitéz*), valamint a földművelés (*zab, bab, széna, répa*) terén.³⁷ Miután Horvátország a Magyar Királyság része lett, e hatás iránya megváltozott, és a magyar szavak honosodtak meg legfőképpen a jog, valamint a társadalmi élet, az öltözködés és a szórakozás fogalomkörében. Ez a hatás sokkal nagyobb méretű volt a középkori Szlavóniában, tehát a *kaj* nyelvjárás területén (Zágráb, Varasd és Kőrös), amely mindig is szoros interakcióban volt Magyarországgal, ám kisebb mértékben tapasztalható a sokáig török fennhatóság alatt álló Szlavóniában, és még kevésbé Dalmáciában.³⁸

Az egységes irodalmi nyelv standardizálásának útján a dualizmus korszakában a horvátoknak az új terminológia megalkotására volt szükség az iskolaügy, az egyes tudományágak, a jog, a vasút, a posta és a katonaság terén.³⁹ A németül, magyarul és horvátul készült katonai szolgálati és gyakorlati szabályzatok, valamint a törvénytözvegek, a vasút és a posta szabályzatait és rendeleteket magyarról fordították horvátra. Mivel a horvátok nem szívesen vettek át idegen szavakat, ezért a német vagy a magyar mintát követték, olykor tükörfordításként. Érdekes módon éppen ezek közül a magyar szavak közül némelyek váltak „problémássá” a szocialista Jugoszlávia idején. A *časnik* (tiszt), *brzjav* (sürgöny), *zrakoplov* (repülő), *domobran* (honvéd), *satnik* (százados), *redarstvenik* (rendőr), *javni bilježnik* (közjegyző), *povjerenstvo* (bizottság), *zemljopis* (földrajz), *glazba/glazbenik* (zeneszerző), *potpora* (támogatás), *putovnica* (útlevél) kifejezések helyett a szerb nyelvbe átvett német szavak részesültek előnyben: *oficir, telegram, avion, kapetan, milicajac, komisija, geografija, muzika/muzičar, podrška, pasoš*.

IV. A horvát nyelv kihívásai

A délszláv összefogás lényegében nem új találmány volt, mert a Katolikus Egyház már a 17. századtól támogatta olyan közös nyelv létrehozását, amely a pravoszláv (ortodox) vallású balkáni szlávokat is közelebb hozná a Római Katolikus Egyházhoz.⁴⁰ Mivel az egész délszláv térség az egykori *Illyricum* területén húzódott meg, ezért kézen fogható volt ezt a nyelvet illír névvel illetni. Giacomo Micaglia (horvátul Jakov Mikalja) alkotta meg az első *što* nyelvjárásról alapuló, *Thesaurus linguae illyricae* (Loreto, 1649, Ancona, 1651) című horvát-olasz-latin

³⁶ Hadrovics László: Magyar és déli szláv szellemi kapcsolatok. Magyar Szemle Társaság, Budapest, 1944, 5. o.

³⁷ Nyomárkay István: Nyelvi kölcsönhatás a szavak tükrében: a magyar-horvát nyelvi kapcsolatok múltja és jelene. Székfoglaló előadások a Magyar Tudományos Akadémián. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 2014, 12. o.

³⁸ A horvát nyelvbe átvett leggyakoribb magyar szavak: *ašov, bar, baršun, bitanga, bunda, cifra, cikla, cipela, čarda, čardaš, čipka, dičiti, dika, doboš, gazda, gulaš, hajduk, jarak, karika, kartaš, kip, kočijaš, kočije, kopča, korov, lampas, lanac, lepinja, lopov, možar, orijaš, palačinka, paprikaš, remek, roštilj, salaš, soba, šator, šogor, tabor, tanjur, toranj, varoš, vašar*.

³⁹ Nyomárkay: i. m. 13. o.

⁴⁰ Jambressich, Andreas: Lexicon latinum interpretatione Illyrica, Germanica et Hungarica Locuples. Zagrabiae, 1742.

szótárt. A horvát nyelv első standardizálási kísérletei a 17. századra vezethetők vissza, amikor Bartul Kašić (*Bartholomaeus Cassius, Bartolomeo Cassio*) jezsuita pap, a „horvát nyelv atyja”, megalkotta az első horvát („illír”) nyelvtankönyvet (*Institutionum linguae Illyricae libri duo*; Róma, 1604) a *što* nyelvjárás alapján, de sok „*ča*” nyelvjárási elemmel. Misszionárius papként Kašić a török hódoltság alatt álló Bosznia, Szlavónia, a mai Vajdaság és Szerbia területén járt és tapasztalta, hogy azokon a *sto* nyelvjárás a legelterjedtebb. Az 1609-től Ragusában tevékenykedő misszionárius – Ragusa nyelvezetét szem előtt tartva – különböző egyházi fórumokon javasolta, hogy a *sto* nyelvjárás legyen a déli szlávok közös nyelvének az alapja.

Dalmácia 1433 óta előbb Velence, majd – 1805 és 1813 között – francia uralom alatt állt. Ennek ellenére az ottani lakosság nem veszítette el nemzeti identitástudatát, éppen ezért indította meg Vincenzo Dandolo, a francia uralkodó velencei kormányzója 1806-ban az első horvát nyelvű (valóban kétnyelvű) lapot *Il Regio Dalmata – Kraglski Dalmatin* címmel. Horvát-Szlavónországok területén viszont a létrehozott kulturális-nyelvi intézmények rendszerint az illír nevet kapták meg: 1836-ban jött létre az Illír Olvasókör (*Čitaonica ilirska*), 1842-ben pedig a Matica ilirska (ma Matica hrvatska). Az illír mozgalom vezetői között a szegedi piaristák volt tanítványa, Vjekoslav Babukić állította össze az *Osnova slovnice slavjanske narječja ilirskoga* (A szláv-illír nyelvjárás nyelvtanának alapja) és az *Ilirska slovnica* (Illír nyelvtan, Zágráb, 1854) című műveit, Antun Mažuranić pedig a *Temelji ilirskog i latinskog jezika za početnike* (Az illír és latin nyelv alapjai kezdők számára) című nyelvtant (Zágráb, 1839, és 1842). Az illír nyelv 1843-ban történt betiltása után azt mindenütt a jugoszláv megjelölés helyettesítette. E névvel jött létre 1867-ben a mai Horvát Tudományos és Művészeti Akadémia is.

A horvát nyelv elnevezést csak a Magyar Királyságon belül ismerték el, a dualista monarchia osztrák felében a nyelvet szerb-horvátnak nevezték, és a horvátokat is a szerbekkel közösen írták össze (mint a szerb-horvát nyelvet beszélőket). Éppen ezért a délszláv állam keletkezésével a horvát nyelv természetes fejlődése megállt, a nyelvet szerb-horvát-szlóven, illetve jugoszláv nyelvnek nevezték, valójában pedig szerb nyelvet használtak az oktatásban, közigazgatásban, hadseregben egyaránt.

A II. világháború alatt fennállt Független Horvát Állam (Nezavisna Država Hrvatska, NDH) bevezette a nyelvi purizmust, és eltörölte a horvát nyelvből mindazokat a fogalmakat, szavakat és kifejezéseket, amelyek átkerültek a szerb nyelvből, betiltotta a cirill betűk használatát stb.,⁴¹ ami ellenreakciókat váltott ki a háború után. Tito Jugoszláviájában (Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársaság, JSZSZK) a horvát szókincstár nem kis hányada „nemkívánatos” vált, azokat „usztasa” (fasiszta) szavaknak tartották, és használatuk nem volt célszerű; lényegében betiltották őket. Talán érdekes megemlíteni, hogy ezek nagy része a közigazgatásban, illetve a hadseregben használatos kifejezés volt, ráadásul nem ritkán a magyar szavak tükörfordításai. A horvát nyelvbe úgy kerültek át, hogy a magyar kormányon belül működő horvát-szlavón-dalmát minisztérium minden kormány által hozott határozatot hivatalosan lefordított horvát nyelvre, illetve az Országgyűlés által hozott törvényeket is horvát nyelvű változatban alkalmazták a társországokban.

Az 1945-ben megalakult szövetségi államban – a párt és a kormány utasítására – nemcsak az elnevezésben, hanem a valóságban is szerb-horvát nyelvű grammatikát, szótárt és

⁴¹ Klaić, Bratoljub A.: Koriensko pisanje, Hrvatski državni ured za jezik. Zagreb, 1942.; Samardžija, Marko: Hrvatski jezik, pravopis i jezična politika u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Zagreb, 2008.; Samardžija, Marko: Hrvatski jezik u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, Zagreb 1993.; Samardžija, Marko: Jezični purizam u NDH. Savjeti Hrvatskog državnog ureda za jezik, Zagreb, 1993.; Matković, Hrvoje: Povijest Nezavisne Države Hrvatske, Zagreb, 1994.

helyesírási szabályzatot igyekeztek létrehozni. Ennek első lépését az 1954. évi ún. Újvidéki Határozat (*Novosadski dogovor*) jelentette, hiszen annak alapján az országban egységes hivatalos nyelv „született”, a „szerbhorvát”. A 25 nyelvész és író által (18 szerb és 7 horvát) aláírt egyezményben a felek abban állapodtak meg, hogy a szerbek, horvátok, montenegróiak és bosnyákok közös nyelve a szerbhorvát, „amelyet horvátszerbnek is lehet nevezni”, és amelynek két irodalmi változata van, a szerb és a horvát.⁴² Ugyanakkor közös szótár kiadását is elhatározták. 1960-ban a *Matica srpska* és a *Matica hrvatska* egyesületek közös helyesírási szabályzatot hoztak létre⁴³, de annak megvalósítása csak részben sikerült.⁴⁴ A *Matica hrvatska* nevű közművelődésű egyesület 1967-ben megszerkesztette „A horvát irodalmi nyelv helyzetéről és elnevezéséről szóló nyilatkozatot” (*Deklaracija o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika*), amelyet aláírtak a legtekintélyesebb tudományos és irodalmi intézmények, valamint a legkiválóbb horvát nyelvészek, írók és más közéleti személyiségek.⁴⁵ A nyilatkozat kifejtette, hogy két önálló nyelvről van szó, és azokat nem célszerű mesterségesen egyesíteni. Követelte a horvát irodalmi nyelv következetes használatát az iskolákban, az újságírásban, a közéletben és a politikai életben, a rádióban és a televízióban, valamint azt is, hogy a köztisztviselők, tanárok és közalkalmazottak – származásuktól függetlenül – Horvátországban hivatalosan csakis a horvát nyelvet használják.⁴⁶ A nyilatkozatot Belgrádban elvetették mint a horvát „nacionalizmus” termékét.⁴⁷ Négy évvel később az egyetemisták kezdeményezésére kitört a „Horvát Tavasz” nevezett nemzeti-politikai-gazdasági és kulturális jellegű mozgalom, amelyet a központi kormány vérbe fojtott.⁴⁸ Ugyanekkor megjelent „*A horvát nyelv helyesírása*”, amelyet nemsokára betiltottak,⁴⁹ a példányait pedig megsemmisítették.⁵⁰ Ezt a művet Londonban adták ki ismét, és titokban terjesztették Horvátországban a többi

⁴² Izjava o jedinstvu i varijantama hrvatskosrpskoga književnog jezika [Znanstvenog kolektiva Instituta za jezik Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti Zagreb]. *Jezik*, Zagreb, 1966., br. 5, 131–133. o. Lásd még: Brozović, Dalibor: *Povijest hrvatskoga književnog i standardnoga jezika*, Školska knjiga, Zagreb, 2008, 10. o.

⁴³ Pravopis hrvatskosrpskoga književnog jezika s pravopisnim rječnikom. Izradila Pravopisna komisija. Stilizaciju teksta dali Ljudevit Jonke i Mihailo Stevanović. *Matica hrvatska–Matica srpska*, Zagreb–Novi Sad, 1960.

⁴⁴ Zaključci plenuma Društva književnika Hrvatske o problemima suvremenog jezika hrvatske književnosti, znanosti, školstva i sredstava masovne komunikacije. In *Jezik*, Zagreb, 1966., br. 5, 129–130. o.; Rezolucija Zagrebačkog lingvističkog kruga [Hrvatskog filološkog društva]. In *Jezik*, Zagreb, 1966., br. 5, 130–132. o.; Saopštenje Matice srpske o pitanjima oko izrade Rečnika srpskohrvatskoga književnog jezika. *Letopis Matice srpske*, knj. 407, sv. 1, Beograd, 1971, 1–13. o.; Brozović, Dalibor: *Hrvatski jezik, njegovo mjesto unutar južnoslavenskih i drugih slavenskih jezika, njegove povijesne mijene kao jezika hrvatske književnosti*. In Flaker, Aleksandar – Pranjić, Krunoslav (szerk.): *Hrvatska književnost u evropskom kontekstu*, Zavod za znanost o književnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, 1978, 9–[83]. o.

⁴⁵ Forrás: Telegram. Jugoslavenske novine za društvena i kulturna pitanja, broj 359 od 17. ožujka 1967. Vö. Pavičić, Josip: *Drugi narodni preporod*. In *Deklaracija o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika*. Građa za povijest Deklaracije. Pripremila Jelena Hekman. *Matica hrvatska*, Zagreb, 1997, 145–150. o.

⁴⁶ Bagić, Krešimir: *Uvod u sedamdesete*. In Mićanović, Krešimir (szerk.): *Povijest hrvatskoga jezika*. Književne prakse sedamdesetih. *Zbornik radova 38. seminara Zagrebačke slavističke škole*. Zagrebačka slavistička škola, Zagreb, 2010, 125–147. o.

⁴⁷ Izvještaj o stanju u Savezu komunista Hrvatske u odnosu na prodor nacionalizma u njegove redove (Izvještaj je usvojen na 28. sjednici Centralnog komiteta Saveza komunista Hrvatske, 8. svibnja 1972. godine). Zagreb: Informativna služba CK SKH, Zagreb, 1972.

⁴⁸ Lásd inter alia: Tripalo, Miko: *Hrvatsko proljeće*. Nakladni zavod Matice hrvatske. Zagreb: 2001.; Smith, Anthony D.: *The Ethnic Origins of Nations*, Blackwell Publishers, Oxford, Malden, Massachusetts, 1999.; Jakovina, Tvrtko (szerk.): *Hrvatsko proljeće 40 godina poslije*. Centar za demokraciju i pravo Miko Tripalo, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2012.

⁴⁹ Osnovni priručnici hrvatskoga jezika na temelju hrvatskih vrela. Izjava Matice hrvatske u povodu saopćenja Matice srpske. *Jezik*, 1971., br. 3, 72–74. o.

⁵⁰ Lásd Babić, Stjepan: *Hrvatski jučer i danas*, NIP Školske novine, Zagreb, 1995.

„államellenes” emigráns publikációval együtt. A Horvát Tavasz hatására 1974-ben megszületett az utolsó jugoszláv alkotmány, amely hivatalos nyelvként megkülönböztette a szlovén, a horvát, a szerb és a macedón nyelveket, és elismerte azok egyenrangúságát. Ezt követően az országgyűlésben elfogadott minden törvényt négy hivatalos nyelven jelentették meg. A „horvát vagy szerb” elnevezés csak Horvátországban volt érvényes (az iskolai bizonyítványokat is így bocsátották ki), viszont a Vajdaságban, Szerbiában, Bosznia-Hercegovinában és Montenegróban, illetve külföldön és a diplomáciai kommunikációban a nyelv neve továbbra is szerb-horvát maradt.

A JSZSZK felbomlásának előestéjén, 1988. december 7-én a szövetségi Alkotmánybíróság alkotmányellenesnek nyilvánította a fenti nyelvi rendelkezést, mert álláspontja szerint az „kizárja a horvátországi szerbek nyelvét.”⁵¹ Ekkorra a szerb állami-politikai vezetés megszüntette Koszovó és Vajdaság autonómiáját, rajtuk kívül Montenegróban is bábkormányt neveztetett ki. A föderáció már nem volt képes alkotmányosan működni, ezért a Sabor 1989-ben elutasította a szövetségi AB határozatát.

Az 1991. május 19-i függetlenségi népszavazás után a Horvát Köztársaság június 25-én kikiáltotta függetlenségét.⁵² Ezután történt meg a horvát nyelv valódi elválasztása a szerbtől. A nyelv szókincstárába visszakerültek a „tiltott szavak”, az angol és más nyelvek jövevény szavait pedig horvát kifejezésekkel helyettesítették. 2008-ban a nemzetközi normarendszerben is elkülönítették a horvát nyelvet a szerbtől.⁵³ Horvátország 2013-ban az EU tagja lett, a horvát nyelv pedig az Európai Unió egyik hivatalos nyelvévé vált. Mivel a horvát nemzet Bosznia-Hercegovina egyik államalkotó tényezője, ezért a horvát ott is hivatalos nyelv (a szerb és a bosnyák mellett).⁵⁴

A szlovéniai, a horvátországi és a bosznia-hercegovinai háborúkat 1995-ben lezáró Daytoni békeszerződés meghozta a kibékülést a népek között, de a nemzeti identitás és a nyelv kérdése továbbra is szoros kapcsolatot jelent minden egyes nemzet esetében. Mindezt figyelmen kívül hagyva 2017-ben a Balkán térségben megjelent egy külföldi projekt, amely megcélozta tudományosan „bebizonyítani”, hogy a horvát, a bosnyák, a szerb és a montenegrói nyelvek közös nyelvet alkotnak.⁵⁵ Ennek érdekében konferenciát is szerveztek, amelynek zárónyilatkozatát közel kétszáz, Jugoszlávia utódállamaiban élő közéleti személy (Horvátországban parlamenti képviselők is) írta alá. Habár a sajtóban nagy visszhangot kapott a kezdeményezés, mégis gyorsan megbukott. Azonban a hasonló kísérletek, illetve az egyes szerb tudományos körökben fennálló igény a ragusai irodalom elsajátítására, a horvát tudományos intézményeket arra ösztönözte, hogy indítványozzák az államtól a nyelv védelmét

⁵¹ Španović, Srđan: Kvadratura jugoslavenskog kruga, Centar za informacije i publicitet, Zagreb, 1989, 50. o.

⁵² A szavazópolgárok 83,56 százaléka voksolt, akik közül 93,24 % a függetlenségre szavazott. Lásd Report on the referendum held in the Republic of Croatia by the Republican Commission for the Implementation of the Referendum of 22 May 1991. http://www.izbori.hr/arhiva/pdf/1991/1991_Rezultati_Referendum.pdf (downloaded: May 22, 2014). A szerző a pélmónostori járás ötagú, etnikailag vegyes (két horvát, két szerb, egy magyar) bizottság magyar tagja volt, aktív résztvevője az első többpárti választásoknak és a függetlenségi népszavazásnak.

⁵³ Codes for the Representation of Names of Languages. Codes arranged alphabetically by alpha-3/ISO 639-2 Code https://www.loc.gov/standards/iso639-2/php/code_list.php

⁵⁴ Šipoš, Sven – Miloš, Irena: Hrvatski jezik kao jezik prava Europske unije: primjer (kiber)sigurnosti s pravne i terminološke strane, Hrvatski jezik: znanstveno-popularni časopis za kulturu hrvatskoga jezika, Vol. 8, No. 2, Zagreb, 2021, 8–9. o.

⁵⁵ Kordić, Snježana: Ideology Against Language: The Current Situation. 2024. Ideology Against Language: The Current Situation in South Slavic Countries, 174. o. In Nomachi, Motoki – Kamusella, Tomasz (szerk.): Languages and Nationalism Instead of Empires. Routledge Histories of Central and Eastern Europe. Routledge, London, 2023, 284. o.

biztosító törvény megalkotását. Így született meg a 2024. évi horvát nyelvtörvény. Az ügyet támogatók szerint a törvény bizonyítéka annak, hogy végleg megbukott az a több évtizedes kísérlet, amely a nyelvhasználatok alapján mesterséges nyelvet szándékozott létrehozni, és annak alapján közös jugoszláv nemzetet megalkotni. Szerintük az anyanyelv nem csupán kommunikációs eszköz, hanem az egyik legerősebb identitáshordozó és identitásközvetítő tényező, amely összekapcsolja a beszélőket, közösségi tudatot teremt, és hidat képez a múlt és a jelen között.

V. Társadalmi vita a nyelvtörvény szükségességéről

Speciális nyelvi törvények léteznek Franciaországban, Magyarországon, Svédországban, Lengyelországban, Szlovákiában, Szlovéniában, Romániában, Észtországban, Litvániában, Lettországon, Máltán, Belgiumban, Finnországban, Svájcban (kantonális szinten), Spanyolországban, Írországon, valamint az EU-n kívüli európai országok közül például Oroszországban, Ukrajnában, Fehéroroszországban, Észak-Macedóniában, Szerbiában, Koszovóban és még számos másik helyen.

Horvátország függetlenedése után a jobboldali kormány a horvát nyelv ápolását és védelmét az ország egyik sarkalatos kérdésének tartotta. 1998-ban létrehozta a Horvát Alapnyelvi Normát Szabályozó Tanácsot, melynek tagjai az ország legtekintélyesebb nyelvtudósai voltak. Amikor 2000-ben az ország irányítását átvette a bal-liberális koalíciós kormány, számára a nyelvi kérdés másodlagos lett. Úgy vélte, hogy a „nyelvi puritanizmus kontraproduktív”, és előnyösnek tartotta azt a tényt, hogy húszmillió ember egy nyelvet beszél, vagy legalább megért; egyébként pedig „semmi sem veszélyezteti a horvát nyelvet”. 2012-ben, az újabb kormányváltás során ismét kormányzó Szociáldemokrata Párt (a Kommunista Párt jogutódja), a Horvát Nyelv és Nyelvtudományi Intézet igazgatójának beleegyezésével, feloszlatta a fenti tanácsot, melynek élén kontinensünk egyik legtekintélyesebb szlavista nyelvtudósa, Radoslav Katičić akadémikus állt.⁵⁶ Ezzel ellehetetlenítette a tanács által tervezett – az európai minták alapján készült – nyelvvédelmi törvény létrehozását.⁵⁷ Mivel 1990 óta csak két – négyéves – ciklusban nem volt hatalmon a jelenleg is (2016 óta) kormányzó jobb-közép beállítottságú Horvát Demokratikus Közösség (HDZ), a szuverenisták nem ritkán bírálják őket azért, mert „eddig nem mertek” nyelvtörvényt alkotni. Erre csak azután vállalkoztak, miután Szerbia és a boszniai szerb entitás törvényesítette a szerb nyelv és a cirill betűs írás védelmét.

A horvát nyelv védelmét szükségessé tették a globalizált világrend kihívásai. A társadalom nem kis része igényelte az állam beavatkozását a nyelvi kérdésben, legfőképpen a közmédia területén; mások viszont azzal érveltek, hogy a tiltás semmit sem oldhat meg. A nyelvészek azonban arra figyelmeztettek, hogy a hirdetések, TV-adások, sorozatok elárasztották a közbeszédet az azokban elhangzott angol kifejezésekkel együtt. *Benefit, blog, bookmark, brand, braindrain, break, bullying, chat, celebrity, cost-benefit, case study, cruiser;*

⁵⁶ A zágrábi születésű akadémikus 1977-től nyugdíjba vonulásáig a Bécsi Egyetem szláv filológia professzora volt, 1978-tól 1987-ig a Bécsi Szlavisztikai Intézet vezetője, 1998-tól pedig a Bécsi Egyetem professor emeritusa. Rendes tagja volt a Horvát Tudományos és Művészeti Akadémiának (1986-tól), az Osztrák Tudományos Akadémiának (1989-től, és az akadémia Balkán Bizottságának elnöke is), a Bosznia-Hercegovinai és a Norvég Akadémiának, az Academia Europaeának, valamint az Accademia dei Linceinak (Olaszország) és a Koszovói Tudományos és Művészeti Akadémiának.

⁵⁷ Grčević, Mario: Jezično planiranje i Zakon o hrvatskom jeziku. In Filologija [Zagreb], Vol. 78, 2022, 35–50. o. <https://dx.doi.org/10.21857/yk3jwhn329>

e-mail, dealer, event, factoring, fake news, fashion week, hostess, last minute, leasing, life coach, link, looser, mainstream, mobbing, monitoring, nick, party, shopping, shopping center, stage, tender, website, vagy a nálunk is oly divatos *abusus* szavak kiszorították a használatból a horvát kifejezéseket. Jóllehet az alkotmány 12. cikkelye előírja, hogy az országban a horvát nyelv hivatalos használatban van, még sincs megfelelő és átfogó jogi szabályozás, amely kötelezné a társadalmi résztvevőket a horvát nyelv használatára a kölcsönös interakciókban, legfőképpen a nyilvános kommunikációban. A leginkább az üzleti világban használt idegen szavak – melyek gyakran csupán kölcsönzött szavak és kifejezések – melyek alkalmatlanok a közbeszédre történő használatra vagy szakszerűtlenül építik be a horvát nyelvbe, az anyanyelv torzításához vezetnek. Legnagyobb problémát a média által használt nyelvezet jelent: a tévesen használt nyelvi kifejezések azokban a televíziós hírműsorokban, amelyeknek a nyelv tisztaságát kellene tükrözni. A nyelv helytelen használata egyes speciális törvények esetében is félreértéseket okozhat. Mindezekért a lingvisták nem kis hányada indítványozta a nyelvvédelmi törvény létrehozását, azzal érvelve, hogy az anyanyelv kijelöli az ember útját, amelyen keresztül belép a társadalomba, megteremti a közösségének kultúráját, és megalapozza értelmi képességeinek fejlődését.

Az 1992. január 15. óta független Horvátország ismét visszanyúlt a nyelvi hagyományaihoz, kibővítve szókincstárát nemcsak a régi fogalmakkal, hanem a modernizáció során megvalósult technológiai, gazdasági, politikai és jogi fejlődés által generált új szavakkal is. Az ún. nyelvi puritanizmus vádját a nyelvészek tagadják, azt állítva, hogy az idegen szavak szimpla átvétele helyett sokkal célszerűbb megfelelő horvát kifejezéseket alkotni. Ugyanakkor ezáltal a horvát nyelv egyre távolodik a szerb/bosnyák/montenegrói nyelvektől, így a mai fiatalok már kevésbé értik meg egymást.

Természetesen a horvát társadalmon belül nem kis számban vannak azok, akik úgy tartják, hogy semmi szükség sincs a nyelvnek az állam által törvények útján biztosítani célzott védelmére. Ehelyett engedni kellene annak szabad fejlődését, mert az alkotmány amúgy is előírja, hogy az országban a horvát nyelv a hivatalos.⁵⁸

A többség álláspontja szerint azonban a nyelvi törvény elfogadásával Horvátország valójában azon számos európai országhoz csatlakozott, amelyek rendelkeznek nyelvtörvénnyel, vagy a nyelv hivatalos használatáról szóló törvénnyel. Emellett az ENSZ Nevelésügyi, Tudományos és Kulturális Szervezete – az UNESCO – 1999. november 17-i közgyűlésének határozata alapján 2000 óta minden évben február 21-én tartják meg az anyanyelv nemzetközi napját, amelynek célja a multikulturalizmus és a nyelvi sokszínűség előmozdítása, valamint a nyelvhasználat ösztönzése az örökség és a kultúra megőrzése érdekében.⁵⁹ Ezt a határozatot a 2002. évi állásfoglalásában üdvözölte az ENSZ közgyűlése is.⁶⁰ 2009. május 16-án az ENSZ A/RES/61/266. számú határozatával felszólította a tagállamokat, hogy „támogassák, őrizzék meg és védjék a világ népei által használt összes nyelvet”.⁶¹

A lefolytatott vitát követően 2024. január 26-án a Sabor 95 igen, 17 nem szavazat és 10 tartózkodás mellett elfogadta a törvényt. A kérdés súlyáról sokat tanúskodik az a tény, hogy a

⁵⁸ Ustav Republike Hrvatske. Narodne novine, No. 56/90, 135/97, 8/98, 113/2000, 124/2000, 28/01, 55/01, 76/10, 85/10, 5/14.

⁵⁹ Draft report of Commission II. Conference: UNESCO. General Conference, 30th, 1999 [1727]

Document code: 30 C/62 + ADD. & CORR., 30 C/COM.II/3. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000117961.page=38>

⁶⁰ Resolution adopted by the General Assembly [without reference to a Main Committee (A/56/L.44/Rev.2 and Corr.1)] 56/262. Multilingualism. <https://docs.un.org/en/A/RES/56/262>

⁶¹ General Assembly. Resolution adopted by the General Assembly on 16 May 2007 [without reference to a Main Committee (A/61/L.56 and Add.1)] 61/266. Multilingualism. <https://docs.un.org/en/a/res/61/266>

151 képviselő közül 122 fő szavazott.⁶² Az ilyen magas részvételi arány csak az ország legfontosabb kérdéseiben fordult elő. Érdekes módon, a törvény kihirdetése után az addigi nemzeti-világnézeti villongások/eszmecsere megszűnt, a nyelvi kérdések ismét visszakerültek a nyelvészek szakmai köréhez. A jobboldali politikai pártok (beleértve az ellenzékieket is) a viták hevében még „jugoszlávoknak” nevezték a nyelvi kérdésben közömbös politikai ellenfeleiket, ami manapság ugyanolyan szitokszó, mint a kommunizmusban volt a „nacionalista” megbélyegzés.

VI. A horvát nyelvről szóló törvény

A 2024. évi törvénycikk kimondja, hogy a horvát nyelv a nemzeti identitás és kultúra alapvető alkotóeleme, és az a nyelv, amelyen az országban a szóbeli és írásbeli kommunikáció zajlik. Mivel a horvát nemzet államalkotó tényező Bosznia-Hercegovinában is, ezért a horvát nyelv a szomszéd országban is hivatalos, a szerb és a bosnyák nyelv mellett, egyúttal az Európai Unió egyik hivatalos nyelve. Ezzel kapcsolatosan megjegyzendő egy érdekes eset. Az Európai Parlament 2024. évi utolsó ülésén (december 16-án) Szerbiával kapcsolatos (az ottani tömegtüntetések) volt a téma. Vladimir Prebilič, a Zöldek szlovén képviselője kért szót, és bejelentette, hogy szerb nyelven szól a képviselőkhöz. A Néppárt frakciójához tartozó Horvát Demokratikus Közösség (HDZ) képviselője, Željana Zovko viszont közbelépett, kifogásolva, hogy a szlovén képviselőtársa megsérti az EP-szabályokat. Provokációnak nevezte az esetet, tekintettel arra, hogy Szerbia nem tagja az Európai Uniónak, így a szerb nyelv sem hivatalos nyelve annak. Roberta Metsola, az EP elnöke igazat adott neki, és figyelmeztette a szlovén képviselőt, hogy beszédét nem fordítják le a többi képviselő számára.⁶³

Az általunk görcső alá vett, húsz cikkelyből álló törvény rögzíti, hogy a horvát nyelv magában foglalja a horvát sztenderd nyelvet annak minden funkcionális stílusával: a glagolita, horvát cirill (bosančica) és latin írásmódban íródott teljes kulturális örökséget. A horvát nyelv sajátossága, hogy három egyenrangú nyelvjárásra tagolódik (ča, kaj és što), amelyek közül a što nyelvjárást választották a hivatalos nyelv alapjául. Emellett a horvát nyelv magában foglalja a külföldön élő horvátok egy része által használt idiómákat is, mint például a bunjevác (magyarországi és szerbiai) és a kattarói-öböli (montenegrói) nyelvjárásokat, valamint a molisei (olaszországi), a burgenlandi és a Krassó-Szörényi horvát nyelv változatokat is (1-2. §). Az Európai Unió intézményeivel való kommunikációban, és más nemzetközi kapcsolatokban a horvát nyelv és a latin betűs írás használatos, de indokolt esetekben idegen nyelvek is használhatók. A törvény megállapítja a horvát nyelv hivatalos és nyilvános használatának alapvető szabályait, biztosítja a horvát nyelv szisztematikus és szakszerű gondozását (4. §). Ösztönzi az anyanyelv megfelelő használatát, megőrzését, ápolását és jövőbeli fejlődését, tekintettel arra, hogy az a horvát nép szellemi-kulturális hagyatékának és örökségének alapvető meghatározója (5-6. §). Természetesen a törvény rendelkezései nem korlátozzák az irodalmi és művészeti kifejezés szabadságát, és nem szabályozzák a magánjellegű kommunikációt sem. Nem korlátozzák az alkotmányos, és a törvény által a nemzeti kisebbségeknek garantált szabad nyelvhasználati jogokat sem, beleértve a vallási szertartásokon használt nyelvet is. A jogalkotók

⁶² Zakon o hrvatskom jeziku, Narodne novine br. 14/2024. https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2024_02_14_252.html

⁶³ MEP Prebilič addresses the EP on Serbian protests, Croatian MEP criticizes his use of Serbian language. In European Western Balkans. <https://europeanwesternbalkans.com/2024/12/17/mep-prebilibic-addresses-the-ep-on-serbian-protests-croatian-mep-criticizes-his-use-of-serbian-language/>

külön kiemelték, hogy a 2000-ben hatályba lépett *A nemzeti kisebbségek nyelvének használatáról szóló törvény* továbbra is maradéktalanul érvényes marad.⁶⁴

Tekintettel arra, hogy a nemzeti nyelv immateriális kulturális érték, az identitás és a nemzethez tartozás jele, de egyben pótolhatatlan közös kifejezési és kommunikációs eszköz, ezért róla a kormánynak megfelelő módon gondoskodni kell. A kormány köteles védeni és biztosítani a horvát nyelv használatának szabadságát (7. §). Horvátországban minden közjogi szerv közötti írásbeli és szóbeli kommunikáció a horvát sztenderd nyelven történik. Helyi szinten el lehet ettől térni, de a más nyelven alkotott normatív aktusok, közigazgatási és egyéb hivatalos dokumentumok csak akkor fogadhatók el, ha mellettük létezik a horvát sztenderd nyelvű hiteles változat is (8. §). A nemzetközi viszonylatokban más nyelvek is használhatóak, de kötelező nyelvi lektorok általi írásos és szóbeli fordítás biztosítása (9-10. §). Az új kifejezések megalkotása terén a horvát sztenderdnyelv terminológiai egységességének biztosítása érdekében a hivatalos dokumentumokban országos és európai szinten az államhatalmi és államigazgatási szervek lektorai rendszeresen beszámolnak a Horvát Nyelvi Tanácsnak a felmerülő terminológiai kétségekről vagy lexikális hiányosságokról.

A nyelvvédelem terén előírja a törvény, hogy a szóbeli, írásbeli vagy elektronikus formában megjelenő nyilvános hirdetményeket és reklámüzeneteket horvát nyelven kell kiadni. Amennyiben azokat több nyelven szerkesztik meg, akkor azokat először horvát nyelven, majd más nyelveken kell megfogalmazni. A médiatartalmakban a horvát sztenderd nyelv mellett a nyelvjárás is használható, különösen akkor, ha erre művészi okok vannak, valamint az idegen nyelvű filmek és színházi előadások szinkronizálásakor. A kormány előmozdítja a horvát nyelv tanulását az országban és világszerte a külföldiek és a horvát emigránsok leszármazottjai számára (13. §). Különös gondot fordít a horvát nyelv és kultúra elsajátítására és megőrzésére a határon kívül élő horvátok és leszármazottjaik körében, valamint a horvát nyelv népszerűsítésére világszerte, és ösztönzi annak oktatását a külföldi oktatási intézményekben. (14. §). A horvát helynevek és földrajzi nevek a nemzet nyelvi örökség részét képezik, és minden szinten védettek a hivatalos és a nyilvános használatban. A horvát nyelv védelmének, szabad használatának biztosítása és fejlődésének ösztönzése érdekében a kormány elfogadja *A horvát nyelv védelmének nemzeti tervét*, amely felsorolja a kiemelt célokat és intézkedéseket: a horvát nyelv társadalmi szerepét és jogi helyzetét a hazai és a nemzetközi környezetben, a nyelv használatának népszerűsítését, a nyelvi technológiák fejlesztését elektronikus (digitális) eszközök felhasználásával, valamint a horvát nyelvű digitalizált kiadványokhoz és más nyilvános online nyelvi szolgáltatásokhoz való szabad hozzáférést, a horvát nyelv terminológiájának fejlesztését, valamint a nyelvi oktatás korszerűsítését (16. §). A Horvát Nyelvi Tanács a kormány által létrehozott tanácsadó testület, amelynek munkája a horvát nyelv védelmére, ápolására és fejlesztésére irányul. Székhelye a kultúráért felelős minisztériumban található, amely a Tanács adminisztratív, technikai és jogi feladatait látja el. A Tanács elnökből és tizennégy tagból áll, akiket az oktatásért, a tudományért és a kultúráért felelős miniszterek javaslatára a kormány nevez ki az ország legtekintélyesebb szakértői közül (17-18. §).

A törvény garantálja, hogy a nemzeti kisebbségeknek a ratifikált nemzetközi szerződések alapján szerzett jogait betartja (2. §). Az Emberi Jogokról és Szabadságokról, valamint az Etnikai és Nemzeti Közösségek vagy Kisebbségek Jogairól szóló Alkotmánytörvény, az Európa Tanács Nemzeti Kisebbségek Védelméről Szóló Keretegyezménye és a jelen tanulmányban elemzett törvény alapján a nemzeti kisebbségek

⁶⁴ Zakon o uporabi jezika i pisma nacionalnih manjina u Republici Hrvatskoj. Narodne novine NN 51/00, 56/00. <https://www.zakon.hr/z/1851/zakon-o-uporabi-jezika-i-pisma-nacionalnih-manjina-u-republici-hrvatskoj>

anyanyelve is – a horvát nyelvvel együtt – egyenlő, hivatalos használatban van, amennyiben egy adott nemzeti kisebbség tagjai egy település vagy város területén a lakosság többségét alkotják; ha ezt a ratifikált nemzetközi szerződések írják elő; ha ezt a települések és városok helyi szabályai írják elő (4. §). A nemzeti kisebbség nyelvének és írásának egyenlő hivatalos használatának engedélyezéséhez a vonatkozó népszámlálási adatok a mérvadók. Amennyiben fennállnak a fenti feltételek, akkor mindezt biztosítani kell két- vagy több nyelven: a pecsétek és bélyegzők szövegének azonos betűméretben történő nyomtatását, a községek (vagy járások, horvátul: *općina* az alap közigazgatási egység neve), városok és megyék képviseleti-, végrehajtó- és igazgatási szerveinek, valamint a közhatalmi jogosítványokkal rendelkező jogi személyek névtábláinak azonos betűméretben történő nyomtatását, a dokumentumok fejlécének azonos betűméretben történő nyomtatását (8. §).

Az önkormányzati képviselő, a polgármesteri hivatal alkalmazottja és a helyi polgár jogosult arra, hogy közgyűlési anyagot, jegyzőkönyveket, más hivatalos önkormányzati anyagot az anyanyelvén is megkapja. Azok a helyi önkormányzatok, ahol a nemzeti kisebbség nyelve és írása egyenlő hivatalos használatban van, biztosítani kell a polgárok jogait a kétnyelvű közokmányok és a hivatalos célokra használt nyomtatványok kiadására. A nemzeti kisebbségek gyakorolhatják nyelvi jogaikat a községek, városok és megyék közigazgatási szervei előtti első- és másodfokú eljárásokban, valamint az elsőfokú igazságszolgáltatási eljárásban.

VII. Összehasonlító vizsgálat

A szomszédos Szerb Köztársaság Alkotmánya a 10. §-ában kimondja, hogy az országban a szerb nyelv és a cirill ábécé van hivatalos használatban, amíg a 79. § meghatározza a nemzeti kisebbségek és közösségek tagjai számára a saját nyelvük és írásmódjuk használatának jogát.⁶⁵

A nyelv és ábécé hivatalos használatáról szóló, 1991-ben elfogadott, azóta többször módosított törvény előírja, hogy a Szerb Köztársaságban hivatalosan (az állami szervek, autonóm tartományok szervei, városok és községek, intézmények, vállalatok, közszolgálatok és egyéb szervezetek közhatalmi aktus gyakorlása során) a szerb nyelvet és a cirill ábécét használják, a latin ábécét pedig csak a törvényben meghatározott módon.⁶⁶ A hatóságok, szervezetek és egyéb alanyok a nevüket, cégnevüket vagy egyéb nyilvános megnevezésüket, feliratukat – a cirill betűs mellett – latin betűs írásmóddal is írhatják. A nemzeti kisebbségek nyelvei és az írásmódjuk – a szerb nyelvvel együtt – használatos az ország azon területein, ahol az adott kisebbségek élnek (1-3. §). A törvény részletezi, hogy hivatalos nyelv- és betűhasználatnak minősül a helynevek és egyéb földrajzi elnevezések; terek és utcák nevének; szervek, szervezetek és vállalatok nevének írása; nyilvános felhívások, közlemények és figyelmeztetések közzététele a nyilvánosság számára. Azon helyi önkormányzat területén, ahol a nemzeti kisebbségek tagjai hagyományosan élnek, nyelvük és írásmódjuk egyenrangú, hivatalos használatban lehet. A törvényeket és rendeleteket a nemzeti kisebbségek nyelvén is közzéteszik. Emellett azok a nemzetiségek, melyek tagjainak száma a Szerb Köztársaság teljes lakosságán belül a legutóbbi népszámlálás szerint eléri legalább a 2%-ot, saját nyelvükön

⁶⁵ Ustav Republike Srbije. Službeni glasnik RS, br.83/06. V. ö. Zakon o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina. Sl. list SR Jugoslavije, br. 11/2002, Sl. list Srbije i Crne Gore, br.1/2003- Ustavna povelja, és Sl. glasnik Republike Srbije, br. 72/2009-dr.zakon, 97/2013-odluka US i 47/2018).

⁶⁶ Zakon o službenoj je upotrebi jezika i pisama. Sl. glasnik RS, br. 45/91, 53/93, 67/93, 48/94, 101/2005, 30/2010, 47/2018 i 48/2018.

fordulhatnak az állami hatóságokhoz, és joguk van ezen a nyelven választ kapni. Ha a nemzeti kisebbségek tagjainak száma nem éri el a 2%-ot, saját nyelvükön fordulhatnak az állami hatóságokhoz, és joguk van ezen a nyelven választ kapni azon a helyi önkormányzaton keresztül, ahol az adott nemzeti kisebbség nyelve hivatalos használatban van. Ez a megoldás azért célszerű, mert a helyi önkormányzatnál alkalmazásban vannak olyan szakemberek, akik ismerik a kisebbségi nyelvet. Ugyanakkor a helyi önkormányzat gondoskodik a fordításról, és viseli az állami hatóságnak küldött levelezés és az adott hatóság válaszána fordítási költségeit. A nemzeti kisebbséghez tartozó parlamenti képviselőnek – Eljárási Szabályzatban foglaltak szerint – joga van az anyanyelvén felszólalni az Nemzetgyűlés ülésén, és hozzá írásbeli dokumentumokat benyújtani. Amikor egy népképviselő akár állandó jelleggel, akár egyedi esetben anyanyelvét használja, a Nemzetgyűlés főtitkára köteles biztosítani szóbeli előadásának vagy az általa benyújtott dokumentumnak szinkrontolmácsolását szerb nyelvre.

A helyi önkormányzati egység kötelezően bevezeti a nemzeti kisebbség nyelvét és írását egyenrangú hivatalos használatba, ha az adott nemzeti kisebbség tagjainak aránya a területén élő lakosság teljes számában a legutóbbi népszámlálás eredményei szerint eléri a 15%-ot. Ezt köteles megtenni legkésőbb a törvényben előírt feltételek megállapításától számított 90 napon belül (11. §).

A szerb törvények az „állam” kifejezés helyét gyakran használják a „köztársaság” kifejezést. Ennek az az oka, hogy két szint létezik az országban, mégpedig az állami (köztársasági) szint mellett a tartományi is. Noha az alkotmány szerint Koszovó is Szerbia része, a valóságban mégis Vajdaság az egyetlen tartomány. A többnemzetiségű jellegének megfelelően az ország 39-városában hivatalos használatban van a nemzeti kisebbségek egy vagy több nyelve és írásmódja. Az autonóm tartomány 31 városában és községében a magyar nyelv és írás, tizenháromban a szlovák, tízben a román, hatban a ruszin, négyben a horvát, Fehértemplom községben pedig a cseh nyelv és írás van hivatalos használatban. Két városban (Pancsova, Ivanovo) a bolgár nyelvet és írást, Jabuka városában pedig a macedón nyelvet és írást használják hivatalosan. Pancsovában az egyes településeken összesen öt nyelv és írásmód van hivatalos használatban; hat városban és községben négy nyelv; tizenháromban három, tizenkilenc városában és községében pedig két nyelv és írásmód van hivatalos használatban. Mind a negyvenöt városban és községben bevezették a szerb nyelv és a cirill írásmód hivatalos használatát, huszonhárom városban vagy községben a latin írásmódot is használják.⁶⁷

A szerb Nemzetgyűlés 2021. szeptember 15-én sürgősségi eljárásban egyhangúlag elfogadta a szerb nyelv közéletben való használatáról, valamint a cirill betűs írás védelméről és megőrzéséről szóló törvényt.⁶⁸ Maja Gojković akkori kulturális és tájékoztatási miniszter ismertette a törvénytervezetet, és hangsúlyozta, hogy azt a Szerb Egység, Szabadság és Nemzeti Zászló Napja újonnan létrehozott ünnepe alkalmából sürgősen fogadják el. Pásztor Bálint, a Vajdasági Magyar Szövetség elnöke a törvényt támogatva elmondta, hogy annak kidolgozásában a magyar közösség is részt vett.⁶⁹ A törvény kimondja, hogy a szerb nyelv és a cirill betűs írás kulturális és hagyományos értéként való előmozdítását célzó további intézkedések meghozatalának szándéka, valamint a cirill betűs írás szélesebb körű

⁶⁷ Pokrajinski sekretarijat za obrazovanje, propise, upravu i nacionalne manjine -nacionalne zajednice. Službena upotreba jezika i pisama nacionalnih manjina na teritoriji AP Vojvodine. <https://www.puma.vojvodina.gov.rs/dokumenti/ostalo/sljezik.pdf>

⁶⁸ Zakon o upotrebi srpskog jezika u javnom životu i zaštiti i očuvanju ciriličkog pisma. Sl. glasnik Republike Srbije, br. 89/2021. <https://www.paragraf.rs/propisi/zakon-o-cirilici-upotreba-srpskog-jezika.html>

⁶⁹ Čekerevac, Mirjana: Zaštita srpskog jezika i cirilice. In Politika, [Beograd] <https://www.politika.rs/sr/clanak/487724/zastita-srpskog-jezika-i-cirilice>

használatának előmozdítása teszik szükségessé ezt a lépést, mindezt a nyelv és cirill betűk történelmi, kulturális és identitásbeli jelentőségére tekintettel. Szerbiában a cirill betűs írást mindenkinek használnia kell, aki üzleti tevékenységet folytat, vagy olyan szolgáltatást nyújt, amelyben a köztöke többségi részesedése van. Az intézkedések egy része ösztönző jellegű; részben a magánszektorra, de javarészt a magántulajdonban lévő médiumokra irányul.

A nyelvvédelmi törvény lényegében a cirill írásbeliség hivatalossá válását eredményezte, mert a volt Jugoszlávia fennállása idején a szerbek jelentős része egyáltalán nem használta ezt az írásmódot, a Szerbia területén élő nemzeti kisebbségek között pedig sokan nem is ismerték a cirill betűket.

Kimondja, hogy a szerb nyelv és a cirill írás a nemzeti kultúra ápolásának eszköze és olyan közjó, melyet a törvény külön védelemben részesít. Hivatalos használata kötelező az állami szervek, illetve a közhatalmat gyakorló, illetve a közszolgálatokat végző szervek számára, valamint az oktatási intézményekben és közmédiában (a Szerbiai Rádió-Televízió és a Vajdasági Rádió-Televízió). A magánjellegű kommunikációban, a személynevek írásánál és használatánál, a kétnyelvű kiadványok, könyvek és számítógépes programoknál (kivéve azok leírását és útmutatóját), az elfogadott tudományos és műszaki terminológiában, a tudományos és művészeti alkotásoknál viszont az nem kötelező (1-3. §). Szerbiában már 2021 óta működik a Szerb Nyelv Tanácsa, amelyet a kormány hozott létre a kulturális ügyekért felelős miniszter javaslatára. A kiváló nyelvészekből álló Tanács figyelemmel kíséri és elemzi a szerb nyelv közéletben történő használatát, valamint a cirill írás védelmét és megőrzését célzó intézkedések végrehajtását; emellett ajánlásokat, javaslatokat és szakértői véleményeket ad ki a célok elérése érdekében. A cirill írás népszerűsítését szolgálja az a rendelkezés, mely szerint állami, tartományi és helyi rendeletek külön törvényekkel összhangban adó- és egyéb közigazgatási kedvezményeket állapíthatnak meg azon gazdasági- és egyéb szervezetek számára, amelyek üzleti tevékenységük végzése során a cirill ábécét használják (beleértve az elektronikus médiákat és a nyomtatott hirdetmények közzétételét).

A közpénzből finanszírozott vagy abból társfinanszírozott kulturális és egyéb rendezvényeknek cirill betűs logóval kell rendelkezniük, a szervezésükre vonatkozó szabályozással összhangban, kivéve azokat a kulturális és egyéb rendezvényeket, amelyeket a nemzeti kisebbségek szellemi-kulturális örökségének védelme, ápolása és bemutatása céljából szerveznek, amelyek az adott nemzeti kisebbség nyelvének és írásmódjának megfelelő logót viselhetnek (4-6. §).

A szerb nyelv és a cirill ábécé védelmének és megőrzésének rendszere magában foglalja azok eredeti formájában való továbbadását a jövő generációinak, a megőrzésükhöz szükséges feltételek megteremtését, és a használatuk fontosságára vonatkozó tudatosság erősítéséhez szükséges intézkedések megtételét, a szerb nyelv és a cirill ábécé helyes használatának ösztönzését, valamint a szerb nyelv védelmét az ideológiai és politikai mozgalmak által gyakorolt befolyástól. A törvény egyik alfejezetének elnevezése *„Társadalmi aggodalom a szerb nyelv és a cirill betűk védelméért és megőrzéséért”*, amely kitér a nyelv és az írás népszerűsítésére, megőrzésére, ápolására és kötelező alkalmazására, a nyelvjárások funkcionális használatának megőrzésére és tiszteletben tartására, illetve a szerb írásos örökség tanulmányozásának és megerősítésének, valamint az eltulajdonítás és hamisítás elleni védelmének támogatására. Mindezzel szinte azonos tartalmú törvényt fogadott el 2021.

szeptember 15-én a Boszniai Szerb Köztársaság (Republika Srpska) nemzetgyűlése is,⁷⁰ mellyel kapcsolatban a szerb parlament akkori elnöke, Ivica Dačić kijelentette, hogy ez a törvény „a Szerb Köztársaság és a Boszniai Szerb Köztársaság elszakíthatatlan kapcsolatainak és közös politikájának határozott megerősítése.”⁷¹

Habár a törvény szövege lényegében szinte azonos a szerb törvénnyel (a szerbiainak tizenegy, a boszniai szerbnek pedig tizennégy cikkelye van), a különbség mégis az, hogy a Boszniai Szerb Köztársaság a „szerb nép nyelvének” fogalmát használja a szerb nyelv megjelölésére.⁷² A szerb entitás nemzetgyűlésében zajló vita során a bosnyák nemzetiségű képviselők kifogásolták az eljárás törvényességét és alkotmányosságát, mivel a törvény előnyben részesíti a szerb nyelvet és kultúrát, és diszkriminálja a szintén államalkotó bosnyákokat és horvátokat. Ugyanis a bosnyák, a szerb és a horvát nyelv, valamint a cirill és a latin írásmód egyenrangú és hivatalos az ország egész területén. Ezért a törvényt a Bosznia-hercegovinai Népek Tanácsa (a parlament felsőháza) 2021. október 7-én elutasította.⁷³ Az eljárási szabályoknak megfelelően a törvényt ezután a szerb entitás Nemzetgyűlésének és a Népek Tanácsának Közös Bizottságához továbbították jóváhagyásra. Mivel ott sem született kompromisszum, az alkotmányos panasz a boszniai szerb entitás Alkotmánybíróságához került. Az AB Vitális Nemzeti Érdekek Védelmével Foglalkozó Tanácsa megállapította, hogy a törvény a cirill betűs írásmódot részesíti előnyben a latin írásmóddal szemben, azáltal, hogy a közpénzekből vagy társfinanszírozásban részesülő kulturális és egyéb rendezvények esetében kötelező a cirill betűs írásmód használata. Ennek elmulasztása esetén büntetések szabhatók ki, ami egyenlőtlen helyzetbe hozza a horvát és a bosnyák népet, pedig az Alkotmány biztosítja a nemzeti egyenlőséget és az államalkotó népek létfontosságú érdekeinek védelmét.⁷⁴

2022. június 1-jén a szerb entitás Nemzetgyűlése ismét megszavazta a nyelvi törvényt, ami miatt a bosnyákok a banja lukai AB-hez fordultak.⁷⁵ Ezúttal a panasz elutasításra talált.⁷⁶ A Tanács szerint az a tény, hogy a jogalkotó törvényben szabályozott bizonyos szellemi kulturális örökséget, amellyel csak az egyik államalkotó nép azonosul, önmagában nem sérti-e a népek létfontosságú nemzeti érdekeit, és nem helyezi egyenlőtlen helyzetbe az államalkotó népeket.⁷⁷

A szerb és a boszniai szerb törvény egyaránt pénzbüntetést ír elő rendelkezéseinek megszegése esetében, melynek összege Szerbiában 500 és 500.000 dinár (425-4250 euró) közötti, a boszniai szerb entításban pedig 1.000 és 5.000 bosnyák konvertibilis márka (kb. 500-2500 euró) közötti összeg. Törvényszegést az a jogi vagy természetes személy követ el, aki a

⁷⁰ Zakon o zaštiti, očuvanju i upotrebi jezika srpskog naroda i ćirilickog pisma. Službeni glasnik Republike Srpske br. 81/22. Zakon o zaštiti, očuvanju i upotrebi jezika srpskog naroda i ćirilickog pisma. Narodna skupština Republike Srpske.

⁷¹ RTV Srbije: Usvojen zakon o ćirilici. https://www.rtv.rs/sr_lat/politika/usvojen-zakon-o-cirilici_1272010.html

⁷² A szerb entitás Alkotmánybíróságának web-oldalán is a „szerb nép nyelve”, a „bosnyák nép nyelve” és a „horvát nép nyelve”.

⁷³ Republika Srpska: Zakon o ćirilici nije dobio podršku u Vijeću naroda. In: Aktuelno.me. <https://www.aktuelno.me/clanak/republika-srpska-zakon-o-cirilici-nije-dobio-podrsku-u-vijeca-naroda>

⁷⁴ Odluka Vijeća broj UV-3/21. „Službeni glasnik Republike Srpske“ broj 107/21.

⁷⁵ Al Jazeera. Hrvati i Bošnjaci u RS-u osporavaju zakon o srpskom jeziku i ćirilicnom pismu. <https://balkans.aljazeera.net/news/balkan/2021/9/24/hrvati-i-bosnjaci-u-rs-u-osporavaju-zakon-o-srpskom-jeziku-i-cirilicnom-pismu>

⁷⁶ Ustavni sud RS - UV-2/22. 17. avgusta 2022. godine <https://www.ustavnisud.org/Odluke.aspx?cat=13&subcat=43&tip=2&lang=hrv&odluka=1479&odldet=4415&str=2>

⁷⁷ Ustavni sud RS-a: Zakonima o ćirilici i osnovnom obrazovanju nisu povrijeđeni vitalni nacionalni interesi Bošnjaka. <https://federalna.ba/ustavni-sud-rs-a-zakonima-o-cirilici-i-osnovnom-obrazovanju-nisu-povrijedeni-vitalni-nacionalni-interesi-bosnjaka-hnsar>

„jogi forgalomban” nem használja a cirill írást, azonban a törvény nem részletezi, mi számít „jogi forgalomnak”.

A szerb nyelvi kérdés folyamatosan jelen van Montenegróban. A legkisebb balkáni állam 2006. május 21-én tartott népszavazást⁷⁸ követően június 3-án kikiáltotta függetlenségét (addig Szerbiával államközösséget alkotott), majd a 2007. évi alkotáció kimondta, hogy az addig hivatalos szerb nyelv helyett a montenegrói az állam hivatalos nyelve.⁷⁹ Vitathatatlan, hogy a 20. század elejéig a montenegrói hercegek (*knjazok*) magukat szerbnek nevezték, hogy a nemzetüket is szerbnek tartották, majd az 1878-ban elnyert és nemzetközileg elismert függetlenséget követően megerősödött a crnagorai nemzeti öntudat. Úgyszintén kétségtelen, hogy a mindenkori szerb uralkodók montenegrói származásúak voltak: a Nemanjić uralkodóház alapítója, Nemanja, a mai Podgorica melletti Ribnicából származott; a Karađorđević és az Obrenović szerb királyi dinasztiák is Crna Gora földjének szülöttei. Montenegró 1910-ben királysággá vált, saját alkotmánnyal, parlamenttel, állami szervezettel. Az I. világháború végén Nikola király Olaszországba menekült vejéhez, III. Viktor Emánuel királyhoz (leánya Jelena, olasz királynő volt). Ezt kihasználva Szerbia, mint – antant szövetséges – jogot kapott Montenegró megszállására. A szerb hatóságok – mellőzve a montenegrói királyt, valamint az 1914-ben megválasztott parlamentet és a kormányt – választásokat írtak ki. E választásokon lényegében a montenegrói államiság mellett kardoskodó királypártiak (a montenegróiak) és a Szerbiával egyesülni akaró erők (a szerbek) álltak egymással szemben. Lényegében azonos nemzetről volt szó, csak a politikai preferenciák különböztették meg őket egymástól. Az 1918-ban megtartott podgoricai nemzetgyűlésen a győztes szerbbarát párttömörülés kimondta a Szerb Királysággal való egyesülést.⁸⁰ Ezzel Montenegró elveszítette állami függetlenségét, a montenegrói nemzetet pedig a létrejött Szerb-Horvát-Szlovén Királyságban már nem is ismerték el, hanem mindannyian szerbek lettek. Egy ideig még tartott a montenegróiak lázadása a crnagorai hegyekben, amely a második világháború idején megújult, de végig a szerb akarat érvényesült.⁸¹ Tito Jugoszláviájában Montenegró a hat tagköztársaság egyike lett, a montenegrói nemzet pedig államalkotó néppé vált; ekkor Crna Gora lakosságának 75%-a montenegróinak tartotta magát. Jugoszlávia felbomlásának idején a „*crnagorácok*” (montenegróiak saját megnevezése) hűségese maradtak Szerbiához. Azonban a háborúk, az embargók, a nemzetközi szankciók és az elszigeteltség a szerbektől való elhatárolódáshoz és a montenegrói identitás megerősödéséhez vezettek.⁸² A 21. századi függetlenségi törekvés újabb megosztottsághoz vezetett: a montenegrói és a szerb nemzetre való szakadásra. Kialakult az az érdekes helyzet, hogy az országnak nincs abszolút többségű nemzete, mivel a crnagorácok nem érik el a lakosság felét sem, a szerbek pedig annak egyharmadát teszik ki. Az előbbiek függetlenségpártiak, a nemzet és a nyelv kérdésben is szuverenisták; utóbbiak viszont a szerb nemzethez tartozónak deklarálják magukat. A jelenlegi kormánykoalícióhoz tartozó szerb

⁷⁸ Državna izborna komisija Crne Gore Rezultati referenduma o državno-pravnom statusu Republike Crne Gore (po opštinama) <https://dik.co.me/dik-izbori/referendum-2006/rezultati-referenduma-o-drzavno-pravnom-statusu-republike-crne-gore-po-opstinama> 2025. V. 1.

⁷⁹ Odluka o proglašenju nezavisnosti Republike Crne Gore. Službeni list RCG, broj 36/06. <https://www.sluzbenilist.me/propisi/A3B6643D-88ED-489D-830F-1CF75D925A7F> 2025. V. 1.

⁸⁰ Heka László: Montenegróiak vagy szerbek? A montenegrói nemzet kérdése: az 1918. évi podgoricai skupština alkotmányjogi következményei. In Jogelméleti Szemle, 2022/1. szám, 55–79. o.

⁸¹ Heka, Laszlo: Crnogorsko nacionalno pitanje: pravne posljedice odluka Podgoričke skupštine 1918. godine. Politička misao, god. 59, br. 1, Zagreb, 2022, 24–48. o.

⁸² Šistek, František: Discourse on history and the national identity in Montenegro in the first decade after independence (2006–2016). In Montenegrin Journal for Social Sciences. Vol. 1, 2017. Issue 2, [Podgorica] December 2017, 115–126. o.

színezetű pártok az alkotmánymódosítást tűzték ki politikai célként, amely a szerb nép felvételét államalkotó nemzetként, és a szerb nyelv elfogadását hivatalos nyelvként (a montenegrói mellett). A 2023. évi népszámlálás szerint az országban 256436 (41,12%) montenegrói és 205370 (32,93%) szerb mellett 58956 (9,45%) bosnyák, 30978 (4,97%) albán, 12824 (2,06%) orosz, 10162 (1,63%) muzulmán, 5629 (0,90) roma, végül 5150 (0,83%) horvát él. Az állampolgárok többsége továbbra is szerb anyanyelvű (269307 fő, vagyis 43,18%), amíg montenegrói anyanyelvű lakosság 215299 (34,52%).⁸³

Crna Gorában (Montenegró saját megnevezése) a nyelv kérdése elsőrangú nemzeti, politikai, és főként identitásbeli kérdés. Jóllehet nem hoztak külön nyelvi törvényt, de már 1997-ben megkezdődött a montenegrói nyelv normáinak kialakítása az első helyesírást, majd nyelvtant szabályozó munka megjelenésével. Az ország történelmi és jelenlegi székvárosában, Cetinjeben (ahol a crnagorac öntudat erősebb, mint a fővárosban, Podgoricán) 2003-ban megalakult a Montenegrói Nyelv és Nyelvészet Intézete. Egy évvel később a kormány módosította az iskolák tantervét, akként, hogy a szerb nyelv helyett a gyerekek „anyanyelvet” (szerb, montenegrói, horvát, bosnyák) tanulnak. 2008-ban létrehozták a montenegrói nyelv standardizálási tanácsát, a következő évben a nyelv megkapta a kodifikálást is.⁸⁴

Természetesen a szerbek számára legfájóbb Koszovó kérdése (a szerb alkotmány Koszovó és Metohiának nevezi a „tartományát”). A 2008 óta független államként működő Koszovó alkotmánya (5. §) előírja, hogy az országban az albán és a szerb nyelvek a hivatalosak, a cirill betűs írás egyenrangú az albán ábécével.⁸⁵ A 2007. március 1-jén elfogadott nyelvtörvény előírja a hivatalos nyelvek kötelező használatát a koszovói intézményekben és egyéb, közfeladatokat és közszolgáltatásokat ellátó szervezetekben és vállalkozásokban.⁸⁶ A nyelvhasználati törvény végrehajtásának ellenőrzése lényegében a nyelvi biztosról szóló 2012. évi kormányrendelet elfogadásával kezdődött. A nyelvi biztos feladata a törvény betartásának ellenőrzése, ajánlások kiadása, tanácsadás és segítségnyújtás a nyelvhasználati jog következetes alkalmazása érdekében, valamint közvetítés a magánszemélyek és jogi személyek panaszainak rendezésében. Vizsgálatot folytat le a bejelentett mulasztások ügyében. Egyes esetekben szankcionálási hatáskörrel rendelkezik, büntetéseket szab ki a nyelvhasználati törvény végrehajtásának elmulasztása miatt. Feladatainak ellátásában a Nyelvpolitikai Bizottság, valamint a fordítókból és kapcsolattartókból álló Nyelvpolitikai Hálózat támogatja. A szerbek álláspontja szerint azonban a mindennapi gyakorlatban ez nem valósul meg.⁸⁷ Amellett, hogy

⁸³ Crna Gora Uprava za statistiku Saopštenje 135/2024 Popis stanovništva, domaćinstava i stanova, 2023. godine Stanovništvo Crne Gore prema nacionalnoj odnosno etničkoj pripadnosti, vjeri, maternjem jeziku i jeziku kojim se uobičajeno govori.

https://www.monstat.org/uploads/files/popis%202021/saopstenja/SAOPSTENJE_Popis%20stanovnistva%202023%20II_cg.pdf 2025. V. 1.

⁸⁴ Odluka o obrazovanju savjeta za standardizaciju crnogorskog jezika. Službeni list Crne Gore, br. 10. 2008. <https://www.sluzbenilist.me/propisi/B5587D18-5B73-4A37-8406-D10102057714>, Odluka o izmjeni i dopuni Odluke o obrazovanju Savjeta za standardizaciju crnogorskog jezika Službeni list Crne Gore, broj 39/2009 <https://www.sluzbenilist.me/propisi/68A5701B-19D7-4571-805D-4231640DAD54>

⁸⁵ Ustav Republike Kosovo – Kushtetuta e Kosovës. Amandmanima I–XXII. Službeni list Republike Kosova br.25 od 7. septembra 2012., Amandman XXIII. Službeni list Republike Kosova br. 6 od 26. marta 2013., Amandman XXIV. Službeni list Republike Kosova br. 20 od 5. avgusta 2015., Amandman XXV. Službeni list Republike Kosova br. 9 od 11. marta 2016.

⁸⁶ Zakon o upotrebi jezika br. 02/L-37. Službeni list Privremenih institucija samouprave na Kosovu/ Priština. Godina II / BR. 10 / 01 mart 2007. https://kryeministri.rks-gov.net/wp-content/uploads/2022/05/ZAKON_BR_02_L-37_O_UPOTREBI_JEZIKA1346.pdf

⁸⁷ Srpski jezik na Kosovu – ravnopravan u zakonu, nepoželjan u praksi. <https://kossev.info/srpski-jezik-na-kosovu-ravnopravan-u-zakonu-nepozeljan-u-praksi/>

az oktatási rendszeren keresztül a két nemzet nem tanulja a másik nyelvét, a szerbek több példát is mutattak a törvény és az alkotmány megsértésére.

VIII. A magyar nyelv védelme

Az Alaptörvény kimondja, hogy a magyar nyelv a szuverenitás jelképe, akárcsak a zászló, a címer, vagy a Szent Korona. Magyarország védi a magyar nyelvet, annak fennmaradását; támogatja a határon túli magyarság nyelvének megőrzését, főként annak tudatában, hogy a Kárpát-medencében élő magyar anyanyelvűek száma folyamatosan csökken.

A nyelvpolitika és a nyelvstratégia kialakításának igénye a rendszerváltást követően fogalmazódott meg, és leginkább az anyanyelvoktatás, a könyvkiadás, az oktatás téren fejeződik ki. Az általunk megvizsgált országokhoz hasonlóan a magyar nyelvpolitika célja és az anyanyelv fenntartása a hazai és a határon túli nyelvközösség nyelvi összehangolása. Ahogy a horvátoknál (és szerbeknél), úgy nálunk is létezik egy nyelvvédelmére, -fejlesztésére megalakított szakmai grémium: az 55/2014. Kormányrendelet alapján 2014 és 2018 között működött a Magyar Nyelvstratégiai Intézet (MANYSI), amely a digitális oktatás, az írásbeliség, valamint a határon túli magyarság ebbéli gondozását látta el. A 206/2018. sz. Kormányrendelet alapján 2019-től beolvadt az újonnan megalakult Magyarságkutató Intézetbe mint a kultúráért felelős miniszter irányítása alá tartozó, önálló gazdasági szervezettel rendelkező központi költségvetési szervbe.⁸⁸ A Kormányrendelet 3. §-ában felsorolt huszonhét feladatából tizenkettő a nyelvvel kapcsolatos. A nyelvi kérdések gondozásában nélkülözhetetlen szerepet töltenek be a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, valamint a Magyar Nyelvi Szolgáltató Iroda is. Ez utóbbi nyelvmagazint is működtet, az online felületén az e-nyelv kérdéskörben nyelvi tanácsadást is nyújt.

A magyar nyelv használatának szabályozását rendezi a 2001. évi XCVI. törvény *a gazdasági reklámok és az üzletfeliratok, továbbá egyes közérdekű közlemények magyar nyelvű közzétételéről*.⁸⁹ Ez kifejti, hogy „a magyar nyelv nemzeti létezésünk legfontosabb megnyilatkozása, nemzeti hovatartozásunk kifejezője, a magyar kultúra és tudomány, illetve a tájékoztatás legfőbb hordozója”. A törvényhozó szerint az egész nemzet felelőssége a magyar nyelv védelme, átörökítése az utódokra, nyelvi környezetünk épségének megóvása.

Az anyanyelvünk képes volt a külső nyelvi hatásokat beépíteni a nyelvi rendszerünkbe. A modern kori technikai fejlődés, a távközlés és a tömegtájékoztatás egyaránt jelentős – idegen nyelvi – hatással vannak minden nemzet nyelvére, így a magyar nyelv sem mentes e befolyás alól. Ezért vált szükségessé a törvényhozásnak lépéseket tenni, mivel nemcsak az információs szabadság a képezi közérdek tárgyát, hanem a közlemények magyar nyelven történő megismerése, befogadása. A magyar nyelven kiadott sajtó- és médiatermékekben, valamint a szabadtéri reklámokban közzétett szöveget magyar nyelven (vagy magyar nyelven is) kell megjeleníteni, függetlenül a közzététel módjától (1. §). A közterületen, a középületeken, a mindenki számára nyitva álló magánterületen, valamint a tömegközlekedésben használt feliratok esetében a közleményeket tartalmazó feliratokat magyar nyelven (vagy azon is) kell megjeleníteni (3. §). A törvény rögzíti, hogy a meghonosodott idegen nyelvű kifejezések nem minősülnek idegen nyelvű szövegnek. Amennyiben vita alakulna ki valamely idegen nyelvű

⁸⁸ Nemzeti Jogszabálytár. 206/2018. (XI. 10.) Korm. rendelet a Magyarságkutató Intézet létrehozásáról és az azzal összefüggő jogszabályok módosításáról 206/2018. (XI. 10.) Korm. rendelet - Nemzeti Jogszabálytár

⁸⁹ <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a0100096.tv>

kifejezés meghonosodottsága tekintetében, vagy a magyar nyelvű szövegfordítás nyelvhelyességét illetően, az eljáró hatóság beszerzi az MTA elnöke által kijelölt tanácsadó testület szakvéleményét, melyben foglaltakhoz kötve van.

IX. Zárszó

A horvát nyelvi törvény létrehozása kétségtelenül politikai döntés volt, amelynek időzítésére is ügyeltek, ugyanis a szakma és a jobboldali politikai pártok a nyelv védelmét fontos kérdésnek tekintették és régóta indítványozták annak törvénybe iktatását, a kormány viszont nem siettetett el az ügyet. Részben talán az is hozzájárult mindehhez, hogy az ellenzékiek közül sokan a nyelv védelmét felesleges korlátozásnak tartották, a megvalósulását pedig olyan törvénynek, amelyet az állampolgárok úgysem fognak követni. Emellett fennállt a nyelvi puritanizmus vádjának esélye, és annak ismételtetése, hogy a törvény célja csak az, hogy minél jobban elkülönítse az anyanyelvet a szerb/bosnyák/montenegrói nyelvektől. Ezért a jogalkotó a nyelvtörvényt azután fogadta el, miután a szerb parlament is már elfogadta a nyelvtörvényét. Érdekes módon a Nyelvi Tanács intézménye nagy részben utánozza a szerb példát. Mindkét törvény garantálja ugyanis a nemzeti kisebbségek nyelvi szabadságait. A boszniai szerbek szinte azonos törvényt fogadtak el, mint amilyen a szerb. A térségben a szerb kérdés és írás megóvása felmerül Montenegróban és Koszovón is. Ami Magyarországot illeti, az anyanyelv védelme törvényben biztosított, a horvát és a szerb törvényekhez hasonlóan.

Irodalomjegyzék

Andrási Dorottya: Werbőczy Tripartitumának horvát recepciója (Ivan Pergosic Decretuma és a Tripartitum modern kori recepciójának aktualitásai). In Jogtörténeti Szemle, 2014/4–2015/01. szám, 13–18. o.

Andrássy György: A magyar nyelv és a magyar nyelvközösség jogi helyzete. In Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): A magyar nyelv jelene és jövője. Gondolat Kiadó, Budapest, 2017, 64–90. o.

Babić, Stjepan: Hrvatski jučer i danas, NIP Školske novine, Zagreb, 1995.

Bagić, Krešimir: Uvod u sedamdesete. In Mićanović, Krešimir (szerk.): Povijest hrvatskoga jezika. Književne prakse sedamdesetih. Zbornik radova 38. seminara Zagrebačke slavističke škole. Zagrebačka slavistička škola, Zagreb, 2010, 125–147. o.

Brozović, Dalibor: Hrvatski jezik, njegovo mjesto unutar južnoslavenskih i drugih slavenskih jezika, njegove povijesne mijene kao jezika hrvatske književnosti. In Flaker, Aleksandar – Pranjić, Krunoslav (szerk.): Hrvatska književnost u evropskom kontekstu, Zavod za znanost o književnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, 1978. 9–83. o.

Brozović, Dalibor: Povijest hrvatskoga književnog i standardnoga jezika, Školska knjiga, Zagreb, 2008.

Čekerevac, Mirjana: Zaštita srpskog jezika i ćirilice. In Politika, [Beograd] <https://www.politika.rs/sr/clanak/487724/zastita-srpskog-jezika-i-cirilice>

Csengery Antal: Hátrahagyott iratai és feljegyzései. A Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 1928.

Felséges Első Ferents ausztriai császár, magyar és cseh ország koronás királyától Pozsony szabad királyi városába 1811-dik esztendőben, kis-asszony havának 25-dik napjára rendeltetett Magyarország Gyűlésének Jegyzőkönyve. Pozsonyban. Wéber Simon Péter betűivel 1811. és 1812. I–III. köt.

Grčević, Mario: Jezično planiranje i Zakon o hrvatskom jeziku. In Filologija [Zagreb], Vol. 78, 2022, 35–50. o. <https://dx.doi.org/10.21857/yk3jwhn329>

Hadrovics László: Magyar és déli szláv szellemi kapcsolatok. Magyar Szemle Társaság, Budapest, 1944.

Hajdu Lajos: A közjó szolgálatában. A jozefinizmus igazgatási és jogi reformjairól. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1983, 81–114. o.

Heka László: A horvát Sabor (Szábor) jogtörténeti szerepe. In Acta Universitatis Szegediensis, Acta Juridica et Politica, Tomus LXII, Fasc. 8, [Szeged], 2002, 3–43. o.

Heka László: Horvátország parlamentarizmusa a kezdetektől napjainkig. In Forvm, [Szeged], 2014/1, 99–118. o.

Heka László: Montenegróiak vagy szerbek? A montenegrói nemzet kérdése: az 1918. évi podgoricai skupština alkotmányjogi következményei. In Jogelméleti Szemle, 2022/1. szám, 55–79. o. <https://doi.org/10.59558/jesz.2022.1.55>

Heka Laszlo: Crnogorsko nacionalno pitanje: pravne posljedice odluka Podgoričke skupštine 1918. godine. In Politička misao, god. 59, br. 1, Zagreb, 2022, 24–48. <https://doi.org/10.20901/pm.59.1.02>

Heka, Ladislav (László): Mađarsko-hrvatski spor oko jezika (Zašto hrvatski nije postao službeni jezik 1790. godine?) In Croatica. Časopis za hrvatski jezik, književnost i kulturu. [Zagreb] Vol. XLIX. No. 69, 2025, 77–105. o. <https://doi.org/10.17234/Croatia.69.5>

Herder, Johann Gottfried: Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit. Schmidt, Gerhart, (szerk.), Löwit, Wiesbaden, 1971.

Izjava o jedinstvu i varijantama hrvatskosrpskoga književnog jezika [Znanstvenog kolektiva Instituta za jezik Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti Zagreb]. Jezik, Zagreb, 1966.

Izvještaj o stanju u Savezu komunista Hrvatske u odnosu na prodor nacionalizma u njegove redove (Izvještaj je usvojen na 28. sjednici Centralnog komiteta Saveza komunista Hrvatske, 8. svibnja 1972. godine). Zagreb: Informativna služba CK SKH, Zagreb, 1972.

Jakovina, Tvrtko (szerk.): Hrvatsko proljeće 40 godina poslije. Centar za demokraciju i pravo Miko Tripalo, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu. Zagreb, 2012.

Jambressich, Andreas: Lexicon latinum interpretatione Illyrica, Germanica et Hungarica Locuples. Zagrabiae, 1742.

Klaić, Bratoljub A.: Koriensko pisanje, Hrvatski državni ured za jezik. Zagreb, 1942.

KordiĆ, Snježana: Ideology Against Language: The Current Situation. 2024. Ideology Against Language: The Current Situation in South Slavic Countries. In Nomachi, Motoki – Kamusella, Tomasz (szerk.): Languages and Nationalism Instead of Empires. Routledge Histories of Central and Eastern Europe. Routledge, London, 2024. <https://doi.org/10.4324/9781003034025-11>

Marczali Henrik: Az 1790/1-diki országgyűlés. A Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó Vállalata. Új folyam (70–71). Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1907.

Matković, Hrvoje: Povijest Nezavisne Države Hrvatske, Zagreb, 1994.

MEP Prebilić addresses the EP on Serbian protests, Croatian MEP criticizes his use of Serbian language. In European Western Balkans. <https://europeanwesternbalkans.com/2024/12/17/mep-prebilib-addresses-the-ep-on-serbian-protests-croatian-mep-criticizes-his-use-of-serbian-language/>

Mikó Imre: A magyar államnyelv kérdése a magyar országgyűlés előtt 1790–1825. In Erdélyi Tudományos Füzetek, 160. sz. Erdélyi Múzeum Egyesülete, Kolozsvár, 1943. <https://doi.org/10.36240/etf-160>

Nagy Noémi: A hatalom nyelve – A nyelv hatalma. Nyelvi jog és nyelvpolitika Európa történetében. Dialóg Campus Kiadó, Budapest, 2019.

Naponként való jegyzései az 1790. esztendőben, felséges II. Leopold tsászár és magyar országi király által... rendelt, s... 1791. esztendőben... bé-fejezett magyar ország gyűlésnek. Buda: A Királyi Akadémia, Buda, 1791.

Naponként való jegyzései az 1805-dik esztendőben felséges második Ferents római császár, magyar és Csehország koronás királya által Posony sz. kir. városba Mindszent havának 13-dik napjára rendelt magyar országgyűlésének. Posony, Belnay György Aloys betűivel. (Két hasábosán, magyar és latin nyelven.).

Nyomárcay István: Nyelvi kölcsönhatás a szavak tükrében: a magyar-horvát nyelvi kapcsolatok múltja és jelene. Székfoglaló előadások a Magyar Tudományos Akadémián. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 2014.

Osnovni priručnici hrvatskoga jezika na temelju hrvatskih vrela. Izjava Matice hrvatske u povodu saopćenja Matice srpske. Jezik, 1971., br. 3.

Pavičić, Josip: Drugi narodni preporod. In Deklaracija o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika. Građa za povijest Deklaracije. Pripremila Jelena Hekman. Matica hrvatska, Zagreb, 1997, 145–150. o.

Pesti Napló 1868. 236-5540. sz. Pest, 1868. X. 14. szerda

Pravopis hrvatskosrpskoga književnog jezika s pravopisnim rječnikom. Izradila Pravopisna komisija. Stilizaciju teksta dali Ljudevit Jonke i Mihailo Stevanović. Matica hrvatska–Matica srpska, Zagreb–Novi Sad, 1960.

Rezolucija Zagrebačkog lingvističkog kruga [Hrvatskog filološkog društva]. In Jezik, Zagreb, 1966., br. 5.

RTV Srbije: Usvojen zakon o ćirilici. https://www.rtv.rs/sr_lat/politika/usvojen-zakon-o-cirilici_1272010.html

Samardžija, Marko: Hrvatski jezik u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, Zagreb 1993.

Samardžija, Marko: Jezični purizam u NDH. Savjeti Hrvatskog državnog ureda za jezik, Zagreb, 1993.

Samardžija, Marko: Hrvatski jezik, pravopis i jezična politika u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Zagreb, 2008.

Sikirić Assouline, Zvezdana: Latinitet u hrvatskom društvu prve polovice 19. stoljeća. In: Radovi Zavod za hrvatsku povijest, 41, Zagreb, 2009, 257–265. o.

Smith, Anthony D.: The Ethnic Origins of Nations, Blackwell Publishers, Oxford, Malden, Massachusetts, 1999.

Soós István: II. József német nyelvrendelete és a hivatalos Magyarország. In Bíró Ferenc (szerk.): Tanulmányok a magyar nyelv ügyének 18. századi történetéből. Argumentum, Budapest, 2005, 261–301. o.

Šarčević, Edin: Ustav i politika. Sarajevo. 1997.

Šipoš, Sven – Miloš, Irena: Hrvatski jezik kao jezik prava Europske unije: primjer (kiber)sigurnosti s pravne i terminološke strane, Hrvatski jezik: znanstveno-popularni časopis za kulturu hrvatskoga jezika, Vol. 8, No. 2, Zagreb, 2021, 8–9. o.

Šistek, František: Discourse on history and the national identity in Montenegro in the first decade after independence (2006–2016). In Montenegrin Journal for Social Sciences. Vol. 1, 2017. Issue 2, [Podgorica] December 2017, 115–126. o.

Španović Srđan: Kvadratura jugoslavenskog kruga, Centar za informacije i publicitet, Zagreb, 1989.

Szekfü Gyula: Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez. 1790–1848. Budapest, 1926.

Tarczay Erzsébet: Magyar iskolák Horvát-Szlavonországban. In Magyar Paedagogia, 1918, XXVII. évf., 2–3. szám, 99–115. o.

Telegram. Jugoslavenske novine za društvena i kulturna pitanja, broj 359 od 17. ožujka 1967.

Tripalo, Miko: Hrvatsko proljeće. Nakladni zavod Matice hrvatske. Zagreb, 2001.

Varga Szabolcs – Sokcsévits Dénes: A horvát szábor története. Országház Kiadó, Budapest, 2022.

Verantius, Faustus: Dictionarium Quinque Nobilissimarum Europae linguarum, Latinae, Italicae, Germanicae, Dalmaticae et Vngaricae. Venetiis, 1595.

Vince, Zlatko: Putovima hrvatskoga književnog jezika: lingvističko-kulturnopovijesni prikaz filoloških škola i njihovih izbora. Nakladni zavod Matice hrvatske. Zagreb, 1990, 279–280. o.

Zaključci plenuma Društva književnika Hrvatske o problemima suvremenog jezika hrvatske književnosti, znanosti, školstva i sredstava masovne komunikacije. In Jezik, Zagreb, 1966., br. 5.

Jogszabályok Alkotmányok

Ustav Republike Hrvatske. Narodne novine, No. 56/90, 135/97, 8/98, 113/2000, 124/2000, 28/01, 55/01, 76/10, 85/10 és 5/14.

Ustav Republike Srbije. Službeni glasnik Republike Srbije, br.83/06.

Ustav Republike Kosovo – Kushtetuta e Kosovës. Amandmani I – XXII. Službeni list Republike Kosova br.25 od 7. septembra 2012., Amandman XXIII. Službeni list Republike Kosova br. 6 od 26. marta 2013., Amandmant XXIV. Službeni list Republike Kosova br. 20 od 5. avgusta 2015., Amandman XXV. Službeni list Republike Kosova br. 9 od 11. marta 2016.

Ustavni sud RS - UV-2/22. 17. avgusta 2022. godine
<https://www.ustavisud.org/Odluke.aspx?cat=13&subcat=43&tip=2&lang=hrv&odluka=1479&odldet=4415&str=2>

Törvények

1790/91. évi XVI. törvénycikk hogy a nyilvános ügyek intézésére idegen nyelv ne használtassék, a magyar nyelv pedig megtartassék. In Márkus Dezső (szerk.): Magyar Törvénytar, 1740–1835. évi törvényczikkek, II. Lipót 1790. évi decretuma, Budapest, 1901, 169–179. o.

1868. évi XLIV. törvénycikk a nemzetiségi egyenjogúság tárgyában

Al Jazeera. Hrvati i Bošnjaci u RS-u osporavaju zakon o srpskom jeziku i ćirilicnom pismu. <https://balkans.aljazeera.net/news/balkan/2021/9/24/hrvati-i-bosnjaci-u-rs-u-osporavaju-zakon-o-srpskom-jeziku-i-cirilicnom-pismu>

Authentica versio Diarii Hungarici Autoritate Comitionim Regni procurata. Budae, Typis Regiae Unversitatis, 1791.

Crna Gora Uprava za statistiku Saopštenje 135/2024 Popis stanovništva, domaćinstava i stanova, 2023. godine Stanovništvo Crne Gore prema nacionalnoj odnosno etničkoj pripadnosti, vjeri, maternjem jeziku i jeziku kojim se uobičajeno govori. https://www.monstat.org/uploads/files/popis%202021/saopstenja/SAOPSTENJE_Popis%20stanovnistva%202023%20II_cg.pdf 2025. V. 1.

Državna izborna komisija Crne Gore Rezultati referenduma o državno-pravnom statusu Republike Crne Gore (po opštinama) <https://dik.co.me/dik-izbori/referendum-2006/rezultati-referenduma-o-drzavno-pravnom-statusu-republike-crne-gore-po-opstinama> 2025. V. 1.

Odluka o proglašenju nezavisnosti Republike Crne Gore. Službeni list RCG, broj 36/06. <https://www.sluzbenilist.me/propisi/A3B6643D-88ED-489D-830F-1CF75D925A7F> 2025. V. 1.

Odluka o izmjeni i dopuni Odluke o obrazovanju Savjeta za standardizaciju crnogorskog jezika Službeni list Crne Gore, broj 39/2009 <https://www.sluzbenilist.me/propisi/68A5701B-19D7-4571-805D-4231640DAD54>

Odluka o obrazovanju savjeta za standardizaciju crnogorskog jezika. Službeni list Crne Gore, br. 10. 2008. <https://www.sluzbenilist.me/propisi/B5587D18-5B73-4A37-8406-D10102057714>

Republika Srpska: Zakon o ćirilici nije dobio podršku u Vijeću naroda. In Aktuelno.me. <https://www.aktuelno.me/clanak/republika-srpska-zakon-o-cirilici-nije-dobio-podrsku-u-vijeca-naroda>

Srpski jezik na Kosovu – ravnopravan u zakonu, nepoželjan u praksi. <https://kossev.info/srpski-jezik-na-kosovu-ravnopravan-u-zakonu-nepozeljan-u-praksi/>

Zakon o hrvatskom jeziku, Narodne novine br. 14/2024. https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2024_02_14_252.html

Zakon o uporabi jezika i pisma nacionalnih manjina u Republici Hrvatskoj. Narodne novine NN 51/00, 56/00. <https://www.zakon.hr/z/1851/zakon-o-uporabi-jezika-i-pisma-nacionalnih-manjina-u-republici-hrvatskoj>

Zakon o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina ("Sl.list SRJ", br. 11/2002, "Sl.list SCG", br.1/2003- Ustavna povelja i "Sl. glasnik RS", br. 72/2009-dr.zakon, 97/2013-odluka US i 47/2018).

Zakon o službenoj je upotrebi jezika i pisama. Sl. glasnik RS, br. 45/91, 53/93, 67/93, 48/94, 101/2005 - dr. zakon, 30/2010, 47/2018 i 48/2018 – ispr.

Zakon o upotrebi srpskog jezika u javnom životu i zaštiti i očuvanju ćirilskog pisma. "Sl. glasnik Republike Srbije, br. 89/2021. <https://www.paragraf.rs/propisi/zakon-o-cirilici-upotreba-srpskog-jezika.html>

Zakon o zaštiti, očuvanju i upotrebi jezika srpskog naroda i ćirilskog pisma. Službeni glasnik Republike Srpske br. 81/22. Zakon o zaštiti, očuvanju i upotrebi jezika srpskog naroda i ćirilskog pisma | Narodna skupština Republike Srpske.

Zakon o upotrebi jezika br. 02/L-37. Službeni list Privremenih institucija samouprave na Kosovu/ Priština. Godina II / BR. 10 / 01 mart 2007. https://kryeministri.rks-gov.net/wp-content/uploads/2022/05/ZAKON_BR._02_L-37_O_UPOTREBI_JEZIKA1346.pdf

Más jogszabályok

Draft report of Commission II. Conference: UNESCO. General Conference, 30th, 1999 [1727] Document code: 30 C/62 + ADD. & CORR., 30 C/COM.II/3. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000117961.page=38>

Resolution adopted by the General Assembly [without reference to a Main Committee (A/56/L.44/Rev.2 and Corr.1)] 56/262. Multilingualism. <https://docs.un.org/en/A/RES/56/262>

General Assembly. Resolution adopted by the General Assembly on 16 May 2007 [without reference to a Main Committee (A/61/L.56 and Add.1)] 61/266. Multilingualism. <https://docs.un.org/en/a/res/61/266>

Nemzeti Jogszabálytár. 206/2018. (XI. 10.) Korm. rendelet a Magyarságkutató Intézet létrehozásáról és az azzal összefüggő jogszabályok módosításáról 206/2018. (XI. 10.) Korm. rendelet - Nemzeti Jogszabálytár

<https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a0100096.tv>

Kevevári István¹

Jacques Derrida jog és politikai filozófiájának fővonalai²

Absztrakt

Tanulmányomban Szabó Márton *Társadalom Poétika* című munkájára reflektálva szeretném felhívni a figyelmet arra, hogy Jacques Derrida dekonstruktív filozófiája és irodalomelméletének alapfogalmai miként formálták a jogról és politikáról alkotott nézeteit. Tézisem az, hogy a meghatározhatatlanság elfogadása és lezárásokkal szemben tartózkodás alapvető Derrida munkásságának etikai-politikai vonzatainak megértéséhez. Tanulmányomban érintem a jog-igazságosság-erőszak témáját, a politikai ideológiák halálának lehetőségét és az „eljövendő demokrácia” témáit.

Kulcsszavak: jogelmélet, Ideológiák, posztmodern, dekonstrukció, demokrácia, erőszak

Abstract

In my paper I reflect on Márton Szabó's work *Társadalompoétika* and I would like to draw attention to how Jacques Derrida's deconstructive philosophy and literary theory shaped his own views on law and politics. My thesis is that accepting indeterminacy and refraining from conceptual closure are fundamental to understand the ethical and political implications of Derrida's work. In my study I touch on the themes of law, justice and violence, the possibility of death of ideologies, and „democracy to come”.

Keywords: legal theory, Ideologies, postmodern, deconstruction, democracy, violence

I. Bevezetés

Jelen tanulmány Szabó Márton *Társadalompoétika* című munkájának 3. kötete kapcsán született, egészen pontosan annak Jacques Derridáról szóló fejezetére való reflexióként³. Szabó Márton példás szorgalommal és tisztasággal foglalta össze a derridai dekonstrukció legfontosabb témáit és a mögöttes filozófiai megfontolásait. Ebből a szempontból a téma iránt érdeklődő laikusok számára és a felsőoktatás társadalomtudományi, illetve jog- és államtudományi területeinek hallgatói számára is kiváló anyagot szolgáltat. A kötetbemutató konferencián azonban jeleztem, hogy a derridai gondolatvilág bemutatása kapcsán egy nagyon fontos szelet kimaradt, amely alatt a '80-as évek végétől született szövegek és előadássorozatokat értettem, amelyet az életmű ismerői a francia filozófus politikai fordulataként szoktak értelmezni. A derridai életműben felfedezhető „*politikai fordulat*” azért is fontos, mert a korai irodalmi és filozófiai témájú szövegekkel szemben ezek direkt módon konfrontálódnak a jog, a politika és az etika legfontosabb kérdéseivel. Abban bízom, hogy jelen

¹ Egyetemi adjunktus, NKE ÁNTK Állam- és Jegtörténeti Intézet. PhD. E-mail: Kevevari.Istvan@uni-nke.hu.

² DOI: 10.59558/jesz.2026.2.46

³ Szabó Márton: *Társadalompoétika* III. Irodalomelmélet. Ludovika Egyetemi Kiadó, Budapest, 2022, 81–124. o.

írásom a maga szűkre szabott kereteiben hasznos kiegészítője lehet Szabó Márton Derrida-fejezetének.

A derridai életműben 1989 környékén⁴ bekövetkezett tematikus áthangolást gyakran szokták „fordulatként” aposztrofálni: valami olyan dolognak, amely megújította és megváltoztatta a francia filozófus életművét. Álláspontom szerint azonban ez az értelmezési keret megtévesztő. Valójában mindaz, amin Derrida a megelőző évtizedekben dolgozott logikusan megelőzte a későbbi „politikai” szövegeket, másrészt az 1989 előtti írásokban és előadásokban is bőségesen találunk politikai-jogi relevanciával rendelkező gondolatokat. Álláspontom szerint Derrida korai munkáin keresztül érthetjük meg a kései műveinek egyes kulcsállításait, így azt, hogy lényegében a két korszak kontinuum és organikus egészet alkot. Egész egyszerűen a kései Derrida volt az, aki személyes és társadalmi-történelmi okokból egyre inkább a nagyvilágról és a „nagyvilág nyelvén” kezdett el beszélni a világról.

A mostani írásom nem törekszik teljességre, hanem csak felvillantja azokat a témákat és felállítja azokat az útjelzőket, amelyek alapján el lehet helyezni Jacques Derridát mint politikai filozófust. Ennek megfelelően az olvasó jogosan gondolhatja úgy, hogy a jelen rövidebb írás későbbi alaposabb kutatás és megírandó monográfia előzetes vázlata.

II. A derridai filozófia alapvonalai

Jacques Derrida filozófiájának központi témája mindig is a határterületek voltak: a pontok, ahol jelentések és jelek egymásba csúsznak, ahol a dichotómikus struktúrák önfelszámoló munkája lezajlik. Azok a fogalmak és fogalmi struktúrák, amelyek látszólag stabilnak, univerzálisnak és szilárdnak tűnő körvonalakkal rendelkeznek, valójában sokkal gyengébbek és kontingensebbek, mint amiről a modernségben gondoljuk őket.⁵ A derridai dekonstrukció jól illeszkedett a posztmodernitás modernség-kritikájába. Míg a megelőző évszázadok a tudás és történelem objektív és univerzális igazságát vallották, és ebből következően a valóságot leíró fogalmakat problémátlanoknak gondolták, addig a dekonstrukció a valóságot leíró fogalmaink intertextuális voltára hívja fel a figyelmet. A szövegek más szövegekről szólnak, amik végeredményben emberi akarat és érdekek termékei. Ennek eredményképpen a jel és jelentés közötti kapcsolat önkényes és átalakítható, mert nincs mögöttük semmilyen metafizikai valóság.

A dekonstrukció kapcsán Derrida mindig is hangsúlyozta, hogy ez nem módszer és nem is interpretációs eszköz az olvasó kezében.⁶ A francia filozófus által felvázolt, és az életmű által megvilágított koncepció szerint azonban a dekonstruktív felbomlás és újrarendeződés a szövegekben lezajlik maguktól, mi olvasók csupán regisztráljuk azt, hogy az önmagukat szilárdnak állító struktúrák minduntalan felbomlanak, a jelentésük problematizálódik, és elveszítik az esszenciájukat.

A fluid és dinamikus valóságot megragadó szavak mesterségesen próbálják egy-egy jelben rögzíteni a valóság jelentését. A jel és a jelentés Derrida leírása szerint azonban folyamatos elkülönöződésében (*différance*) létezik, amikor a szavainkkal próbáljuk

⁴ Álláspontom szerint ez egy szimbolikus nyitány, ami a *The Force of Law: The Mystical Foundations of Authority* című tanulmányával kezdődik, de feltételezhetően már korábban elkezdett dolgozni ezen a témán.

⁵ Erre a problémára való rámutatásban az életmű egyik korai jó példája *A struktúra, a jel és a játék az embertudományok diskurzusában* című tanulmánya, amely többek között az antropológia természet-kultúra dichotómiáját problematizálta a vérfertőzés-tíalom normáján keresztül. (Derrida, Jacques: *A struktúra, a jel és a játék az embertudományok diskurzusában* (ford.: Gyimesi Tímea). In Bókay Antal – Vilcsék Béla – Szamosi Gertrud – Sári László (szerk.): *A posztmodern irodalomtudomány kialakulása – Szöveggyűjtemény*. Osiris Kiadó, Budapest, 2002, 266. o.

⁶ Rötzer, Florian: „... az igazság iránti érdeklődés” – interjú Jacques Derridával (ford.: Boros János – Csordás Gábor – Orbán Jolán). In *Jelenkor*, 1994/7. szám, 655. o.

megragadni a valóságot és a szavak megegyezései jelentését azonosítani a jelentés és a valóság (amire a szó referál) között. A *différance* jelensége arra mutat rá, hogy a jel és a jelölt a használat következtében térben és időben folyamatos finom elcsúszásban van egymástól.⁷ Ez az elcsúszás a mindennapi nyelvhasználatban ritkán okoz problémát, ám történeti perspektívában vizsgálva érthetővé válik, hogy a valóság leírására használt fogalmaink mind maghatározott történeti-társadalmi kontextusban születtek, és ezek a definíciók szükségszerűen hordozzák magukban az adott korszak kulturális-politikai dogmáinak, világnézeteinek és ideológiáinak nyomait. Ezek a nyomok azonban szükségszerűen eltérítik a szavak jelentését és formálják a valóságról alkotott képeinket. Ez a tény pedig a tévedések és erőszak melegágya. A dekonstrukció nem más, mint ezeknek a struktúráknak a felbomlása, regisztrálva ezeket a kontingenciákat és esetlegességeket a struktúrákban.

Mindennek a tétjét megemeli a *Grammatológiában* olvasható „nincsen szövegen-kívüli” szállóige.⁸ Ennek jelentéséről rengeteg vita zajlik a mai napig a szakirodalomban, de a lényege az, hogy a szövegszerűség törvényszerűségei (intertextualitás, elkülönбöződés, dekonstrukció) nem csupán a leírt szövegekben jelenik meg, hanem minden olyan jelölő rendszerben, amely a jelentés reprezentációjára épül (így mozgás, tánc, építészet, zene, verbális és nonverbális szimbólumok stb.). Ha valóság maga szövegszerű, akkor a teljes jelenlét és teljes reprezentáció sosem lesz lehetséges, így a dekonstrukció munkája is vég nélküli.

A szövegek jelentésének megfejtése és a reprezentáció a jog- és államtudomány szempontjából is kulcsfontosságú kérdés, és habár átfogó, nagy „dekonstruktivista jogelmélet” nem született (már maga kifejezés is oximoron), álláspontom szerint a derridai filozófiából közvetlenül és közvetett módon is lehet komoly tanulságokat levonni a diszciplínánk szempontjából.

Mindehhez azonban hozzá kell tenni, még ha legtudatosabban is figyelünk saját koncepcionális rendszereink dekonstruálható voltára, valójában ebből a csapdából nincs kilépés Derrida szerint. Nincs olyan kitüntetett pontja a létezésnek, amelyből a *différance* hatásán kívül tudnánk helyezni magunkat (az európai logocentrikus filozófia egész tradíciója ilyen transzcendentális jelölők hiábavaló kereséséről szól).⁹ Ennek oka az, hogy pusztán egy-egy ilyen „külső pontnak” a kijelölése is nyelvi játékok egész sorát indítja el (magával hozva a teljes fent felvázolt problémakört), és „megfertőzi” a koncepcionális rendszerünket. Persze ez nem jelenti azt Derrida szerint sem, hogy akkor adjuk fel a reményt a tudás keresésére. Azt kell elfogadnunk, hogy a szavaink és fogalmaink nem írhatják le a tökéletesen a valóságot, a szavaink eszközök, amely elválnak a létezés sodrásában. Már amikor egy jelenséget definiálunk, a definíció és a definiálni kívánt jelenség elcsúszásban van, így a valóságról szóló beszédünk (ami egyfajta írás a derridai gondolkörben, és a szövegszerűség problémáit hordja magában) nem lehet tökéletes. Ennek a jelzésére a fogalmainkat törléssel aláírjuk, és ezzel a gesztussal jelezzük, hogy a szavainkkal barkácsolva¹⁰ próbálunk valamit mondani a minket körülvevő világról, de tudjuk, hogy a szavaink nem szólnak az univerzális és történelem feletti valóság nyelvén.

A nyelv használata persze sosem ennyire destabilizált, éppen ezért Derrida filozófiai olvasatai és vizsgálódásai során mindig nagy figyelmet tulajdonított a margóknak, a határterületeknek és azoknak az intellektuális és fizikai tereknek, ahol a szilárdnak hitt jelentések találkoznak és egymásba folynak, vagy ahol a konvencionális jelentés szilárd

⁷ Derrida, Jacques: Az el-különбöződés (ford.: Gyimesi Tímea). In Bacsó Béla (szerk.): Szöveg és interpretáció. Cserépfalvi Kiadó, Budapest, 1991.

⁸ Derrida, Jacques: Of Grammatology (ford. Gayatri Chakravorty Spivak). Baltimore – London, John Hopkins University Press, 1997, 163. magyarul: Derrida, Jacques: Grammatológia (ford.: Marsó Paula). Budapest, Typotex, 2014, 186.

⁹ Derrida 2002: 266. o.

¹⁰ Derrida 2002: 270. o.

körvonalai diffúzzá és érthetlenné válnak. Derridában benne van az nietzschei gesztus, hogy az igazságot a diskurzusból háttérbe szorított és elnyomott szereplőknek tulajdonítsa. A valóság jelentésszisztemeit erőből és elnyomásból építették, ezért a margóra szorított szereplők, hagyományok és diskurzusok képesek kiutat nyújtani ebből, és közelebb vinni minket a valóság jobb megértéséhez és egyúttal felszabadítani minket az elnyomás alól.

III. Politikai fordulat

Jacques Derrida késő '80-as években lezajlott „politikai fordulatának” okait kutatva lehet történelmi, filozófiai és személyes motívumokat is találni. A francia filozófus életműve mindig is felforgató volt, még ha a fő csapásiránya ennek a felforgatásnak megmaradt a filozófia mint tudományos diszciplína kereteiben. 1975-től azonban nagyon is komoly mindennapi politikai relevanciával rendelkező vitába és szervezkedésbe állt bele (ez volt a GREPH csoport, *Groupe de Researchers sur l'Ensiement Philosophique*), amikor a francia oktatási miniszter René Haby oktatási reformja veszélybe sodorta a középiskolai filozófiaoktatás addigi rendszerét. A GREPH csoport tevékenysége nyomán megalapított *États Généraux de la Philosophie* (A filozófia általános helyzete) és a *Collège International de Philosophie* (Nemzetközi Filozófiai Kollégium) szervezetek már intézményesült kereteket adtak a kritikának (utóbbinak maga Jacques Derrida volt az első igazgatója).¹¹ A Kollégium keretében 1984-ben *Du droit à la philosophie* címen előadássorozatot tartott, amely már a jog és a filozófia problémáit helyezte középpontba. Az előadás anyaga 1990-ben önálló kötetben is megjelent.¹² Ezek a szövegek és az előtörténet azonban inkább csak prelúdiuma lett a későbbi politikai-jogi írásoknak.

Ha a tágabb perspektíváját vizsgáljuk a derridai életműnek, akkor a kétpólusú világrend alkonyán, majd az USA dominálta egypólusú világrendben alkotott Jacques Derrida. Olyan átmeneti történelmi szituációban, amikor Fukuyama nyomán sokan úgy gondolták, hogy a liberalizmus ideológiája, a demokrácia politikai rendszere és a kapitalizmus gazdasági struktúrája elkerülhetetlen és meghatározó dominanciára fog szert tenni.¹³ Derrida ezzel a korszakkal szemben részben óvatosságra intett, másrészt a „liberális utópia” megvalósíthatóságának és magától értetődőségével kapcsolatban fejezte ki aggályait. Miközben sokan úgy gondolták, hogy a modernség nagy versenye eldőlt a huszadik század végére (vö. demokrácia és autoritarizmus, illetve liberalizmus és szocializmus), a derridai dekonstrukció pont az új világ lezárási kényszerének minduntalan lehetetlenségére mutatott rá, ezzel átmentve a posztmodern filozófiák modernizmus-kritikáját is, de úgy, hogy abból nem konzervativizmus lett, hanem éppen a marxista-progresszív modernizmus kritikák egyes elemei éltek tovább.

A személyes okokat vizsgálva kettős okot lehet megjelölni. Egyrészt, ahogy azt egyik életrajzírója, David Mikics megjegyzi, az 1984-ben elhunyt Michel Foucault nyomán keletkezett űr a francia intellektuális közéletben, amelyet Derrida talán személyes ambíciókból, talán a francia filozófiai hagyományt követve megpróbált kitölteni.¹⁴ A másik, fontosabb, hűsbavágóbb és személyesebb ok, Paul de Man megítélése körül kirobbant vita volt.

A Yale-en oktató Paul de Man halála után előkerültek a belga származású filozófus második világháború alatt írott cikkei, amelyek közül nem egy antiszemita felhangoktól sem volt mentes. Derrida közeli jó barátja volt de Mann-nak, és a *Critical Inquiry* hasábjain

¹¹ Orbán Jolán: Esélyt a humán szakoknak – Jacques Derrida szakmai hitvallása. In Orbán Jolán (szerk.): Jacques Derrida szakmai hitvallása. In Iskolakultúra, Veszprém, 2009, 8–9. o.

¹² Orbán Jolán (szerk.): Jacques Derrida szakmai hitvallása. In Iskolakultúra, Veszprém, 2009.

¹³ Mikics, David: Who Was Jacques Derrida? An Intellectual Biography. New Haven – London, Yale University Press, 2009, 217.

¹⁴ Uo.

fellángoló polémiában aktívan részt vett.¹⁵ A vitában nem egy hozzászóló arra akarta kihasználni a kínálgató alkalmat, hogy leszámoljon a dekonstrukcióval mint irodalmi irányzattal, amely kényelmetlen helyzetbe hozta a francia filozófust, de mégis ez a vita volt az, amelyben Jack Balkin szerint a derridai igazságosság-fogalom bizonyos csírái megjelentek.¹⁶

Ha filozófia-szakmai oldalról vizsgáljuk a kérdést, akkor látnunk kell, hogy az újhistorizmus irodalmi irányzata egyre inkább lépéskényszerbe hozta a posztstrukturalista gondolkodókat, hogy a filozófiájuk ne csupán önmagáért való szómágiának tűnjön, hanem felelősségteljes gondolati iránynak. A dekonstrukciót mindig is meg kellett védeni a nihilizmus vádjától, így az etikai kérdések, az igazságosság, a barátság fogalmának középpontba helyezése, az e vádakkal szembeni fellépés egyik eszköze volt. Derrida már a *Force of Law*-ban rámutat arra, hogy az igazságosság iránti fogékonyság nem új dolog abban a szövegösszességben, amit dekonstruktivista irodalomnak szoktak nevezni, mert ezek a témák korábban is megvoltak, legfeljebb más hangsúlyokkal.¹⁷

A politikai fordulat szempontjából a kulcsszöveg – és amely a legnagyobb magyarázó erővel bír a „derridai politikai filozófia” szempontjából – az 1988-ban a New York-i a *Cardozo School of Law*-n előadott *The Force of Law. The Mystical Foundations of Authority* című előadása volt, amely később írásos formában is megjelent (először angol-francia nyelven a *Cardozo Law Review*-ban, majd később gyűjteményes kötetekben is).

Már azt szimbolikusan vehetjük, hogy ez az előadás az Egyesült Államokban hangzott el, mert ekkorra Derrida már kettős életmódot folytatott. Az év egyik részét Európában töltötte, míg a másik felét az USA-ban, egész pontosan a University of Californián, ahol több szemináriumot is szentelt aktuális kutatásainak. Ez a kettősség meghatározta a filozófiájának hatástörténetét. Európában heves viták és elutasítás kísérte (azzal együtt, hogy a közéletben elismert „sztárfilozófusnak” számított), míg az USA-ban túláradó, de felszínes rajongással fogadták. Az Egyesült Államokbeli recepció értékelése szempontjából a leghitelesebb forrásunk Peter Goodrich, aki meggyőzően érvel amellett, hogy habár Derridára és a dekonstrukcióra való hivatkozás a '90-es években nagyon divatos volt, de a filozófiájának recepciója ritkán haladta meg a divatos buzzwordök átvételénél komolyabb tanulmányokat.¹⁸ Ez az amerikai-európai kettősség azonban rányomja a bélyegét a kései Derrida érdeklődési körére és érdeklődésének irányaira.

Ha meg akarjuk érteni Jacques Derrida politikai filozófiáját, akkor a tematikájában gazdag életműből mindenképpen ki kell válogatnunk egyfajta kánont, amely orientál minket a kutatás során. A korai filozófia-irodalmi művek ismerete és feldolgozása elengedhetetlen ahhoz, hogy a teljes képet megértsük, azonban, ha hitelesen fel akarjuk nyitni és be akarjuk csatornázni a dekonstrukciót és Derridát a társadalomelméleti, politikai diskurzusbba, akkor elengedhetetlen, hogy ne ezekre helyezzük a hangsúlyt. Azzal együtt, hogy Derrida megfigyelései talán nem eredetiek, azonban megközelítésimódja és az általa nyújtott perspektíva rendkívül inspiráló és további kutatási irányokat tud kijelölni.

A központi művek közé tartozik:

- Törvényerő. Az autoritás misztikus alapja (1989) [*Force de loi: le „Fondement Mystique de l'autorité”*]

¹⁵ Derrida, Jacques: *Like the Sound of the Sea Deep within a Shell* (ford. Kamuf, Peggy). In *Critical Inquiry*, Vol. 14, 1988, illetve Derrida, Jacques: *Biodegradables. Seven Diary Fragments* (ford. Kamuf, Peggy). In *Critical Inquiry*, Vol. 15., 1989.

¹⁶ Balkin, Jack: *Transcendental Deconstruction, Transcendental Justice*. In *Michigan Law Review*, Vol. 92, 1994, 1136–1137. o.

¹⁷ Derrida, Jacques: *The Force of Law: The Mystical Foundation of Authority*. Ford. Mary Quaintance. In *Cardozo Law Review*, Vol. 11, 1989–1990, 930. o., illetve Derrida, Jacques: *Törvényerő. „A tekintély misztikus alapja”* (ford.: Kicsák Lóránt). L'Harmattan, Budapest, 2016, 12. o.

¹⁸ Goodrich, Peter: *Europe in America: Grammarology, Legal Studies, and the Politics of Transmission*. In *Columbia Law Review*, Vol. 101, 2001, 2034. o.

- Marx kísértetei (1993) [*Spectres de Marx*]
- Politics of Friendship (1994) [*Politiques de l'amitié*]
- Bitangok: két értekezés az észről (2003) [*Voyus: deux essais sur la raison*]
- The Beast and the Sovereign (2008/2010) [*Séminaire bête et la souverain*]

Az életmű kisebb lélegzetvételű, de a kutatások szempontjából fontos, illetve az állam és politika egyes résztemáit körbejáró szövegei:

- Of Hospitality (2000)
- The Death Penalty (2012) [*Séminaire: La Peine de mort*]
- Philosophy in a Time of Terror: Dialogues with Jacques Derrida and Jürgen Habermas (2003)

IV. Derrida mint politikai filozófus: politika, jog és nyelv

A derridai dekonstrukció jogi-politikai relevanciájának alapszövegeként álláspontom szerint a *Force of Law* című munkáját kell tekinteni, mert a központi problémákat és kutatási irányokat ez jelölte ki. A szöveg felszínen a jogos állami erőhatalom és jogtalan erőszak dichotómiáját próbálja dekonstruálni: hol van a határvonal a jogos és jogtalan között? A probléma tétje nem más, mint az igazságosság fogalmának meghatározása. Derrida álláspontja szerint a jogos és jogtalan diskurzusa mögött kétféle igazságosság koncepció rejlik, amelyből az egyik a jog-mint-igazságosság, a másik pedig olyan igazságosság fogalom, amely az Emmanuel Lévinas által a végtelenhez, a személyhez és a döntéshez és cselekvéshez kapcsolt (performatív) igazságosság lenne.¹⁹

Jacques Derrida felhívja a figyelmet, hogy a jog-mint-igazságosság koncepció egy sor kötést és kontingens struktúrát hoz létre, amely magában hordja a jogtalan és igazságtalan erőszaknak a lehetőségét. Az angol „to enforce the law” kifejezésből kiindulva meglepően modernista képét írja le a jog és az erőszak kapcsolatának: erő és kényszer nélkül nincsen jog.²⁰ Ahogy a Montaigne-ra és Pascalra tett utalásai is rámutatnak, az igazságosság fogalma azonban olyan bizonytalan, hogy az erő jogán könnyen lehet bitorolni az igazságosság tartalmi meghatározásának pillanatát. Minden társadalomban első erőszaktétel az intézményes nyelv létrehozatala, a jelenségszféra fogalmiasítása és így objektíválása. Ez a lopakodó nyelvi erőszak két irányból támadja a mindenkori jogi-politikai rendszer *status quo*-ját.

Egyrészt a kezdet kezdetén, amikor az erőszak létrehozza a jogot mint az igazságosság egyfajta rendjét, ez az erőszak hozza létre azt az intézményes nyelvet, amellyel róla lehet beszélni. A jelentés és a legitimáció kérdései nem vethetők fel a fennálló jogi és politikai rendszerekkel szemben, mert nincsen külső nézőpont, a nyelv és a jogi dogmatika bezárja a szubjektumot a saját rendszerébe, amelyből nincsen intézményes kilépési lehetőség.²¹ A nyelv elfedi a politikai születési pillanatának esetlegességét, a „lehetett volna másként” gondolat kísérleteit és a párhuzamos narratívákat annak érdekében, hogy a saját stabilitását meg tudja őrizni. Nincsen biztosítékunk azonban arra, hogy a nyelv, amit így örökölni kapunk nem visz tovább valamit a politikai előtti világ erőszakából és igazságtalanságából.

A francia filozófus által felvázolt koncepció nem áll messze a Thomas Hobbes által felvázolt igazságosság-fogalomtól. Az angol politikai gondolkodó a *Leviatánban* nem mást állít mint, hogy az igazságosság – mint a javak elosztásának rendje, amelyet a *pacta sunt servanda* elve miatt védünk – a társadalmi szerződéssel jön létre, amiből következik, hogy az igazságosság egyrészt emberi találmány, másrészt pillanatkép kirögzítése, ami után már nem a

¹⁹ Derrida 1989–1990: 959. o., illetve Derrida 2016: 29. o.

²⁰ Derrida 1989–1990: 925–927. o., illetve Derrida 2016: 9–10. o.

²¹ Derrida 1989–1990: 943. o., illetve Derrida 2016: 19–20. o.

természetes szabadság, hanem a polgári társadalom mesterségesen létrehozott játékszabályai szerint változnak és alakulnak a dolgok a politikai közösségben.²²

Az erőszak önkénye és az általa létrehozott egyenlőtlen struktúrákra kerül a jogiság és alkotmányosság pecsétje, de ez nem jelenti azt, hogy ezek a politikai struktúrák ténylegesen igazságosak lesznek a fogalom legtágabb értelmében vagy kizárják az önkényes erőszak és elnyomás lehetőségeit. Erre nagyon jó példa, ahogy Derrida az ember fogalmát két alkalommal is problematizálja a szövegben, egyszer mint az „ember és nem-ember” közötti különbségtételek, esetlegességek és érdekek kultúra által motivált meghatározása. Azaz „[v]olt idő, nem is olyan régen, és még ma sem ért véget, amelyben ’a mi, emberek’ azt jelentette: ’mi húsevő és áldozatképes, fehér, felnőtt hímnemű európaiak’”.²³

Egyszer pedig az „ember és nem-ember” mint jogalanyiságból kizárt létezők problémáját. „Abban a térben, melybe a szavaimat helyezem, vagy ahol újraalkotom ezt a beszédet, nem fogunk egy állattal még kevésbé egy növényvel vagy kővel szembeni igazságtalanságról és erőszakról beszélni. Miközben szenvedést tudunk okozni egy állatnak, azt soha nem fogjuk mondani, úgymond, saját értelmében, hogy olyan alanyról van szó, melyet jogsérelem ért, mely bűncselekmény, gyilkosság, erőszak vagy lopás, esküszegés áldozata lett – és úgy gondoljuk ez *a fortiori* igaz a növények és az ásványoknak nevezett dolgokra, és az olyan köztes fajokra is mint a szivacs.”²⁴

Másrészről – ha elfogadjuk, hogy létezhet olyan politikai rendszer, amely nem érdekek és elnyomások finom rendszerét akarja létrehozni, és ténylegesen törekszik a társadalmi igazságosság megvalósítására – a valóság sokkal gazdagabb és bonyolultabb rendszer annál, hogy egyszer és mindenkorra rögzíteni lehessen. Amikor valamiről kimondjuk, hogy „ez az igazságos”, akkor Derrida szerint el is árultuk a koncepciót, mert valójában sosem lehet tökéletesen rögzíteni az igazságosságot.²⁵ A *différence*-jelensége éppen a jel és jelölt folyamatos elcsúszásának tényét rögzíti, hogy a szavaink elhasználnak a valóságon, hogy a definíciók és rögzített fogalmak idővel elavulnak. És itt nem csak a szűkebben vett jogszabályszövegeket kell érteni, mert ahogy azt a korábban említettem, a „szöveg” minden jel struktúrájú inskripciót magába foglal: a beszédet, a szimbólumokat, a képeket, a mozdulatokat és a közösségi rítusokat is.²⁶

Ennek oka, hogy az igazság és a bizonyosság fogalmai a jelenlét metafizikájához kapcsolódnak. Amikor politikai döntés születik, amögött ott van a szuverénnek, vagy az ágensének jelenléte, amely biztosítja a kapcsolatot a jel és a „problémátlan” jelentés között. A jogrendszer sajátossága azonban, hogy a szövetszerűsége miatt egy idő után ez a fajta jelenlét elpárolog, és csak ideig-óráig (ami történelmi léptékben olykor évtizedekben mérhető) lehet például az „alkotmányozó atyák” eredeti szellemét fenntartani. Bármilyen szövetszerű reprezentáció mögül, amikor eltűnik ez a jelenlét, a jel mögötti jelentés ki van szolgáltatva a történelem és társadalom sodrásának. Ezt lehet tragédiaként is megélni, de pontosan ez az organikus fejlődés az, amely biztosítja azt, hogy bármely szöveg igazodni tudjon a megváltozott korszakhoz, és éppen azzal teszünk erőszakot, ha mindenáron próbáljuk a közös politikai valóságunkat egy letűnt jelenlét igazságához igazítani.

Az erőszak és nyelv ilyen összekapcsolásán túl azonban Derridának van egy további fontos adaléka a jog-erőszak-igazságosság diskurzushoz, amelynek kontúrjai már a fenti probléma megjelölések kapcsán is felismerhetőek. Derrida állítása az, hogy az igazságosság

²² Hobbes, Thomas: *Leviatán vagy az egyházi és világi állam anyaga, formája és hatalma* (ford.: Vámosi Pál). Magyar Helikon, Budapest, 1970, 123–124. o.

²³ Derrida 1989–1990: 951. o., illetve Derrida 2016: 25. o.

²⁴ Uo.

²⁵ Derrida 1989–1990: 961–963. o., illetve Derrida 2016: 31–32. o.

²⁶ Az írás eme kiterjesztett jellegéről lásd: Derrida 1997: 56. o. Orbán Jolán: *Derrida írás-fordulata. Jelenkor, Pécs, 1994, 127–160. o., és Goodrich: i. m. 2039. o.*

valójában performatív erő, és nem lezárt fogalom.²⁷ Ezt a performatív erőt azonosítja a dekonstrukcióval mint azzal a jelenséggel, amely minduntalan felbontja az előzetesen adott struktúrákat, amelyek a metafizikai bizonyosság igényével lépnek fel. Az igazságosság a maga teljes értelmében nem más, mint igazságosan cselekedni, igazságosan dönteni mindenféle instrumentális keretrendszer nélkül, de figyelembe véve azt, hogy velünk szemben végtelen méltóságú emberi lény áll.

Ebből a szempontból Derrida a maga igazságosság-fogalmát (Emmanuel Lévinas nyomán) a zsidó etikához viszi közelebb, amelyben központi szerepe van a Másikhoz való viszonynak, amelyben a Másik személye nem a szubjektum akaratának tárgya, hanem vele egyenrangú létező, amellyel szemben végtelen (meghatározhatatlan) felelősséggel tartozunk.²⁸ A felelősség végtelenségéből adódóan sosem lehet előzetes fogalmi-nyelvi szabályokkal előírni, hogy aktuálisan, a döntés és cselekvés pillanatában miként kell viszonyulnom a másikhöz.²⁹ És ha meg is születik a döntés, az nem lehet objektív zsinórmértéke semmilyen további döntésnek, mert a döntés a maga performatív jellegével az „akkor és ott” igazsága volt egy konkrét személy vagy személyek csoportjának vonatkozásában, de később más időben, helyen és személyek vonatkozásában már nem fog olyan „jól illeszkedni”, mert a helyes döntés és az igazságos tett mindig a specifikusnak és egyedinek szól. Ha a döntésemet előzetes szabályok és eljárások orientálják, akkor lehet, hogy a tetteim és döntéseim jogosak, de semmiképpen sem igazságosak. És éppen ezért Derrida kizárja valamiféle utópiának vagy lezárhatóságnak a lehetőségét.³⁰ A maximum, amit elérhetünk, hogy mindig kicsit jobba tesszük a társadalmat, küzdünk az újratermelődő egyenlőtlenségek és igazságtalanságok ellen annak a reménye nélkül, hogy ez a munka véget érhetne, ezzel egyfajta emancipatorikus politika mellett teszi le a voksát.³¹

A fenti decizionizmusra hajazó keretrendszerből érthető meg aztán az, ahogy a szuverenitás fogalmát megpróbálja megragadni az utolsó „*Beast and the Sovereign*” című előadássorozatában. Derrida központi problémája a jog és a kényszer problémája, egészen pontosan az, hogy a jog és a törvények kizárólag az emberekre vonatkoznak, és a létezésben hagyományosan nem a jogok alanyai és címzettjei az állatok (fenevadak) és a szuverén.³² A jogi létezés az ember sajátossága, és a szuverén és az állatok eme szférán kívül állnak (mint olyanok, amelyek vagy magasan az ember vagy felett vagy alatt állnak). Ez a különös dichotómia a szuverenitás és az állatiság filozófiai és kultúrtörténeti vizsgálódásaihoz vezet a francia filozófust, amely különös fénytörést kap, ha az államelmélet és a politikai filozófia modern alapszerzőinek (vö. Machiavelli és Thomas Hobbes) munkásságát vizsgáljuk.

A modern politikai filozófia alapmítoszainak számító szerződéselméletek éppen a polgári társadalom előtti (társadalmi szerződés előtti) emberi létezést vitték közelebb az állati létezéshez (a természetes emberből ember-állat metafora leghíresebb formulája Thomas Hobbes-tól származik az „*ember embernek farkasa*” szavakkal leírt természeti állapot kapcsán³³). A modern gondolkodás a természeti állapot alatt jog és állam előtti állapotot ír le, amelyben egyfajta természetes (állati) szabadságban éltek az emberek mindenféle előzetes kényszer nélküli szabályrendszerben (vagy éppen a szabálynélküliség volt domináns, és mindenki szabadon azt tett, ami neki tetszett). A természeti állapot ilyen leírása állati

²⁷ Derrida 1989–1990: 941. o., illetve Derrida 2016: 19. o.

²⁸ Derrida 1989–1990: 959. o., illetve Derrida 2016: 29. o.

²⁹ Derrida 1989–1990: 961. o., illetve Derrida 2016: 31. o.

³⁰ Derrida 1989–1990: 965–967. o., illetve Derrida 2016: 34–35. o.

³¹ Derrida 1989–1990: 971. o., illetve Derrida 2016: 39. o.

³² Derrida, Jacques: *The Beast and the Sovereign I.* (ford.: Bennington, Geoffrey). The University of Chicago Press, London – Chicago, 2009, 15. o.

³³ Hobbes, Thomas: *On the Citizen* (ford.: Tuck, Richard – Silverstone, Michael). Cambridge, Cambridge University Press, 1998, 3. o.

szabadságot ír le, amelyet nem lehet szabályokkal leírni és nincs is semmilyen intézményes keretrendszer, amely megakadályozná a tisztán performatív létezés lehetőségét.

Ennek a struktúrának letisztázásakor látható, hogy az, amit a modernitás alapszerzői természeti állapotként írnak le, valójában a politikai állapot, amelyből a jogi állapot megszületik. A politikai állapot a szabad döntés és cselekvés szférája, amelyben mindenki a saját vágyai, érdekei és igényei szerint létezhet, miként az állatok is az ösztöneiket követik. Ez a radikális szabadság azonban rengeteg veszéllyel jár. Az ebből való kilépés lehetőségét a polgári szabadság jelenti, amely a politikaiból a jogiba való átmenetet jelenti. Ebben a szférában a cselekvési lehetőségeink már szűkebbek, mint a politikaiban, mert az egyéni és a közösségi cselekvés határai körbe vannak kerítve az alkotmányos-jogi szabályok által, amelyeknek a szuverén hatalommal rendelkező állam fog határokat szabni.³⁴

Ha követjük Derridát a gondolatmenetében, akkor azonban azt látjuk, hogy a szuverén és a szuverének megmaradnak politikai (állati) állapotban. A természetes szabadság, amely a decízió és a cselekvés szabadságában ölt testet, ott marad a szuverenitás hordozójánál. Machiavelli *A fejedelemben* ezt a különleges állapotot a kentaur alakjával ragadta meg, amelyben a fejedelemben (szuverénben) egyszerre kell embernek és fenevadnak lennie, és mindig ő dönt arról, hogy a politikai vagy jogi módon kíván létezni. „Ezért a fejedelemben tudnia kell használni a benne rejlő embert és állatot. Leplezetten erre tanítják a fejedelmet a hajdani szerzők is, akik leírják, hogyan adták nevelésbe Kheiron kentaurhoz Akhilleuszt és több régi uralkodót, hogy a maga elvei szerinte nevelje őket. Ez pedig nem jelent mást, mint hogy mesterük félig állat, félig ember volt, amiért is a fejedelemben egyik és másik természetét egyaránt kell hogy tudja használni: egyik a másik nélkül nem lehet tartós”³⁵

A fentiekből következően a szuverén az, amely teljes szabadságban van, így tökéletesen meg tudja valósítani az igazságosságot minden egyes döntésében. A szuverenitás mint politikai létezés azonban nem etikai-erkölcsi létezés, a határait nem felsőbb rendű normák, hanem a félelem határolja le. Már Hobbes-nál is megjelenik a félelem mint a természetes (politikai) létezés fő mozgatórugója, és látható a nemzeti és a nemzetközi politikában is, hogy a szuverén módon cselekvő entitások cselekvési és döntési potenciáljának kizárólag a félelem és a mások ellenereje szab határt.³⁶ Ha a szuverén a túlhatalmában bízva vagy önhitt módon nem fél semmitől, akkor bármit meg mer tenni, amely adott esetben túlmehet az általánosan elfogadott erkölcsi normákon. Napjaink egyik legfőbb kérdése éppen az, hogy a jogi formalizmus erkölcstelenségének letörése után miként lehetne a politikai formalizmus és önkény erkölcstelenségét megzabolázni. Mert mindaddig, amíg a politikai szférát (amelyben a szuverének mozognak) az állati világ amoralitása és kvantitatív törvényei (ki az erősebb? ki a félelmetesebb?) határozzák meg, elkerülhetetlen, hogy nemzeti és nemzetközi szinten is újratermeljük az erőszakot, az elnyomást és az igazságtalanságot.

Derrida politikai filozófiájának éppen ez a legfőbb tanulsága: a politikai preegzisztens létező a jogihoz képest (mondhatnánk úgy is, hogy a politikaiból és a politikaiban születik meg a jogi), és a politikai létezés biztosít szabadságot arra, hogy autentikus és hiteles erkölcsi világot hozzunk létre. Az automatizált, futószalagon hozott döntések elszemélytelenítenek, míg a politikai világ a maga performatív szabadságával súlyt és felelősséget ad minden döntésnek és cselekvésnek. Azonban éppen a politikai ilyen felfogása az, amely meg is nyitja a lehetőséget a mindenkori elnyomásnak és hatalmi visszaéléseknek.

³⁴ Hobbes 1970: 180–182. o., illetve Rousseau, Jean Jacques: A társadalmi szerződésről. In Rousseau: Értkezések és filozófiai levelek (ford.: Kiss János). Magyar Helikon, Budapest, 1978, 483. o.

³⁵ Machiavelli, Niccoló: A fejedelemben. In Niccoló Machiavelli művei. Első kötet (ford.: Lutter Éva). Európa Kiadó, Budapest, 1978, 58. o.

³⁶ Kevevári István: A fenevad aki uralkodik felettünk. In Iustum Aequum Salutare 2019/1. szám, 69. o.

V. Derrida mint politikai filozófus: jelenlét, gyász és kísértetek

A jelenlét metafizikájának dekonstrukciója szempontjából különösen érdekes Derrida halál és gyász tematikája, amely már a '80-as évek elején nagyon erőteljesen megjelenik (*Memoirs Paul de Man számára*), majd később a *Glas* vagy az *Istenhözád Emmanuel Lévinas* című műveiben. A halál, a gyász és az emlékezés problémája magában a *Politics of Friendship*ben is megjelenik, mint a nem-létező létezése, amelyet a fent is említett „trace” fogalma is jelez. A nyom olyan jel, amely egy dolog kontúrszerű egykori jelenlétét jelzi, azonban pont azért, mert egykori jelenlétről beszélünk, a bizonyosság és a teljes tudás lehetősége nélkül állunk a jelenség előtt. A nyomszerű jelenlét azonban, amely a létezés és jelentés alapstruktúrájának tűnik, súlyos felelősséget tesz a vállunkra, nekünk, akik túlélünk a Másikat és tanúbizonyságot kell tennünk mellette.³⁷

A helyzet paradoxona azonban az, hogy mindaddig, amíg a dolog létezik, mindig alakuló dinamikus valóságnak tekinthető: az élet és sors (mint jelentés) akkor ölt végleges formát, amikor a jelentést hordozó személy meghalt vagy a tárgy/jelenség elpusztult. Persze Derrida pont a Paul de Man halála után kirobbant antiszemita-botrány kapcsán tanulta meg, hogy még a holtaknak is van valamiféle jelenléte és sorsa, amely alakítja és formálja a környezetét jelentő jelentésstruktúrákat. Ezt a jelenséget nevezte Derrida hauntológiának, a kísértetjárást jelentő „haunt” és a lételméletet jelentő ontológia összevonásával³⁸. A kísértetszerű jelenlét mint a dekonstrukció jellegzetes működési módja a francia filozófus 1992-es *Spectres de Marx* című előadásában jelenik meg először³⁹, de a jelenlét metafizikájának dekonstrukcióján túl úgy gondolom, hogy Derrida itt a politikai ideológiák és a hozzájuk tartozó politikai rendszerek közötti mélyebb összefüggésre is rátapintott.

A '90-es évek elején a Szovjetunió összeomlásával és a Kelet-Közép-Európai államok (köztük hazánk) átállása a demokratikus kapitalizmusra sokakban azt a reményt jelentette, hogy a 19-20. századi nagy ideológiai háborúknak vége lesz. A liberalizmus győzedelmeskedett és innentől a „történelemnek vége” (ahogy sokan Fukuyamára utaltak). A marxizmus és a szocializmus ebben a történelem utáni világban mint halott eszme és könyvekből megismerhető politikai hagyomány a könyvtárak polcaira kerül majd, ahol pár tudós fog velük foglalkozni merőben akadémikus célokból.⁴⁰ Úgy tűnt, hogy a marxizmusnak mint releváns politikai ideológiának vége.

Ebben a szellemi környezetben Jacques Derrida meglepően bátor és éleslátó kiállást tett arról, hogy a marxizmus szelleme nem veszett oda a Szovjetunióval, sokkal inkább arról van szó, hogy a leninista-sztálinista elveken nyugvó Szovjetunió a marxizmus egyik manifesztációja volt, amely önmagát a „kommunizmus kísértetének” tökéletes és örök időkre szóló megszilárdult jelének írta le.⁴¹ A francia filozófus Hamlet atyjának kísértetére utalva sisakrostély-hatásról beszél, amelyben a szellem által animált páncélt (mint külső, de esetleges jelet) összetévesztjük a páncél mélyén, a sisakrostélyon keresztül nehezen kivehető szellemalakokkal, mint Hamlet atyjának, kísértetének valódi jelenlével.⁴² Ez a kettős jelleg (materiális jel és mögöttes jelenlét) azonban zavart okoz, amikor meg akarjuk állapítani az előttünk álló dolog szubsztanciáját: hol végződik a páncél és hol kezdődik a „valóság”, micsoda a szellem?

³⁷ Derrida, Jacques: *The Politics of Friendship*. Verso, London – New York, 2005, 27. o.

³⁸ Derrida, Jacques: *Marx kísértetei* (ford.: Boros János – Csordás Gábor – Orbán Jolán). In Jelenkor, Pécs, 1993, 20. o.

³⁹ A kétezres évek után pedig főleg Mark Fisher nyomán lett egy általános hivatkozás a korunk kultúrájának elemzéséhez. vö. Fisher, Mark: *The Slow Cancellation of the Future*. In Fisher, Mark: *Ghosts of My Life: Writings on Depression, Hauntology and Lost Futures*. Zero Books, Winchester – Washington, 2014, 15. o.

⁴⁰ Derrida 1993: 41. o.

⁴¹ Derrida 1993: 23–24. o.

⁴² Derrida 1993: 16–19. o.

A marxizmus és Szovjetunió esetében is valójában az úgynevezett sisakrostély-hatás csapdájába estünk: az akcidentális, történelmileg kontingens formát (a Szovjetuniót és az Internacionálét) összekeverjük a marxizmus kísértetével, és azzal, hogy pontosan mit is ígér nekünk.

Ez a megközelítés azért lehet számunkra érdekes, mert az ideológia kritikai és általában az ideológiák természetének teljesen újszerű megközelítését kínálja fel. A marxizmus mint a modern politikai egyik alapeszménye meghatározott történelmi korszakban jött létre, amely választ kívánt adni a modern politikai-gazdasági struktúrák alapvető ellentmondásaira, elsősorban az egyenlőtlenség és az elnyomás problémájára. A marxi esetleges válasz megcsontosodása és dogmaként kezelése azonban éppen azt a problémát hívta elő, amit fent az igazságosságnál is jeleztem. Az egyszeri válaszok rögzítése és instrumentalizálása előbb-utóbb előhívja a *différence* (elkülönböződés) problémáját. Még ha adekvát választ is adott volna az államszocializmus a kapitalista demokrácia problémájára, a marxizmus kísértetétől ez messze eltávolodott. Valójában a szellemet pont azzal lehet felszabadítani, ha kiengedjük a szovjet idők zárt páncélzatából, és hagyjuk, hogy dinamikusan működjön.⁴³

Éppen ez adja a marxizmus túlélésének a lehetőségét: mivel a '90-es években a globális világ a liberális kapitalizmus útjára lépett, aminek a problémáira adott válaszból született a marxizmus, ezért elkerülhetetlen, hogy a marxizmus valamilyen formában újratermelődjön.⁴⁴ Derrida meg is jelölt egy sor olyan kérdést és problémát, amelyekre a marxizmusnak lehetnek válaszai, és az elmúlt évtizedek marxista reneszánsza és mind erősebb kapitalizmus-kritikája azt jelzi, hogy a francia filozófus valami lényeges dologra érzett rá. Napjainkban a marxizmus különböző értelmezései és a marxista gyökerű kritikai és posztmodern elméletek hatása igen erős.

Ebből akár azt a következtetést is le lehet vonni, hogy a 19. században létrejött politikai eszméink annyira kötődnek a modern korhoz, hogy amíg nem lépünk túl ezen a történelmi-eszmei paradigmán, valójában nem tudnak ezek a politikai eszmék „meghalni”. Ezen a nyomvonalon haladva viszont olyan kutatási irány sejlik fel, amely a politikai eszméket nem lehatárolt és autonóm területekként kezeli, hanem az egységes „modern politika” különböző aktoraiként, amelyek a modern politika, jog és államiság egyes alapkérdéseire próbálnak választ adni, de az egyes irányzatok válaszadásai vagy esetleges győzelmei egyensúlytalanságokat teremtenek, mert látszólag egymásnak ellentmondó igényekre adnak választ. A derridai „eljöendő demokrácia” koncepció éppen erre folyamatos öndekonstrukcióra mutat rá.

VI. Derrida mint politikai filozófus: eljöendő demokrácia

A derridai gondolkörben az igazság, egyenlőség, demokrácia fogalmai mindig ígérek, azaz meghatározatlan, tökéletesen megragadhatatlan jelzések valami jobb világ felé, de sosem teljes meghatározások vagy lezárt narratívák.

A *Force of Law* című munkájában Derrida így fogalmaz: „Nincsen állam, ami méltó a demokrácia nevére.”⁴⁵ A felszínesen olvasva ez az idézet a demokrácia ideája és valósága közötti feszültségre mutat rá. A fenti okfejtésekből levezetve azonban valójában többet és radikálisabbat állít erről a feszültségről. A demokrácia ideája, ahogy azt történelmileg az európai civilizáció megfogalmazta, a modern korban valójában sosem befejezhető projekt. A demokrácia egyik manifesztációja lehet, hogy a kor színvonalán igazságos, és megfelel az emberi természetnek, ám a történelem sodrásában ami szilárd „igazságosságnak” és „emberi

⁴³ Derrida 1993: 24. o.

⁴⁴ A témában lásd még Kiss Lajos András: Haladásparadoxonok. Bevezetés az extrém korok filozófiájába. Liget Könyvek, Budapest, 2009, 202–206.

⁴⁵ Derrida 1989–1990: 1013. o., illetve Derrida 2016: 67. o.

természetnek” tűnik, idővel kiüresedhet vagy új tartalommal töltődik fel, a demokrácia fogalma tehát újrafogalmazásra szorul.

Derrida felhívja a figyelmet, hogy maga a szó is egyfajta „örökségként” van velünk, de a szó mögötti jelentés többször is változott. Ennek a változásnak a kulcsa pedig éppen a szabadság és a polgárok öngazgatása, az ipszeitásnak nevezett „maga ad magának törvényt”⁴⁶ létélményét valósítja meg.

A demokrácia tehát nem stabil fogalom, a fogalomba mélyen bele van írva annak ellentmondásos belső dinamikája és a fogalom kontúrjainak diffúz volta. A demokráciát a szabadsággal szoktuk összefüggésbe hozni, ami az ókori görög filozófiai tradícióból ered. Azonban már itt, a demokrácia és a szabadság szinte szükségszerű összefüggése körül is vannak bizonytalanságok. Elég csak Platónat idézni, aki így vezeti fel a problémát „azt szokták mondani...”, tehát a demokrácia és a szabadság összefüggése ismeretelméletileg doxatikus, valószínű és véleményes. Ráadásul a szabadságról szóló diskurzust nem lehet leírni a szabadosság nélkül, mely az előbbinek sötét ellentétpárja. A demokratikus szabadság (és annak görög öröksége) csupán történetileg kialakult konfigurációja az emberi létezésnek. A szabadság és a szabadosság fogalmai minduntalan egymásba fordulnak, mert egységet alkotnak.⁴⁷

A hatalomként és uralomként felfogott szabadság könnyen fordulhat szabadosságba, végeláthatatlan vitákba, amelyek egyfelől megnyitják az új dolgok felé a közös létezést, azonban mindig van egy pont, ahol dönteni kell, és ahogy az a *Force of Law* című előadásában is látható volt, a döntés mindig erőszakosan zár le útvonalakat, és mesterségesen rögzít jelentéseket. Ezek a rögzített jelentések azonban gyakran túlélnek azokat a körülményeket, amelyben létrejöttek.

Álláspontom szerint, ha meg akarjuk érteni Derrida politikai filozófiáját, akkor ezt a keretet kell szem előtt tartanunk. A modern korban a demokrácia fogalma bizonyos metafizikai előfeltevéseken alapult, mint például a racionalitás, az elkerülhetetlen fejlődés, a szubjektum szabadsága stb. A posztmodern korban azonban ezek az előfeltevések nem tarthatók fix pontoknak, hanem pusztán történelmi kontingens jelenségeknek.

Szerintem remek példa erre, amit a *Marx kísértetei* című könyvben láthatunk, ahol Derrida amellet érvel, hogy a Szovjetunió bukása nem jelenti a marxizmus bukását, mert az csak az eszme megtestesítője volt. Amint láthatjuk, az igazságosság alkalmazása döntésben csúcsosodik ki, de a döntés csak időbeli pont az időben, de nem az igazságosság teljes jelene. A marxista filozófia alkalmazása tehát a Szovjetunióban testesült meg, de történelmi távlatban látszik, hogy óriási hiba, ha azt hisszük, hogy a társadalmi igazságosság és egyenlőtlenség problémája az eszme valóságra fordításával egyszer s mindenkorra megoldódik. A múltbeli döntéseink és eszményeink a jövő disztópiáinak alapjai.

Az eljövendő demokrácia ígéretként strukturálódik Derrida gondolkodásában, de ez az ígéret nem a politikai rendszer konkrét formájára irányul. Az eljövendő demokrácia fogalma nem tévesztendő össze semmiféle jövőbeli demokráciával vagy demokratikus utópiával. Ahogyan az igazságosság egyfajta tevékenység és nem rögzített fogalom, úgy az eljövendő demokráciát sem lezárt fogalomként, hanem mindig újra megnyíló diskurzusként kell kezelni.

A dekonstruktív politika a jövőre való nyitottsággal, az újrányítás lehetőségével foglalkozik, hogy ne elégedjünk meg semmilyen koncepcióval vagy *modus vivendivel*. A demokrácia dekonstrukcióra szólít fel: az állam, a szuverenitás szubjektumának és a közösen vallott értékeink dekonstrukciójára.

Az első probléma szinte ugyanaz, mint amit Derrida *A törvény ereje* című korábbi előadásában kifejtett. Ahhoz, hogy a demokrácia működjön, állami hatalomra van szükség, amely alkalmazza a szabályokat, és mindenkit arra kényszerít, hogy kövesse azokat. A nép (*démosz*) azonban heterogén tömeg, amely különböző, egymással versengő nézetekkel

⁴⁶ Derrida, Jacques: Bitangok. Két esszé az észről. L'Harmattan, Budapest, 2015, 25. o.

⁴⁷ Derrida 2015: 37. o.

rendelkezik a világról, de ezeket a különbségeket a szuverén és a polgárok cselekedeteit ellenőrző hatalom árca mögül elfedi. Ha engedünk a különbségeknek, a politikai közösség elpusztítja önmagát, de ha felülkerekedünk a szuverenitáson, könnyen politikai fenevadat hozhatunk létre, amely elnyomja polgárait. Ezt a kettősséget nem lehet az államhatalom eltörlésével feloldani.

A második probléma az egyenlőség és a szabadság állandó összeütközése, amelyet nem lehet egyszer s mindenkorra megoldani, mert mindkettő antagonisztikusan hat, de egyben belsőleg egymáshoz is kötődnek, és nem működhetnek a másik nélkül. A valóságban inkább ingaként működik, amely e két érték között ingadozik, főként a különböző kormányok váltakozása révén, de a különböző generációk más-más értékeket hoznak a nagy társadalmi diskurzusokba. Végső soron ez az állandó ingadozás a szabadság és az egyenlőség között olyan társadalmi valóságot teremt, amely nem lehet zárt, és ezért kénytelen folyamatosan változni, hogy örökre dekonstruálódjon az igazságosabb társadalom érdekében.

VII. Zárzó

A fenti három gondolatkör tárgyalásával a célom az volt, hogy rámutassak arra, hogy Derrida politikai gondolkodása mennyire konzisztens és harmóniában van a '90-es évek előtti filozófiai-irodalmi munkáinak központi téziseivel. Habár a francia filozófus nem volt rendszeralkotó gondolkodó, és a követői sem hoztak létre dekonstruktív jog- vagy államelméletet, esetleg politikai filozófiát, ennek ellenére úgy gondolom, hogy a dekonstruktivista gondolatör kérdéseinek és problémafelvetéseinek határozott stílusa és iránya van.

Ez a stílus és irány pedig a nyelviségből, az emberi kommunikáció bizonytalanságaiból, esetlegességeiből és történetiségéből következik. Ha pedig ezeket a gondolati irányzatokat meg akarjuk érteni, akkor elkerülhetetlen az, hogy megpróbáljuk az irodalom és bölcsélet eredményeit és módszereit bevonni a jog, állam és politika megértésébe. Szabó Márton *Társadalompoétika* című munkája azért is lehet számunkra értékes, mert kiváló ajtót nyit erre a világra.

Irodalomjegyzék

Balkin, Jack: Transcendental Deconstruction, Transcendental Justice. In Michigan Law Review, Vol. 92, 1994. <https://doi.org/10.2307/1289630>

Derrida, Jacques: A struktúra, a jel és a játék az embertudományok diszkurzusában (ford.: Gyimesi Tímea). In Bókay Antal – Vilcsek Béla – Szamosi Gertrud – Sári László (szerk.): A posztmodern irodalomtudomány kialakulása – Szöveggyűjtemény. Osiris Kiadó, Budapest, 2002.

Derrida, Jacques: Az el-különböződés (ford.: Gyimesi Tímea). In Bacsó Béla (szerk.): Szöveg és interpretáció. Cserépfalvi Kiadó, Budapest, 1991.

Derrida, Jacques: Biodegradables. Seven Diary Fragments (ford. Kamuf, Peggy). In Critical Inquiry, Vol. 15., 1989. <https://doi.org/10.1086/448522>

Derrida, Jacques: Bitangok. Két esszé az észről. L'Harmattan, Budapest, 2015.

Derrida, Jacques: *Grammatológia* (ford.: Marsó Paula). Budapest, Typotex, 2014.

Derrida, Jacques: *Like the Sound of the Sea Deep within a Shell* (ford. Kamuf, Peggy). In *Critical Inquiry*, Vol. 14, 1988. <https://doi.org/10.1086/448458>

Derrida, Jacques: *Marx kísértetei* (ford.: Boros János – Csordás Gábor – Orbán Jolán). In *Jelenkor*, Pécs, 1993.

Derrida, Jacques: *Of Grammatology* (ford. Gayatri Chakravorty Spivak). Baltimore – London, John Hopkins University Press, 1997.

Derrida, Jacques: *The Beast & the Sovereign I.* (ford.: Bennington, Geoffrey). The University of Chicago Press, London – Chicago, 2009. <https://doi.org/10.7208/chicago/9780226144399.001.0001>

Derrida, Jacques: *The Force of Law: The Mystical Foundation of Authority.* Ford. Mary Quaintance. In *Cardozo Law Review*, Vol. 11, 1989–1990.

Derrida, Jacques: *The Politics of Friendship.* Verso, London – New York, 2005.

Derrida, Jacques: *Törvényerő. „A tekintély misztikus alapja”* (ford.: Kicsák Lóránt). L'Harmattan, Budapest, 2016.

Fisher, Mark: *The Slow Cancellation fo the Future.* In Fisher, Mark: *Ghosts of My Life: Writings on Depression, Hauntology and Lost Futures.* Zero Books, Winchester – Washington, 2014.

Goodrich, Peter: *Europe in America: Grammatology, Legal Studies, and the Politics of Transmission.* In *Columbia Law Review*, Vol. 101, 2001. <https://doi.org/10.2307/1123713>

Hobbes, Thomas: *Leviatán vagy az egyházi és világi állam anyaga, formája és hatalma* (ford.: Vámosi Pál). Magyar Helikon, Budapest, 1970.

Hobbes, Thomas: *On the Citizen* (ford.: Tuck, Richard – Silverstone, Michael). Cambridge, Cambridge University Press, 1998. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511808173>

Kevevári István: *A fenevad aki uralkodik felettünk.* In *Iustum Aequum Salutare* 2019/1.

Kiss Lajos András: *Haladásparadoxonok. Bevezetés az extrém korok filozófiájába.* Liget Könyvek, Budapest, 2009.

Machiavelli, Niccoló: *A fejedelem.* In Niccoló Machiavelli művei. Első kötet (ford.: Lutter Éva). Európa Kiadó, Budapest, 1978.

Mikics, David: *Who Was Jacques Derrida? An Intellectual Biography.* New Haven – London, Yale University Press, 2009.

Orbán Jolán (szerk.): *Jacques Derrida szakmai hitvallása.* In *Iskolakultúra, Veszprém*, 2009.

Orbán Jolán: *Derrida írás-fordulata.* Jelenkor, Pécs, 1994.

Orbán Jolán: Esélyt a humán szakoknak – Jacques Derrida szakmai hitvallása. In Orbán Jolán (szerk.): Jacques Derrida szakmai hitvallása. In Iskolakultúra, Veszprém, 2009.

Rousseau, Jean Jacques: A társadalmi szerződésről. In Rousseau: Értekezések és filozófiai levelek (ford.: Kiss János). Magyar Helikon, Budapest, 1978.

Rötzer, Florian: „... az igazság iránti érdeklődés” – interjú Jacques Derridával (ford.: Boros János – Csordás Gábor – Orbán Jolán). In Jelenkor, 1994/7.

Szabó Márton: Társadalompoétika III. Irodalomelmélet. Ludovika Egyetemi Kiadó, Budapest, 2022

Takács Izolda¹

“Az agressziós háború [...] magában foglalja valamennyi háborús bűncselekmény gonoszságát”²

Az agressziós cselekmény és az agresszió bűncselekménye Nürnbergről a Római Statútum *sui generis* joghatósági rendszeréig

Absztrakt

Az agresszió tilalma – mely az általános erőszaktilalom „imperatív magjaként” értelmezhető – a nemzetközi jog egyik legtöbbet vitatott szabálya. Az agresszió fogalmát ugyanis hosszú ideig dogmatikai bizonytalanság övezte, és egészen 1974-ig nem született konszenzus egy működőképes definícióról. Bár az ENSZ Közgyűlés 3314. (XXIX) számú határozatának melléklete végül meghatározta az agressziós cselekményt, de a Római Statútum elfogadásakor az agresszió büntetőjogi felelősségének kérdése még sokáig nyitva maradt. Így az agresszió tilalma a kampalmai módosításig csak formálisan szerepelt a Statútumban. Jelen tanulmány az agresszió tilalmának normatív fejlődését vizsgálja a nürnbergi ítélettől napjainkig, különös tekintettel az állami és az egyéni felelősség dogmatikai elhatárolására, valamint a Nemzetközi Büntetőbíróság *sui generis* joghatósági rendszerére. Az elemzés mellett érvel, hogy az agresszió tilalma – a fogalmi viták ellenére – stabil imperatív normává vált, az agresszió bűncselekményének anyagi jogi meghatározása pedig éppen olyan pontosra sikerült, mint amilyennek egy nemzetközi jog szerinti bűncselekménynek, egy *jus cogens* normának feltétlenül lennie kell. Ennek ellenére az agresszió tilalmának szigorúbb joghatósági rendszere jelentősen megnehezíti az ICC-nek, hogy ennek tárgyában eljárjon, de harmonizálása – mely Oroszország Ukrajna elleni agressziója miatt minden eddigénél sürgetőbb lenne – 2025-ben sem történt meg.

Kulcsszavak: agresszió tilalma, agresszió bűncselekménye, *jus cogens*, *sui generis* joghatósági rendszer, ICC

Abstract

The prohibition of aggression – which may be regarded as the “imperative core” of the prohibition of the use of force – is one of the most debated rules of international law. The concept of aggression was long marked by doctrinal uncertainty, and until 1974 no consensus had been reached on a workable definition of the concept. Although the annex to United Nations General Assembly Resolution 3314 (XXIX) eventually defined the act of aggression, the question of individual criminal responsibility remained unresolved for decades following the adoption of the Rome Statute. Thus, until the Kampala Amendment, the prohibition of aggression remained merely nominal within the Statute. This study examines the normative development of the prohibition of aggression from the Nuremberg Judgment to the present day, with particular regard to the doctrinal distinction between state and individual responsibility, as well as to the *sui generis* jurisdictional regime of the International Criminal Court. The analysis

¹ Nemzetközi jogász, PhD, ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, Budapest; Jogász vendégkutató, Norwegian Centre for Human Rights, Oslo. izolda.t@hotmail.com

² DOI: 10.59558/jesz.2026.2.61

argues that, despite ongoing conceptual debates, the prohibition of aggression has become a stable peremptory norm, and that the substantive definition of the crime of aggression has been formulated with the degree of precision required of an international crime. Nevertheless, the stricter jurisdictional regime governing the crime of aggression significantly complicates the ICC's ability to exercise jurisdiction, and its harmonisation – which has become more urgent than ever in light of Russia's aggression against Ukraine – has still not been achieved as of 2025.

Keywords: Prohibition of aggression, crime of aggression, jus cogens, *sui generis* jurisdiction regime, ICC

I. Bevezetés

Az agresszió tilalma a nemzetközi jog feltétlen alkalmazást igénylő normája,³ és ahogy a nürnbergi perekben elhangzott, megsértése egyúttal a legsúlyosabb minden bűnök közül, mert egy agressziós háború „magában foglalja valamennyi háborús bűncselekmény gonoszságát.”⁴ A *Kongó v. Ruanda ügyben* pedig úgy fogalmaztak, miszerint „az emberi jogok és a nemzetközi humanitárius jog tömeges, súlyos és kirívó megsértései mind [...] fegyveres agresszióból származnak.”⁵ Így az is kijelenthető, hogy az agresszió tilalma, az általános erőszaktilalom, az ENSZ Alapokmány 2(4) cikkében kodifikált *jus cogens* normájának „imperatív magjaként”, a többi nemzetközi bűncselekményhez például a népirtás- vagy kínzás büntetétéhez, illetve emberiség elleni bűncselekményekhez hasonlóan, ugyancsak közvetlenül érinti az alapvető emberi jogokat. Éppen ezért az agresszióra nem pusztán államközi jogsértésként kell tekintenünk, hanem – ahogy Tom Dannenbaum is helyesen mutat rá – olyan bűncselekményként, amely közvetlenül sérti az „emberi magot.”⁶ Ennek elismerése pedig jelentősen megkönnyíti például az agresszió bűncselekményéért felelős személyek elszámoltathatóságának fogalmi nehézségeit. Mivel az agresszió esetében is az egyén lesz felelős az államapparátuson keresztül elkövetett tömeges erőszakért, de nem csak azért, mert sérti az államok jogait (bár az államközi elem *sine qua nonja* a bűncselekménynek), hanem mert olyan körülmények között követ el fegyveres erőszakot, amely nem indokolható – egyszerűbben fogalmazva „gyilkosságot követ el emberi lények ellen”, *mérhetetlen szenvedést* okozva ezzel az emberiségnek is.⁷

³ Az ILC 69. ülészakának munkájáról (2017) szóló jelentésében is elhangzott, hogy az agresszió „a nemzetközi jog legsúlyosabb bűncselekménye.” A/72/10, para. 18, 186. o.

⁴ International Military Tribunal (Nuremberg), Judgment of 1 October 1946, magyarul: Kende, Tamás – Nagy, Boldizsár – Sonnevend, Pál – Valki, László: Nemzetközi jog. Wolters Kluwer Kft., Budapest, 2014, para. 1145.

⁵ Armed Activities on the Territory of the Congo (New Application: 2002) (Democratic Republic of the Congo v. Rwanda), lásd erről <https://www.icj-cij.org/case/126>.

⁶ Tomuschat, Tom Dannenbaumhoz hasonlóan, az emberi lény ‘legbensőbb magjáról’ beszél. Szerinte a nemzetközi jog elsődleges feladata mára az egyes emberek védelme, így a jus cogens szabályok az emberi lény legbensőbb magját, életét, testi és lelki épségét, szabadságát védik. Tomuschat, Christian: The Security Council and Jus Cogens, 36. o. In Cannizzaro, Enzo (szerk.): The Present and Future of Jus Cogens. Sapienza Università Editrice, 2015, 7–69. o., para. 58.

⁷ Dannenbaum, Tom: Why Have We Criminalized Aggressive War?, 1270. o. In Yale Law Journal, 2016/126 (2017), 1242–1318. o., <https://ssrn.com/abstract=2760520>. Dannenbaum több írásában is használja a „human core of aggression” kifejezést. És Dannenbaum, Tom: Aggression and Atrocity: The Interstate Element, Politics, and Individual Responsibility, 245. o. In Bock, Stefanie – Conze, Eckart (szerk.): Rethinking the Crime of Aggression: International and Interdisciplinary Perspectives. TMC Asser Press, 2021, 225–251. o., https://doi.org/10.1007/978-94-6265-467-9_12.

Ezért, amint azt már korábban Koskenniemi általános igénnyel megfogalmazta, egy távoli háború is többet jelent magánszenvedésnél, a háborút elidéző döntés mindig többeket sért, mint annak közvetlen áldozatait. De ennek tudatosítása, egy közös nyelv által – mint amilyen pl. a *jus cogens* elmélet is lehet – képes arra, hogy az egyéni szenvedést, egy távoli háborút, *objektív gonosszá tegye*, ezáltal segít kifejezni, hogy az nemcsak a közvetlen áldozatokat, hanem mindenkit érint.⁸ Ennek a felismerésnek pedig különösen nagy jelentősége van az Ukrajna ellen 2022-ben indított orosz agresszió esetében. Egyetértve Carrie McDougallal, ezt az agressziót nem kizárólag az ukrainai civilek sérelmére követik el, hanem az ukrán katonák és – tágabb értelemben – a nemzetközi közösség egészével szemben is.⁹ Sőt, még az agresszor állam lakossága és a saját fegyveres erőinek tagjai ellen is, akiket arra kényszerítenek vezetőik, hogy *hamis feltételekkel, jogtalanul* vívjanak háborút.¹⁰ Ezért fontos, hogy a háborúk mindenkor kirobbantóit agresszió bűncselekményének tárgyában egyénileg is felelősségre vonjuk.

Mindazonáltal az agresszió sajátos paradoxona, hogy kiemelt súlya ellenére nemcsak fogalmi, hanem számos joghatósági nehézség is kíséri, jóval több, mint más nemzetközi bűncselekmények esetében. Nem beszélve arról, hogy a kampalrai módosításig a Nemzetközi Büntetőbíróság (továbbiakban ICC) statútumában is csak formálisan szerepelt az agresszió tilalma. Ezért jelen tanulmány röviden áttekinti az általános erőszaktilalom szűkebb kategóriáját jelentő agresszió tilalmát az ENSZ Közgyűlés 3314. (XXIX) számú határozatának melléklete alapján, és tisztázza a tilalom legfontosabb tartalmi elemeit. Ezt követően bemutatja az ICC Római Statútumának 8bis cikkére hivatkozva az agressziót, mint állami (*act of aggression*) és mint egyéni büntetőjogi (*crime of aggression*) felelősséget érintő nemzetközi bűncselekményt. Végül röviden kitér arra, milyen jogi lehetőségei vannak a Bíróságnak az agresszió bűncselekményéért felelősök elszámoltatásával kapcsolatban, azaz mit jelent pontosan, hogy az agresszió *sui generis* joghatósági rendszere van a Római Statútumban.

II. Az agresszió tilalma, mint az erőszaktilalom „imperatív/vitathatatlan” magja

Korábbi írásomban¹¹ már taglaltam, hogy bár az erőszaktilalom teljes szabálya *jus cogens* norma, de még a feltétlen alkalmazást igénylő normák esetében is összetett normákról van szó. Ezért ezek a tilalmak, akárcsak más jogszabályok, ugyanúgy rendelkeznek szürke zónával és úgynevezett „imperatív/vitathatatlan” maggal. De utóbbi mindössze azt jelenti, hogy

⁸ Vö. Koskenniemi, Martti: Fragmentation of international law: Difficulties arising from the diversification and expansion of international law. Report of the Study Group of the International Law Commission, 2006, 35. o.

⁹ Több jogi szakértő, például a lett, külön kihangsúlyozta, miszerint „[e]z nem regionális kérdés. Nem európai kérdés. Ez egy globális kérdés.” Clancy, Dawn: The Divide Hardens on What a Special Court for the Crime of Aggression by Russia Should Look Like. In Just Security, 2023. május 23., <https://www.passblue.com/2023/05/23/the-divide-hardens-on-what-a-special-court-for-the-crime-of-aggression-by-russia-should-look-like/> (2026. február 26.). Green, James A. – Henderson, Christian – Ruys, Tom: Russia's Attack on Ukraine and the Jus Ad Bellum, 5. o. In Journal on the Use of Force and International Law, 2022/9(1), 4–30. o.

¹⁰ McDougall, Carrie: Why Creating a Special Tribunal for Aggression Against Ukraine Is the Best Available Option: A Reply to Kevin Jon Heller and Other Critics. In Opinio Juris, 2022. március 15., <http://opiniojuris.org/2022/03/15/why-creating-a-special-tribunal-for-aggression-against-ukraine-is-the-best-available-option-a-reply-to-kevin-jon-heller-and-other-critics/> (2026. február 26.) Statement of the MFA of Ukraine on the Illegitimacy of the Russian Federation's Presence in the UN Security Council and in the United Nations as a Whole. Ministry of Foreign Affairs of Ukraine, 2022. december 26., <https://mfa.gov.ua/en/news/zayava-mzs-ukrayini-shchodo-nelegitimnosti-perebuvannya-rosijskoyi-federaciyi-v-radi-bezpeki-onn-ta-organizaciyi-obyednanih-nacij-u-cilomu> (2026. február 26.)

¹¹ Takács, Izolda: A jus cogens archetípusa – Az általános erőszaktilalom jus cogens státusának vizsgálata a feltétlen alkalmazást igénylő normák szigorú demarkációs kritériumrendszere mentén. Kézirat, 2026, megjelenés alatt.

az „imperatív mag” sérelme esetén azonnal, minden kétséget kizáróan megállapítható a nemzetközi jogsértés. Nem pedig azt, amit például Robert Kolb állít, miszerint csakis a norma „imperatív magja” lehet feltétlen alkalmazást igénylő.¹² Úgy vélem, Kolbnek egyedül abban van igaza, hogy ezt a „magot” egy-egy szabály esetében mindig gondosan meg kell határozni, azaz kvázi analitikus integritással kell rendelkeznie. Ám, amint azt látni fogjuk, annak megállapítása, hogy egy norma „imperatív magja” sérült-e, semmiféle nehézséget nem okoz; azaz soha nem kérdéses, ha a fegyveres erőszak nyilvánvaló, legsúlyosabb formái valósulnak meg, ahogy például az orosz agresszió esetében sem volt kérdéses.¹³ De vajon milyen dogmatikai nehézségeket rejt az agresszió meghatározása?

II.1. Kihívások az agresszió tilalmának meghatározása körül

Az agresszió első definícióját 1974-ben fogadta el az ENSZ Közgyűlése a 3314. (XXIX) számú határozat mellékleteként. Ennek alapján az agressziós cselekmény „fegyveres erő alkalmazása valamely állam részéről egy másik állam szuverenitása, területi integritása vagy politikai függetlensége ellen, vagy az Egyesült Nemzetek Alapokmányának céljaival össze nem egyeztethető bármely más módon.”¹⁴ Az agressziós tényállások körébe pedig a következő cselekmények tartoznak:

„[A]z államok fegyveres erőinek inváziója, támadása, mindenfajta katonai megszállás, más állam területének annektálása; más állam területének bombázása egy másik állam fegyveres erői részéről, vagy bármilyen fegyver használata egy másik állam területe ellen; egy állam kikötőinek vagy partvonalának fegyveres blokádja egy másik állam fegyveres erőivel; egy állam szárazföldi, tengeri vagy légi fegyveres erőinek megtámadása egy másik állam fegyveres erőivel; ha egy állam fegyveres erőit, amelyek egy másik állam területén tartózkodnak a fogadó állammal történt megállapodás alapján, a megállapodás rendelkezéseivel ellentétesen használják fel, vagy ha azok a megállapodásban megjelölt időszakon túl tovább tartózkodnak az érintett területen; egy állam területének rendelkezésre bocsátása harmadik állam elleni agresszió elkövetése céljából; ha egy állam fegyveres bandákat, csoportokat, önkénteseket vagy zsoldosokat küld – vagy nevében ilyeneket küldenek – egy másik állam ellen fegyveres cselekmények végrehajtására, amelyek olyan súlyosak, hogy kimerítik a fent felsorolt cselekményeket, vagy ha egy államnak komoly része van benne.”¹⁵

¹² Kolb, Robert: *Peremptory International Law – Jus Cogens: A General Inventory*. Hart Publishing, Oxford – Portland, Oregon, 2015, 75. o.

¹³ Az agresszió legsúlyosabb formája az agressziós háború, ahogy később látható lesz. Lásd: Hoffmann, Tamás: *Contra aggressionem? Az agresszió bűncselekményével kapcsolatos nemzetközi jogi dilemmák*, 60. o., 67. o. In *Állam- és Jogtudomány*, 2019/60(1), 36–68. o. Hozzám hasonlóan Kreß és Holtendorff is kiemelték, miszerint tagadhatatlan tény, hogy az erőszaktilalom alapvető tartalma egyértelmű, csupán az ezen kívüli területek úgynevezett szürke zónája képezi jogviták tárgyát. Kreß, Claus – Holtendorff, Leonie von: *The Kampala Compromise on the Crime of Aggression*, 1193. o. In *Journal of International Criminal Justice*, 2010/8(5), 1179–1217. o. Ezen kívül Hoffmann Tamás is rámutatott arra, hogy az agressziós háború definícióját a Londoni Karta nem határozta meg pontosan, hanem azt a bírákra hagyta; az ítélet azonban szintén nem törekedett a koncepció részletes magyarázatára. Ugyanakkor ez azért nem jelentett problémát, mert az adott esetben az agresszió nyilvánvaló volt. Hoffmann: i. m. 44. o. Ehhez hasonlóan Cassese is kifejtette, hogy például az Irak által 1990-ben Kuvait ellen indított támadás egyértelműen megsértette az ENSZ Alapokmány 2. cikk (4) bekezdését, és azt önvédelmi helyzet nem igazolhatta, így megvalósult az agresszió nemzetközi bűncselekménye is. Cassese, Antonio: *On Some Problematical Aspects of the Crime of Aggression*, 845. o. In *Leiden Journal of International Law*, 2007/20(4), 841–849. o.

¹⁴ A/RES/3314(XXIX), és vö. Shelton, Dinah: *Jus Cogens*. In *Elements of International Law*. Oxford Academic, 2021, <https://doi.org/10.1093/law/9780198865957.001.0001>.

¹⁵ A/RES/3314(XXIX), és magyarul: Kajtár, Gábor: *Az erőszak tilalma*. In Jakab, András – Fekete, Balázs (szerk.): *Internetes Jogtudományi Enciklopédia*, 2018, <http://ijoten.hu/szocikk/az-eroszak-tilalma> [28] (2025. április 9.).

Az agresszió fenti definíciójával szemben azonban több nemzetközi jogász továbbra is szkeptikus, köztük a Nemzetközi Jogi Bizottság (ILC) egyik tagja, Shinya Murase. Murase szerint az agresszió illetően meghatározása egyszerűen *életképtelen*,¹⁶ elsősorban azért, mert az ENSZ Közgyűlés 3314. (XXIX) számú határozatának melléklete *nem több, mint az Alapokmány 2. cikkének 4. bekezdése*.¹⁷ Emellett az agressziós tényállások nem taxatív listája is jelentős aggályokat vet fel.¹⁸ Sőt, e jogdogmatikai bizonytalanságokra hivatkozva egyes szakértők még az agresszió tilalmának *jus cogens* státusát is vitatják.

Bár Murase vádja nem teljesen megalapozatlan abban a tekintetben, hogy az agresszió fogalmát mindig is komoly dogmatikai nehézségek kísérték, de a fenti definíció álláspontom szerint ebben a formában is életképes. Egyrészt a felsorolás mellett egy általános meghatározást is tartalmaz, amely nem csak egyszerű ismételése az Alapokmány 2. cikk 4. bekezdésének. Másrészt a koncepció fő célja az agressziós cselekmények meghatározásának egyszerűsítése volt, nem pedig valamiféle (lehetetlen) esszenciális teljesség elérése.¹⁹ Továbbá, hogy iránymutatásként szolgáljon a BT-nek, miután elsősorban a BT mérlegelési jogkörébe tartozik az agresszió megállapítása, a vélelmezett agresszió eseteit is ideértve – amint ezt a 3314-es határozathoz fűzött melléklet 2. cikke is világosan kimondja.²⁰ Eszerint, ha egy állam elsőként alkalmaz fegyveres erőt egy másik állammal szemben az Alapokmány megsértésével, az *prima facie* agressziós cselekmény bizonyítékának tekintendő, ám a BT az Alapokmánnyal összhangban arra a következtetésre juthat más releváns körülményeket mérlegelve, hogy az agresszió tényének megállapítása nem indokolt – beleértve azt is, hogy a szóban forgó cselekmények vagy azok következményei nem elég súlyosak.²¹ Ezenfelül a határozat mellékletének 4. cikke alapján a BT olyan tényállásokat is agressziónak minősíthet, amelyek egyáltalán nem szerepelnek a listán.²²

Mindezek fényében úgy gondolom, hogy a definíciót és az abban lévő felsorolást a norma *jus cogens* státusának akadályaként tekinteni, vagy használhatatlan fogalomnak minősíteni, nem megalapozott. Ráadásul az ILC 93. ülésén is elhangzott – az agresszió első fogalmi vitája során –, hogy még a büntetőtörvénykönyvekben sem szokatlanok az olyan definíciók, amelyek önmagukban nem elegendőek a bűncselekmény meghatározásához. Például, ha *a definíció egyik eleme a cselekmény indoklásának a hiánya*. Utóbbi mégsem jelenti, hogy a definíció életképtelen, vagy bármi akadálya lenne annak, hogy definiáljuk. Hasonló logika érvényes az agresszióra is: ha az agressziós háború olyan háborút jelent, *amelyet nem az önvédelem jogának gyakorlása során vívnak*, magától értetődik, hogy először az önvédelem körülményeit kell megvizsgálni.²³ Amíg a büntetőtörvénykönyvek esetében azt, hogy egy cikkely alkalmazható-e a szóban forgó ügyre, végső soron a bíró dönti el a körülmények

¹⁶ Nagyon népszerű vélekedés ma is, hogy az agresszió bűncselekményének meghatározását végzetes kétértelműségek övezik, ezért az agresszió a nemzetközi jog furcsa (unusual) bűncselekménye. Dannenbaum, Tom: *Aggression and Atrocity: The Interstate Element, Politics, and Individual Responsibility*, 226. o. In Bock, Stefanie – Conze, Eckart (szerk.): *Rethinking the Crime of Aggression: International and Interdisciplinary Perspectives*. TMC Asser Press, 2021, 225–255. o., https://doi.org/10.1007/978-94-6265-467-9_12.

¹⁷ A/CN.4/SR.3459, 13. o.

¹⁸ Corten, Oliver – Koutroulis, Vaio: *The Jus Cogens Status of the Prohibition on the Use of Force: What Is Its Scope and Why Does It Matter?* 633. o. In Tladi, Dire (szerk.): *Peremptory Norms of General International Law (Jus Cogens)*. Brill, Leiden, 2021, 629–667. o., https://doi.org/10.1163/9789004464124_023.

¹⁹ A/RES/3314(XXIX).

²⁰ Az első agresszió meghatározások egyike, a „*Politis definíció*” volt, amely bevezette az úgynevezett elsőbbségi elvet. Eszerint az az állam az agresszor, amelyik elsőként követi el a tiltott cselekmények valamelyikét. Tsagourias, Nicholas: *Nicolas Politis’ Initiatives to Outlaw War and Define Aggression, and the Narrative of Progress in International Law*, 260. o. In *European Journal of International Law*, 2012/1. 255–266. o., <https://doi.org/10.1093/ejil/chr109>.

²¹ A/RES/3314(XXIX).

²² A/RES/3314(XXIX).

²³ A/CN.4/SR.93., para. 17, 91. o.

ismeretében – ugyanezt az eljárást követve – az agresszió meghatározásakor is az illetékes szervre kell hagyni a végső mérlegelést – azaz az Alapokmány 39. cikke értelmében a BT-re.²⁴ Itt tehát két dolgot lehet leszögezni. Az egyik, miszerint a vádlott érdekében a büntetőjogi normák mindig jogi pontosságot igényelnek, de ha egy adott tényállást nehéz meghatározni, az soha nem lehet akadály a annak – ahogy ez 1951-ben is elhangzott –, hogy megpróbáljunk meghatározni: „az emberi problémákat akkor is meg kellett oldani valahogy, ha megoldásuk akadémiai jellegű nehézségekbe ütközött.”²⁵ Másrészt ezek a kérdések minden egyes jogszabályt, például a kínzás tilalmát és annak tényállási elemeit is kísértik.²⁶

Mindazonáltal azt még a 3314-es határozathoz fűzött melléklet nyelvezete is egyértelművé teszi, hogy az agresszió tilalma, az erőszak tilalmának vitathatatlan magja, miután az agressziót „az erőszak jogellenes alkalmazásának legsúlyosabb és legveszélyesebb formájaként” és „a világméretű konfliktus lehetséges fenyegetéseként és annak minden katasztrofális következményével” határozza meg. Azaz (a 3314-es határozat mellékletének 6. cikkével együtt olvasva) az „agressziós cselekmény” fogalmának implicit, negatív elemét képezi, hogy olyan jogellenes tényállásnak minősül, amely nem igazolható az általános erőszaktilalom két kivételének egyikével sem – sem az önvédelemmel az ENSZ Alapokmányának 51. cikke értelmében, sem az ENSZ BT VII. fejezete alapján engedélyezett erő alkalmazással. Tehát az agresszió definíciója magában foglalja, hogy jogellenes. Ezt megfordítva, az olyan állami cselekmény, ami a két kivétellel igazolható, nem minősül agressziónak.²⁷

Noha az agresszió fenti definíciója eredetileg mindössze iránymutatásként szolgált volna az ENSZ BT számára, erre a célra nem használták.²⁸ A fogalom gyakorlati jelentőségre csak az ICC joghatósága alá tartozó agresszió egyéni bűncselekményének meghatározásáról szóló 2008-as viták során tett szert, de akkor már elsődleges forrásnak számított.²⁹ Az *Agresszió bűncselekményéről szóló vitaanyag* 3. pontja kiemelte, hogy a „javasolt új 8bis cikk 1. bekezdésének beillesztése, a tervezet 25 (3bis) cikkével együtt, tükrözi az eddig elért előrelépést az egyén magatartásának, az agresszió »bűncselekményének« meghatározása terén.”³⁰ Végül a 3314-es határozat definíciója került be az ICC Statútumának 8bis cikk 2. bekezdésébe, miután a Római Statútumot 2010. június 11-én, az első felülvizsgálati konferencián Kampalában módosították.³¹

²⁴ A/CN.4/SR.93., 98. o.

²⁵ Vö. A/CN.4/SR.93.

²⁶ Sőt, Tom Dannenbaum is helyesen mutat rá, hogy akik az agressziót kétértelműnek gondolják, azok félreértik az agressziót. Hozzáteve, hogy bár valóban övezik bizonytalanságok, de ugyanez számos háborús- és emberiesség elleni bűncselekményre is igaz. Emiatt nem érdemes azt mondani, hogy az agresszió kevésbé egyértelmű, mint bármelyik büntetőjogi kategória. Dannenbaum 2021: 225.o.

²⁷ Kreß, Claus – Holtzendorff, Leonie von: The Kampala Compromise on the Crime of Aggression, 1191. o. In Journal of International Criminal Justice, 2010/8(5), 1179–1217. o., <https://doi.org/10.1093/jicj/mqq069>. Kreß és Holtzendorff azért hangsúlyozzák ki ezt a tényt külön is, mert Michael Glennon a 2009-es évi javaslatok 8bis cikkét pontosan azért kritizálta, mert az nem tartalmazta az agressziós cselekmény fogalmának negatív elemét, a jogellenesség követelményét: azaz a fegyveres erő alkalmazásának jogtalanságát kizáró okokat. Így Glennon szerint olybá tűnik, mintha lenne jogszerű agresszió is. Kreß és Holtzendorff szerzőpáros szerint viszont a 8bis cikk 1. bekezdését a 3314-es határozat 6. cikkével együtt kell értelmezni, mely eleve tartalmazza a „nyilvánvaló jogellenesség” kifejezést, tehát semmi esetre sem félreérthető. Uo. 1191. o.

²⁸ „1973 és 1990 között a BT 34. határozatban utalt »agressziós cselekményre«, de az agressziós cselekmény megállapítására egyszer sem hívta fel a 3314. számú határozatot.” Hoffmann: i.m. 64. o.

²⁹ Wilmschurst, Elizabeth: Definition of Aggression. In United Nations Audiovisual Library of International Law, 2008, https://legal.un.org/avl/pdf/ha/da/da_e.pdf (2025. július 12.).

³⁰ ICC-ASP/6/SWGCA/2, para. 3.

³¹ Vö. Kreß–Holtzendorff: i.m., Wilmschurst: i.m., Hoffmann: i.m.

III. Az agresszió fogalmának rögzítés útja

A Kampala-ig vezető út azonban rendkívül rögzítésnek bizonyult, holott az agresszió definíciójának kidolgozására már jóval az ENSZ megalakulása előtt is történtek kísérletek. A legelső és legnagyobb hatása Nikolaos Politis nemzetközi jogtudós³² 1933-ban a Leszerelési Konferencián benyújtott híres javaslatának volt, amely eredetileg Maxim Litinov szovjet külügyminiszter indítványán alapult; mint ismeretes, elsőként a Szovjetunió próbálta formalizálni az agressziót a nemzetközi jogban és meghatározni annak konkrét eseteit.³³ Bár Politis agresszió-definíciója tökéletlen volt a maga nemében³⁴ és végül nem is fogadták el (főleg a benne lévő közvetett agresszió [„*support for armed bands*”] miatt kritizálták), de ennek ellenére jelentős számú nemzetközi szerződésben felhasználták. Többek között az 1933-as londoni szerződések keretében, ahol július 3-án és 4-én két azonos tartalmú, az agresszió fogalmáról szóló egyezményt fogadtak el, valamint az Amerikai Egyesült Államok 1945-ös londoni konferencián tett javaslatában is.³⁵

A nemzetközi szerződések közül, melyek a Politis-féle definíciót használták, az 1947-es Rio-i Szerződés 9. cikke volt az egyik legmeghatározóbb, de abból még kihagyták a közvetett agressziót és az agressziós cselekmények felsorolása is hiányos volt.³⁶ Ezt a hiányosságot küszöbölte ki nem sokkal ezután az ENSZ Közgyűlése a 380 (V) számú határozatában („*Peace through deeds*”³⁷), amely „ünnepélyesen megerősítette, hogy bármilyen fegyvert is használnak, minden agresszió, akár nyíltan, akár egy idegen hatalom érdekében polgárháború szításával, akár más módon követik el, az egész világon a béke és biztonság elleni legsúlyosabb bűncselekmény.”³⁸ Ezenfelül a szöveg már kiterjedt mind a közvetlen, mind a korábban sokat kritizált, közvetett agresszióra is.

Az agresszió-definíció Odüsszeiájának első nagy állomása mégsem ez utóbbi, hanem az „Államok kötelezettségei ellenségeskedések kitörése esetén” című (A/1399) javaslat volt, amelyet Jugoszlávia nyújtott be az ENSZ Közgyűlésének 1950-ben, kérve, hogy vegyék fel az ötödik ülésszak napirendjére. Ennek keretében³⁹ az agresszió meghatározásának a feladatát következetesen jogi szakértőkre bízta és az ILC elé utalták. Az első vita már 1951-ben megkezdődhetett, de az ülések során hamar nyilvánvalóvá vált a fogalomalkotás központi problémája, amely még hosszú ideig akadályozta a konszenzus elérését. Az ILC 93. ülésének jegyzőkönyvei egyértelművé tették, hogy az agresszió fogalmának kielégítő meghatározása azért volt nehéz, mert a különböző próbálkozások főként leíró módszert alkalmaztak, az agressziós cselekmények egyszerű felsorolására hagyatkozva, anélkül, hogy lényegi, *esszenciális* definíciót alkottak volna. A felsorolások sajátossága viszont, hogy soha nem lehetnek teljesek, gyakran hibásak vagy bizonytalanságokkal terheltek, így ezt a megközelítést többen hamvába holt vállalkozásnak ítélték.⁴⁰ A problémát a kör definíciójának bemutatásával szemléltették. A kör leíró megfogalmazása szerint egy olyan alakzatot jelent, mely *ceruzával történő körkörös mozgás során jön létre*, míg a lényegi meghatározása szerint a kör egy *olyan*

³² Lásd erről bővebben: Tsagourias: i.m.

³³ A/CN.4/L.8, (1951), para. 15–16, 34. o.

³⁴ Politis definíciója a szovjet javaslat adaptációja volt, mely szerint „az agresszor az az állam, amely először követte el az öt felsorolt cselekmény egyikét: 1. a hadüzenet; 2. egy másik állam területének megszállása; 3. egy másik állam területe, hajói vagy repülőgépei elleni támadás; 4. tengeri blokád vagy támogatás nyújtása egy másik állam területére behatoló fegyveres bandáknak; 5. vagy a megszállt állam kérése ellenére annak megtagadása, hogy megtegyen minden tőle telhető intézkedést annak érdekében, hogy megfossza ezeket a fegyveres bandákat minden segítségtől vagy védelemtől.” Tsagourias: i.m. 258. o.

³⁵ Vö. A/CN.4/SR.93.

³⁶ Inter-American Treaty of Reciprocal Assistance, <http://www.oas.org/juridico/english/treaties/b-29.html>, 9. cikk.

³⁷ UN General Assembly, Peace through deeds, A/RES/380, UN General Assembly, 1950. november 17., para 1.

³⁸ A/CN.4/SR.93, 92.o.

³⁹ 1950. november 17-i 378 B (V) határozat.

⁴⁰ Vö. A/CN.4/SR.93.

görbe alakzat, amelyet olyan vonal zár körül, aminek minden pontja egyenlő távolságra van a középponttól. Az ILC tagjai tehát azt a kérdést vetették fel, hogy lehetséges-e egy ilyen lényegi definíciót alkotni az agresszió esetében is.⁴¹ Az 1951-es bizottsági ülések jegyzőkönyvei arról tanúskodnak, hogy ebben sokan kételkedtek, ezért végül arra az álláspontra jutottak, hogy az agresszió lényegi definíciója megfogalmazhatatlan (*impossible to formulate such a definition*).⁴²

Ezt a nézetet legerőteljesebben az ILC különleges előadója, Jean Spiropoulos képviselte, aki külön kiemelte, hogy kutatásai szerint az „agresszió – akárcsak a jóhiszeműség, a szeretet és a gyűlölet – olyan fogalom, amelyet nem lehet definiálni, csupán ösztönösen érzékelni.”⁴³ Azonban Spiropoulosszal szemben az ILC tagjai között voltak optimistábbak is, pl. Ricardo J. Alfaro, aki szerint az agresszió lényegi meghatározásában rejlő nehézségek egyáltalán nem leküzdhetetlenek. Jesús M. Yepes pedig, aki ugyancsak elfogadhatatlannak tartotta Spiropoulos következtetését, teljesen más szemszögből közelítette meg a kérdést. Úgy vélte, hogy nem is az agresszió, hanem az agresszor meghatározása a kulcskérdés. Ugyanis az agresszió egy elvont, *teoretikus fogalom*, míg az agresszor konkrét, *kézzelfogható valóság*. Álláspontja szerint tehát ha igaz is, hogy az agressziót, a jóhiszeműséget és a szeretetet nem lehet meghatározni, de az már könnyen megállapítható, hogy valaki jóhiszeműen vagy szeretetben cselekedett-e, és hogy melyik személy vagy állam volt az agresszor.⁴⁴ Politis definíciójára hivatkozva Yepes amellettt érvelt, miszerint a tényállások felsorolása elegendő a definícióhoz, mert az államok így már előre *tájékoztatva lennének arról, hogy mit nem tehetnek meg anélkül, hogy ne minősülnének agresszornak*.⁴⁵

Nota bene, az agresszió definíciójával kapcsolatban Politis kifejezetten az enumeratív és nem a lényegi módszert szorgalmazta, mivel szerinte a szigorúan felsorolásszerű fogalom jóval hatékonyabb, mint egy konkrét meghatározás. Egyrészt jobb iránymutatást nyújt az államok számára, és ezzel megakadályozhatja egy-egy tiltott cselekmény elkövetését, másrészt megkönnyíti a tények feltérképezését, beazonosítását is.⁴⁶

Mindenesetre az ILC első vitája során a tagok három csoportra oszlottak: [1] Akik szerint lehetetlen fogalmat alkotni, ezért nincs is szükség agresszió-definícióra (Jean Spiropoulos). [2] Akik úgy vélték, hogy lehetséges meghatározást adni, de az agressziós cselekmények felsorolása is elegendő ehhez (Jesús M. Yepes). [3] Végül voltak olyanok is, akik az általános jogi definíció mellett érveltek (Ricardo J. Alfaro és Gilberto Amado⁴⁷). Bár Spiropoulos javaslatát, miszerint nincs szükség definícióra, végül elvetették, sőt, abban is egyetértés született, hogy lehetetlen az agresszió eseteinek kimerítő felsorolását összeállítani, ezért ilyen értelemben nem lehetett szó definícióról; de végső konszenzus ennek ellenére sem született.⁴⁸

A fent ismertetett alapidilemmából kiindulva, valamint az ülések jegyzőkönyveit átnézve – melyek részletezése csupán a kérdés összetettségét hivatott bemutatni –, nem meglepő, hogy évtizedekbe telt egy életképes meghatározás elfogadása. Az ILC ugyanis nemcsak 1951-ben, de egy évre rá sem tudott megállapodni a definícióban, holott 1952-ben egy különbizottságot is létrehoztak „az agresszió definícióinak vagy az agresszió fogalmára vonatkozó

⁴¹ A/CN.4/SR.93, para. 66, 95. o.

⁴² A/CN.4/SR.93, para 118, 89. o.

⁴³ A/CN.4/SR.93, para 118, 89. o.

⁴⁴ A/CN.4/SR.93, para. 6, 90. o.

⁴⁵ A/CN.4/SR.93, para. 8, 90. o.

⁴⁶ Tsagourias: i.m. 259. o.

⁴⁷ Amado külön kiemelte, hogy szerinte az agressziót általánosan lehet csak meghatározni, és olyan erő alkalmazását jelenti, amelyet nem lehet igazolni sem önvédelemmel, sem az Alapokmány 42. cikkének alkalmazásával. A/CN.4/SR.93, para. 43, 94. o.

⁴⁸ A/CN.4/SR.93, 93. o.

nyilatkozattervezetek” kidolgozására.⁴⁹ Miután ez a próbálkozás is kudarcot vallott, még két bizottsággal kísérleteztek az évek során (az 1954. december 4-i 895 [IX] és az 1957. november 29-i 1181 [XII] határozattal), de egyik sem vezetett eredményre. Így a mai fogalom létrejöttéhez egy negyedik különbizottság létrehozására (1967. december 18-i 2330 [XXII] határozat),⁵⁰ és újabb, évekig tartó várakozásra volt szükség, amire végül 1974-ben az ENSZ Közgyűlése elfogadta az agresszió ma ismert ’csúcdefinícióját’, a 3314-es (XXIX) határozat mellékletét.⁵¹

Az előzőekben idézett definíció – ahogy említettem – nagyrészt tényleg az Alapokmány 2. cikkének 4. bekezdése, de nem teljesen. A fenyegetésre utalás ugyanis nem szerepel benne, illetve az erőszakhasználat kifejezés kiegészült a ’fegyveres’ jelzővel (*use of armed force*). Ezenfelül a ’politikai függetlenség’ és a ’területi integritás’ mellett a meghatározásban szerepel a ’szuverenitás’ is.⁵² A melléklet 3. cikke pedig tartalmazza az agressziós tényállások nem kimerítő listáját. Sőt, az 1970-es években, a dekolonizáció idején azt is fontosnak tartották, hogy valami módon külön kiemeljék a népek önrendelkezési jogának kérdését. Ezt a dilemmát a 7. cikkben lévő mentő záradékkal oldották meg.⁵³

Ami lényeges, hogy a 3314. (XXIX) számú határozat melléklete még csak kizárólag az államok felelősségével foglalkozott és egyáltalán nem érintette az egyének által elkövetett bűncselekményeket⁵⁴ – ahogy azt már az ICC 1994-es Statútum tervezetéhez fűzött kommentárjában az ILC megjegyezte, illetve a Nemzetközi Bíróság (továbbiakban ICJ) a Nicaragua ügyben is megerősítette.⁵⁵

III.1. Agresszió és az egyéni büntetőjogi felelősség, a II. világháborútól Kampaláig

Azt már mind Nikolaos Politis, mind pedig Hans Kelsen kihangsúlyozták,⁵⁶ hogy egy szervezett közösségben mindenképpen az egyéneket kell büntetőjogi felelősségre vonni, mert ők a jog valódi címzettjei, nem pedig az államok, amelyek csupán absztrakt entitások, fikciók.⁵⁷ Nincs ez másképp az agresszió esetében sem. Ez az elképzelés pedig a II. világháborút követően vált valóra, amikor bizonyossá vált a nemzetközi közösség számára, hogy az államokat csak akkor lehet jogkövető magatartásra bírni, ha az egyénekkal, a politikai vezetőkkel, azaz *a nemzetközi konfliktusok kirobbantóival szemben is* büntetőjogi felelősségre vonást helyeznek kilátásba.⁵⁸ Ahogy ez a nürnbergi perek második napján Robert H. Jackson bíró nyitóbeszédében elhangzott: „[a]z emberiség józan esze azt követeli, hogy a törvény ne álljon meg a kisemberek által elkövetett kisebb bűncselekmények büntetésénél. El kell érnie azokat az embereket is, akik nagy hatalmat ragadnak magukhoz, és ezt a hatalmat szándékosan és

⁴⁹ 1952. december 20-i 688 (VII) határozat.

⁵⁰ Lásd: Hazard, John N.: Try Again to Define Aggression?, 701–710. o. In American Journal of International Law, 1968/3. <https://doi.org/10.2307/2197287>.

⁵¹ Wilmhurst: i.m. 2. o.

⁵² Új elemek: ’fegyveres’ jelző és a ’szuverenitás’: „Aggression is the use of armed force by a State against the sovereignty, territorial integrity or political independence of another State, or in any other manner inconsistent with the Charter of the United Nations, as set out in this Definition.” Definition of Aggression, United Nations General Assembly Resolution 3314 (XXIX).<http://hrlibrary.umn.edu/instree/GAres3314.html>.

⁵³ Vö. Wilmhurst: i.m. 2.o., és Hoffmann: i.m. 62. o.

⁵⁴ Azért lett volna problémás, mert addig csak kifejezetten az agressziós háborúval kapcsolatban került elő az egyéni büntetőjogi felelősség.

⁵⁵ Vö. Wilmhurst: i.m. 3. o.

⁵⁶ Erről a kérdéssel értekezett Kelsen írásában: Kelsen, Hans: Collective and Individual Responsibility in International Law with Particular Regard to the Punishment of War Criminals. In California Law Review, 1943/31(5), 530–571. o.

⁵⁷ Tsagourias: i.m.

⁵⁸ Béres, Nóra: A Biztonsági Tanács által a Nemzetközi Büntetőbíróság elé utalt helyzetek legfontosabb jogi problémái. Mádl Ferenc Összehasonlító Jogi Intézet, Budapest, 2021. Hoffmann: i.m.

összehangoltan olyan gonoszságokra használják fel, amelyek a világ egyetlen otthonát sem hagyják érintetlenül. Pontosan egy ekkora jelentőségű ügyet fog az Egyesült Nemzetek most Önök elé tárni.”⁵⁹

Az agressziós háború kriminalizálása és a háború kirobbantóinak büntetőjogi felelősségre vonása tehát először 1945 után valósulhatott meg, de érdemes megemlíteni, hogy már az I. világháborút követően is voltak erre konkrét kezdeményezések. Miután azonban a Nemzetek Szövetsége ekkor még nem zárta ki teljes mértékben a háborúindítás jogát – a döntő lépés a *jus contra bellum* felé a Briand-Kellogg-paktummal történt meg 1928-ban⁶⁰ –, így a nemzetközi közösség rendkívül megosztott volt a kérdésben: míg Nagy-Britannia (Lloyd George brit miniszterelnök) és Franciaország (Clemenceau francia miniszterelnök) perbe kívánták fogni II. Vilmost agresszió bűncselekménye miatt, addig az amerikai delegáció élesen ellenezte az államfők büntetőjogi felelősségre vonását, Japán pedig teljesen kizárta ennek lehetőségét. A heves tiltakozás ellenére Nagy-Britannia és Franciaország mégis keresztülvitte, hogy a volt császár ellen eljárás indulhasson, de perre nem került sor, ugyanis II. Vilmos Hollandiába menekült és ott politikai menedékjogot kapott. Ráadásul az USA és Japán megakadályozták, hogy egy új, visszaható hatályú nemzetközi büntetőjogi kategória jöjjön létre.⁶¹ A háború kriminalizálására tehát először a Londonban kötött megállapodáshoz csatolt Nemzetközi Katonai Törvényszék (*International Military Tribunal*, IMT) Kartájának elfogadásával kerülhetett sor, ahogy Yoram Dinstein és Hans Kelsen is kiemelték. Kelsen szerint a Kartával bevezetett és a Nürnbergi Törvényszék által alkalmazott szabályok egy teljesen új jogot képviseltek, különösen abban az értelemben, hogy immáron egyéni büntetőjogi felelősséget is megállapítottak a háborút tiltó nemzetközi jogi szabályok megsértéséért.⁶²

Érdekes módon a kortárs szakirodalom még ebben a kérdésben is megosztott, és az úgynevezett 'revizionista' irányzat szerint az agressziós háború büntette valójában csak 2010-ben, az ICC Statútumának kampalmai módosítását követően született meg. Utóbbiak szerint ez volt az a pont, ahol az agressziós háború megindítása pusztán jogellenes cselekményből, a büntethetőség ködös szabályából valóban bűncselekménnyé válhatott.⁶³ Míg mások, például Antonio Cassese, azon az állásponton voltak, miszerint téves lenne azt gondolni, hogy csak azért, mert nem született általános megállapodás az agresszió szerződéses meghatározásáról, az agresszió, mint bűncselekmény elkövetőit nem lehetett üldözni és büntetni.⁶⁴ Anatoly Levshin, aki az agressziós háború, mint bűncselekmény eredetének anomáliájával foglalkozik, egy köztes álláspontot képvisel. *Jus Contra Bellum in the Modern States System: Observations on the Anomalous Origins of the Crime of Aggressive War* című tanulmányában amellet érvel, hogy az agressziós háború büntette tényleg 1945-ben született meg, de csak 2010-ben vált olyanná, amit a hagyományos kritériumok alapján teljes mértékben megvalósult normaként ismerhetünk el.⁶⁵

Természetesen minden revizionista kritika ellenére – amely főleg abban ragadható meg, hogy sokan úgy gondolják ma is, a II. világháborút követően nem volt valódi

⁵⁹ Second Day, Wednesday, 11/21/1945, Part 04. In Trial of the Major War Criminals before the International Military Tribunal. Volume II. Proceedings: 11/14/1945–11/30/1945. IMT, Nuremberg, 1947, 98–102. o.

⁶⁰ Kajtár 2018: i.m. [8]. A Briand-Kellogg-paktum szerződésen alapuló háborús tilalma gyorsan nemzetközi szokásjoggá nőtte ki magát, mivel szinte azonnal, többé-kevésbé világszerte elfogadták. Kreß 2022: 2. o.

⁶¹ Hoffmann: i.m. 39.o. és Kreß 2022: 2. o.

⁶² Levshin, Anatoly: *Jus Contra Bellum in the Modern States System: Observations on the Anomalous Origins of the Crime of Aggressive War*, 144. o. In *St Antony's International Review*, 2015/10(2), 141–167. o., <http://www.jstor.org/stable/26229191>. Eredetileg Kelsen ezt a következő írásában fejtette ki: Kelsen, Hans: *Will the Judgment in the Nuremberg Trial Constitute a Precedent in International Law?* In Mettraux, Guénaél (szerk.): *Perspectives on the Nuremberg Trial*. Oxford University Press.

⁶³ Vö. Levshin: i.m.144. o.

⁶⁴ Cassese, Antonio: *On Some Problematical Aspects of the Crime of Aggression*, 844–845. o. In *Leiden Journal of International Law*, 2007/20(4), 841–849. o., <https://doi.org/10.1017/S0922156507004487>.

⁶⁵ Levshin: i.m. 141. o.

igazságszolgáltatás, mert kizárólag a pillanat hevében, és csak a győztes hatalmak hajtottak végre intézkedéseket a legyőzött ellenség megbüntetésére, „megfeledezve” pl. a Szovjetunió durva agressziójáról⁶⁶ – mégis tagadhatatlan, hogy az IMT-t létrehozó Londoni Karta vezette be az agressziós háború bűncselekményét a nemzetközi gyakorlatba. Ezenfelül precedenst teremtett a béke elleni bűncselekmények fogalmával és ezzel utat nyitott az egyének felelősségre vonása előtt.⁶⁷ Sőt, Robert H. Jackson bíró kifejezetten erre utalt a nyitóbeszédében, amikor kiemelte: bár lehet, hogy ma éppen a győztesek ítélkeznek a német agresszorok felett, de *ugyanezen törvény* alapján a történelem holnap a bírakat is meg fogja ítélni.⁶⁸

A Londoni Karta 6. cikkének a) pontja ráadásul az első nemzetközi bűncselekményként határozta meg a béke elleni bűncselekmények kategóriáját. Majd ugyanilyen módon rendelte el felelősségre vonni a béke elleni bűncselekmények elkövetéséért felelősöket az 1946-ban, tokiói székhellyel felállított Távol-keleti Nemzetközi Katonai Törvényszék (*International Military Tribunal for the Far East*, IMTFE) alapokmányának 5. cikk a) pontja is. Ezek szerint a béke elleni bűncselekmények „a nemzetközi szerződéseket, egyezményeket vagy garanciákat sértő agressziós háború tervezése, előkészítése, kezdeményezése vagy folytatása, illetve olyan közös tervben vagy összeesküvésben való részvétel, amely az előzőek megvalósítására jött létre.”⁶⁹ És ahogy az írás címében, illetve a bevezetőben is kiemelttem, az IMT a béke elleni bűncselekményeket azért tekintette a legsúlyosabbnak mind közül, mert az agressziós háború indítása olyan büntett, *mely magában foglalja valamennyi háborús bűncselekmény gonoszságát*.⁷⁰

A cikk szövegéből pedig (*tervezés, előkészítés, kezdeményezés, illetve a közös tervben vagy összeesküvésben való részvétel*), valamint az IMT és az IMTFE joggyakorlatából megállapítható, hogy azokat a személyeket (elsősorban politikai, katonai vezetőket) vonták felelősségre,⁷¹ akik *tudatában voltak* (a bűncselekmény szubjektív összetevői) az agresszió elkövetésére irányuló *közös tervnek* vagy részt vettek annak elősegítésében. Azaz a bűnösség megállapításához minden esetben bizonyítani kellett, hogy a vádlott *tudott arról*, hogy tevékenységével egy agressziós háború megvalósítására irányuló *tervet segített elő*, vagy abban *szándékosan vett részt*.⁷² A nürnbergi és tokiói pereket követően azonban még egyszer sem fordult elő, hogy agresszió tárgyában felelősségre vontak volna állami vezetőt nemzetközi

⁶⁶ Az éles kritikákat jelzi Hoffmann Tamás által is idézett indiai bíró, Radhabinod Pal véleménye. Pal kritizálta a nürnbergi törvényszék érvelését. Utóbbi szerint az agressziós háború 1939-re már szokásjogi státussal bírt (és ezt elsősorban a Kellogg–Briand paktumra és a két világháború közötti egyéb dokumentumokra alapozták, főleg abból a célból, hogy elkerüljék a nullum crimen sine lege elvet). Pal szerint azonban a nürnbergi törvényszék létrehozásáig még nem létezett ilyen bűncselekmény a nemzetközi jogban. Ekkor fogalmazta meg éles véleményét is, miszerint: „[a]mikor a nemzetek magatartását jogi értékelés alá vonják, talán arra juthatunk, hogy kizárólag az elvesztett háború bűncselekmény.” Hoffmann: i.m. 46.o. És lásd még erről: Ádány, Tamás Vince: A Nemzetközi Büntetőbíróság joghatósága. Doktori értekezések (8), Pázmány Press, Budapest, 2014, 33. o.

⁶⁷ Vö. Levshin: i.m. 148. o., és Ádány: i.m. 15. o.

⁶⁸ „És hadd tegyem világossá, hogy bár ezt először a német agresszorok ellen alkalmazzák, de a törvény magában foglalja – ha hasznos célt akar szolgálni –, miszerint a jövőben el kell ítélnie más nemzetek agresszióját is, beleértve azokat is, amelyek most ítéletet hoznak.” Second Day, Wednesday, 11/21/1945, Part 04, in Trial of the Major War Criminals before the International Military Tribunal, Volume II. Proceedings: 11/14/1945-11/30/1945. Nuremberg: IMT, 1947., <https://www.roberthjackson.org/speech-and-writing/opening-statement-before-the-international-military-tribunal/>, 98–102. o.

⁶⁹ Cassese: i.m. 842. o. és Hoffmann: i.m. 43. o.

⁷⁰ Kende et al.: i. m. para. 1145.

⁷¹ Tizenkét vádlottat találtak bűnösnek agresszióban, míg a tokiói Nemzetközi Katonai Törvényszék összesen 25 vádlottat. Ezenfelül hozzá kell tenni, hogy az Ellenőrző Tanács 10. számú törvénye (1945. december 20.) és a Nürnbergben létrehozott amerikai katonai törvényszékek közül néhányan ugyancsak kimondták az agressziót. Cassese: i.m. 842. o.

⁷² Hoffmann: i.m. 45. o.

bíróság előtt,⁷³ bár ez akkor elsősorban a hidegháborúnak volt köszönhető. De még később, a különleges (Sierra Leone-i Különleges Bíróság, Kambodzsai Különleges Kamarák), illetve *ad hoc* törvényszékek létrehozásával sem történt változás e téren. Tehát még a Volt Jugoszlávia Nemzetközi Törvényszéke (ICTY) és a Ruandai Nemzetközi Törvényszék (ICTR) tárgyi joghatósága sem terjedt ki agresszió bűncselekményére.⁷⁴ Mégis, ahogy Hoffman Tamás kiemelte, innentől kezdve már egyenes út vezetett az ICC-t létrehozó Római Statútumig, melyben az 5. cikk 1. bekezdésének d) pontja tárgyi joghatósági körébe utalta az agresszió bűncselekményét is. A probléma viszont az volt, hogy hiába került be a) a népirtás büntette, b) az emberiség elleni bűncselekmények és c) a háborús bűncselekmények mellé, sokáig az agresszió csak formálisan szerepelt a Statútumban, ugyanis⁷⁵ az ICC az 5. cikk 2. bekezdése értelmében nem gyakorolhatta joghatóságát e tárgyban, amíg nem volt definíció az agresszióról az ENSZ Alapokmány rendelkezéseivel összhangban.⁷⁶ Ezzel meg kellett várni a Római Statútum első kampalai felülvizsgálati konferenciáját, ahol végre sor került az agresszió meghatározására is, mely kiegészítő betoldásként került a Statútumba, teljessé téve azt.⁷⁷ A Statútum 8bis cikke pedig már különbséget tett egyéni és állami felelősség, azaz az 'agresszió büntette' (*crime of aggression, by a person*) és 'agressziós cselekmény' (*act of aggression, by a State*) között.⁷⁸

III.2. Az agresszió bűncselekményének anyagi jogi meghatározása

Az ICC Statútumának alkalmazásában *agresszió büntette* „olyan agressziós cselekmény tervezése, előkészítése, megindítása vagy kivitelezése, amely jellegénél, súlyosságánál vagy kiterjedtségénél fogva az Egyesült Nemzetek Alapokmányának nyilvánvaló megsértését jelenti, olyan személy részéről, aki pozíciójánál fogva tényleges ellenőrzést gyakorol egy állam politikai vagy katonai akciója felett, vagy irányítja azt.”⁷⁹ Míg az *agressziós cselekményt* (8bis cikk 2. bekezdését) illetően megismételték a 3314-es számú határozat általános definícióját az agressziós tényállások felsorolásával együtt.⁸⁰

Mivel az agresszió definíciójának alkalmazásában a 8bis cikk 2. bekezdése nem választható el az 1. bekezdéstől, hanem azzal együtt kell értelmezni, így a 8bis cikk magasabb

⁷³ Cassese: i.m. 842. o.

⁷⁴ Kreß, Claus: On the Activation of ICC Jurisdiction over the Crime of Aggression, 4. o. In Journal of International Criminal Justice, 2018/1, 1–17. o., <https://doi.org/10.1093/jicj/mqy007>. Lásd még: Hoffmann: i.m. 64.o. A pontosság kedvéért meg kell jegyezni, hogy a Jugoszláviában és Ruandában zajló konfliktusok esetében azért nem merült fel az agresszió büntette, mert belső konfliktusok voltak, vagy akként indultak.

⁷⁵ Ne feledjük, hogy a Római Konferencián különösen a NAM-hoz tartozó államok, illetve Németország és Olaszország támogatta az agresszió bűncselekményének a Római Statútumba való felvételét. Más államok azonban – köztük jelentős katonai hatalmak – sajnálatos módon erősen elleneztek. Trahan, Jennifer: Amending the Kampala Amendments: A Proposal to Harmonize the ICC's Jurisdiction. In *Opinio Juris*, 2023. február 10., <http://opiniojuris.org/2023/10/02/amending-the-kampala-amendments-a-proposal-to-harmonize-the-iccs-jurisdiction/> (2025. augusztus 21.).

⁷⁶ Hoffmann: i.m. 65. o.

⁷⁷ Lásd még Kreß–Holtendorff: i.m.

⁷⁸ „Római Statútum”

⁷⁹ Miután Magyarország nem ratifikálta a Római Statútumot, hivatalos fordítása nincs. Itt Hoffmann Tamás fordítását használtam. Hoffmann: i.m. 65. o.

⁸⁰ Cassese megjegyezte, hogy az agresszió fogalma – a népirtáshoz hasonlóan – kettős természetű, amit az egyénekre vonatkozó minősített kritériumok szubjektív elemei eleve alátámasztanak. (a) Ennek értelmében az agresszió egyik meghatározása kizárólag az államok jogellenes cselekményeire érvényes – ahol nincs szükség különleges szándékra az ENSZ Alapokmány 2. cikkének 4. bekezdését sértő fegyveres támadások lehető legteljesebb tiltása érdekében. (b) Míg a másik fogalom az egyének bűncselekményeire vonatkozik, és amelynek értelmében már szükséges, hogy az a bűncselekmény szubjektív elemét, a különleges szándékot is magában foglalja. Cassese: i.m. 849. o.

küszöböt állít fel az agresszió bűncselekményének megállapítására, mint a 3314-es határozat,⁸¹ különösen a *'mérték'*, *'jelleg'*, *'súlyosság'* és *'nyilvánvaló'* jogsértés követelményével. Ráadásul, amint arra Kreß és Holtzendorff is rámutattak, azért fontos így értelmezni, mert a 3314-es határozat mellékletének 1. és 3. cikkében szereplő meghatározás elsődleges célja nem az volt, hogy később az agressziós bűncselekmény állami magatartási elemének meghatározására alkalmazzák a nemzetközi büntetőjogban, ezért még az abban szereplő lista is kizárólag megszorítóan értelmezhető.⁸² A kampalmai konferencián tehát arra jutottak, hogy magától értetődő, miszerint egy agressziós cselekmény akkor minősül az ENSZ Alapokmány nyilvánvaló megsértésének, ha mind a jellege, mind a súlyossága, mind pedig a mértéke is elegendő. Sőt, az USA – bár nem részes állama az ICC-nek, de küldöttsége megfigyelőként részt vett a kampalmai konferencián –, ahhoz is ragaszkodott, hogy az eredetileg kanadai javaslatot egészítsék ki azzal, hogy a felsorolt három összetevő közül egyik sem lehet elég jelentős, hogy önmagában is megfeleljen a *'nyilvánvaló'* jogsértés követelményének. Tehát, ha például a három közül csak egyik teljesül, de a másik kettő hiányzik, akkor nem állapítható meg *'nyilvánvaló'* jogsértés. Erre utal a 8bis cikk 1. bekezdésében az „és” szó használata (*character, gravity and scale*). A Kanada és az USA által javasolt értelmezés-tervezet nem ütközött ellenállásba.⁸³ Kreß ezzel kapcsolatban később hozzátette, hogy ezáltal az agresszió büntetnének anyagi jogi meghatározása „pont (olyan) szűkre és pontosra sikerült, mint amilyenek a nemzetközi jog szerinti bűncselekménynek feltétlenül lennie kell.”⁸⁴

III.3. A joghatóság gyakorlásának szigorú feltételei

Bár az agresszió bűncselekménye végre bekerült a Statútumba, ahhoz, hogy a bíróság ugyanolyan feltételek mellett járhasson el ennek tárgyában, ahogy a népiártás, az emberiség elleni bűncselekmények és a háborús bűncselekmények esetében, további feltételek teljesülése szükséges.⁸⁵ Az ICC joghatósága ugyanis agresszióra csak akkor terjed ki, ha az agressziót egy, a kampalmai módosítást ratifikáló részesállam területén, a módosítást ugyancsak ratifikáló részesállam fegyveres erői követték el,⁸⁶ amint a 121. cikk 5. bekezdésében⁸⁷ szerepel.⁸⁸ Ezt az alaphelyzetet azonban némiképpen bonyolítja az úgynevezett *opt-out*, vagy mentesítési nyilatkozat lehetősége.⁸⁹ A kampalmai konferencián bevezetett *opt-out*⁹⁰ mechanizmus ugyanis a 15bis cikk 4. bekezdése értelmében lehetővé teszi a tagállamok számára, hogy kizárják magukat az agresszió bűncselekményével kapcsolatos eljárások alól, kivéve természetesen a BT által kezdeményezett eljárásokat. A nyilatkozatot azonban bármikor vissza lehet vonni. Az *opt-out* mechanizmust egy véget nem érő vita kísérte a konferencián. Sőt, egy ponton még a módosítás elfogadását is veszélybe sodorta – ráadásul úgy tűnik még ma is rengeteg bizonytalanság övezi. Ezzel kapcsolatban a fő kérdés az, hogy mi történjen akkor, ha például az agresszió bűncselekményében érintett két tagállam közül egyik sem, vagy csak az egyik ratifikálta a

⁸¹ Lásd erről Kreß–Holtzendorff: i.m. 1192. o.

⁸² Kreß–Holtzendorff: i.m.1192. o. és vö. Kreß 2018. És lásd még: Béres: i.m.

⁸³ Kreß–Holtzendorff: i.m. 1206. o.

⁸⁴ Kreß 2018: 17. o.

⁸⁵ Jelenleg ezt a joghatósági rést igyekszik kiküszöbölni a Global Institute for the Prevention of Aggression (GIPA) szakértői csoportja. Többek között olyan módosítást javasoltak, amely a 15bis cikk 4. és 5. bekezdését ugyanazokkal a joghatósági szabályokkal helyettesítené, amelyek az ICC más nemzetközi bűncselekményeire is vonatkoznak. Trahan 2023.

⁸⁶ Trahan 2023. és Kovács, Péter: A Római Statútum és a nem részes államok, 66. o. In Állam és Jogtudomány, 2022/4, 64–89. o., <https://doi.org/10.51783/ajt.2022.4.05>.

⁸⁷ „Római Statútum” és Kovács: i.m. 66. o.

⁸⁸ Kovács: i.m. 66. o.

⁸⁹ ICC-ASP/16/24, para.19, 5. o.

⁹⁰ ICC-ASP/16/24, para.19, 5–6. o.

módosítást, de tett *opt-out* nyilatkozatot is. Vagy, ha az agresszor állam nem ratifikálta a kampalait módosítást, de a sértett állam igen, ám nem tettek *opt-out* nyilatkozatot stb. Vajon ezekben az esetekben gyakorolhat-e az ICC joghatóságot? Egyszerűbben fogalmazva, a központi kérdés az volt a vita során, hogy a módosításokat nem ratifikáló tagállamnak nyilatkoznia kell-e „a Statútum 15bis cikkének 4. bekezdése alapján, hogy mindenképpen kizárja az ICC joghatóságának gyakorlását egy olyan támadás bűncselekménye esetében, amely az adott tagállam által a kampalait módosításokat ratifikáló tagállam ellen elkövetett támadásból ered?”⁹¹

Ennek tekintetében a tagállamok két különböző megközelítést képviseltek, egy ’korlátozót’ (mely szerint a joghatóság aktiválásához eleve mind a két érintett tagállamnak ratifikálnia kell a módosítást) és egy ’megengedő értelmezést’ (miszerint, ha az agresszor tagállam nem tett *opt-out* nyilatkozatot, az ICC még akkor is gyakorolhat joghatóságot, ha a sértett állam esetleg nem ratifikálta a módosítást).⁹² Ahogy Kreß is felidézte, mivel a kampalait konferencián nem akarták kockáztatni a módosítás elfogadását, ezért tulajdonképpen engedtek Franciaország és az Egyesült Királyság ellentmondást nem tűrő nyomásának, és a ’korlátozó megközelítést’ fogadták el. Eszerint, főszabályként a bíróság nem gyakorolhat joghatóságot olyan állam területén elkövetett agresszióval kapcsolatban, amely nem ratifikálta a módosításokat. Egy kiegészítést azonban mégis sikerült hozzáadni ehhez, amivel valamelyest áthidalták a szakadékokat a két megközelítést képviselő tagállamok között. Ausztria kezdeményezésére ugyanis a tagállamok közgyűlésének két alelnöke az utolsó órában előállt egy javaslattal, amely megerősítette a Római Statútum 40. cikkének 1. bekezdését és a 119. cikkének 1. bekezdését, így garantálva az ICC bírójának függetlenségét. Ezzel egyértelműen kinyilvánították, hogy a tagállamok közgyűlése nem helyettesítheti a bíróságot, mint a teljesen független jogalkalmazásért felelős fő igazságszolgáltatási szervet.⁹³

Ezzel együtt pedig úgy is lehet értelmezni a kompromisszumot, mint annak elfogadását, hogy a kampalait módosításokat nem ratifikáló tagállamnak nyilatkoznia kell a Statútum 15bis cikkének 4. bekezdése alapján annak érdekében, hogy biztosan kizárja az ICC joghatóságának gyakorlását egy olyan támadás bűncselekménye tekintetében, amely az adott tagállam által a kampalait módosításokat ratifikáló részes állam ellen elkövetett támadásból ered. Tehát, ha az áldozat részes állam ratifikálta a módosítást (függetlenül attól, hogy élt-e a mentesítéssel), de az agresszor tagállam nem tett explicit *opt-out* nyilatkozatot, elvileg az ICC joghatósága alá vonható, még akkor is, ha az agresszor nem ratifikálta a módosítást. Nagyon egyszerűen fogalmazva (az olyan eseteket kivéve, amikor a BT utalja a helyzetet az ICC elé), ha az áldozat részes állam ratifikálta a módosítást, a döntő kérdés mindig az, hogy az agresszor a 15bis cikk 4. bekezdése alapján tett-e *opt-out* nyilatkozatot. Ez alapvetően egyszerűsíti a kétségeket, mert nem sérül a joga annak a részes államnak sem, aki eleve nem kíván csatlakozni a módosításhoz (hiszen lehetősége van explicit nyilatkozatot tenni), de bizonyos esetekben védi azokat a részes államokat is, akik ratifikálták azt.

⁹¹ Kreß 2018: 8.o.

⁹² Norvégia, az Egyesült Királyság, Kanada, Kolumbia, Franciaország és Japán már benyújtottak egy dokumentumot, amelyben kifejtették, hogy az úgynevezett ’korlátozó állásponthoz’ ragaszkodnak. Míg Liechtenstein, majd Argentína, Botswana, Szamoa, Szlovénia és Svájc a ’megengedőbb álláspontot’ támogatták. Franciaország és az Egyesült Királyság viszont ellentmondást nem tűrően követelte minden részes államtól, hogy a ’korlátozó álláspontot’ fogadják el. Ezzel a részes államok meglehetősen nagy csoportja, amely őszintén hitt a ’megengedőbb nézet’ helyességében, rendkívül „fájdalmas választásra kényszerült”. Kreß 2018: 9. o.

⁹³ Kreß 2018: 12. o., illetve lásd még erről Bérés: i.m. 73–75. o.

1. Ábra (táblázat): az ICC részesállamaira vonatkozik⁹⁴ (amennyiben a BT utalja az ügyet az ICC elé, az alábbiaknak nincs jelentősége)

Agresszor állam ratifikálta a kampalai módosítást?	Agresszor <i>opt-out</i> nyilatkozatot tett?	Áldozat állam ratifikálta a kampalai módosítást?	Az ICC joghatósága aktiválható-e?
Igen	Nem	Igen	Igen
Igen	Igen	Nem	Nem
Nem	Nem	Igen	Igen
Nem	Nem	Nem	Nem
Nem	Igen	Igen	Nem
Igen	Nem	Nem	Nem
Igen	Igen	Igen	Nem
Nem	Igen	Nem	Nem

Mindenesetre a Statútum 125 részes állama közül jelenleg (2025 január elsejétől Ukrajna is részes állam lett) mindössze 47 írta alá a kampalai módosítást (utóbbit 2025 január elsején Dánia is ratifikálta),⁹⁵ viszont csak 2 állam tett *opt-out* nyilatkozatot: Kenya⁹⁶ és Guatemala.⁹⁷

III.4. Joghatóság aktiválása és az agressziós cselekmény BT általi megállapításának kapcsolata

A fentiek értelmében az ICC ügyésze saját kezdeményezésre (*proprio motu*), a 15. cikk 1. bekezdése alapján, vagy állami kezdeményezésre a 14. cikk alapján indíthat büntetőeljárást. A 15bis cikk 6. bekezdése pedig kimondja, hogy a nyomozás megindítása előtt az ügyésznek először meg kell győződnie arról (*shall first ascertain*), hogy az ENSZ BT megállapította-e az agressziós cselekmény elkövetését. Ezenfelül az ügyész köteles értesíteni az ENSZ főtitkárát is az üggyel kapcsolatos releváns információkról. Ha a BT nem állapította meg az agressziós cselekményt, de foglalkozik az üggyel, akkor a 15bis cikk 8. bekezdése szerint az ügyésznek a főtitkár részére küldött értesítést követően hat hónapig várnia kell arra, hogy a BT megállapítsa-e az agressziós cselekmény elkövetését.⁹⁸ A jogszabályból az is világosan kiderül („kérdések kérdése”), hogy ez nem azt jelenti, hogy a főügyész a BT megállapítása nélkül nem kezdeményezhet büntetőeljárást – bár a BT azt akár fel is függesztheti a Statútum 16. cikke értelmében. Ha a BT nem dönt, az ügyész a tárgyalástelőkészítő kamara jóváhagyásával folytathatja a büntetőeljárást.⁹⁹

Megjegyzendő, hogy az agressziós cselekmény tervezésének vagy előkészítésének korai szakaszában tanúsított egyéni magatartás csak akkor keletkeztet egyéni büntetőjogi

⁹⁴ Saját ábra 2024. Lásd ennél részletesebb táblázatot: Béres: i.m.189. o.

⁹⁵ Amendments on the Crime of Aggression to the Rome Statute of the International Criminal Court, Kampala, 2010. június 11. United Nations Treaty Collection 2013, https://treaties.un.org/pages/ViewDetails.aspx?src=TREATY&mtldsg_no=XVIII-10-b&chapter=18&clang=_en.

⁹⁶ Kenya: Declaration of Non-Acceptance of Jurisdiction of the International Criminal Court Pertaining to the Crime of Aggression Pursuant to Paragraph 4 of Article 15bis of the Rome Statute. International Criminal Court, https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/2015_NV_Kenya_Declaration_article15bis-4.pdf.

⁹⁷ Guatemala: Declaration of Non-Acceptance of Jurisdiction of the International Criminal Court in Respect of the Crime of Aggression by the Republic of Guatemala in Accordance with Articles 5, 12, 15 bis (4), 121(5) of the Rome Statute, https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/20180206142750_ENG.pdf.

⁹⁸ Hoffmann: i.m. 66.o. Vö. „Rome Statue”, 15bis, 6–8. bekezdések.

⁹⁹ „Római Statútum”

felelősséget, amennyiben a *nyilvánvalóan jogellenes állami cselekmény* ténylegesen megtörténik (ez az elem az előbbi *sine qua non*jaként értelmezhető), ahogy már az ILC 1996-os jelentésében is szerepelt.¹⁰⁰

„A kérdések kérdése”

A „kérdések kérdése” a kampaloi konferencián az volt: mi történjen akkor, ha a BT (bárminő politikai megfontolásból) mégsem állapít meg agressziót, miután egy részes állam kérésére vagy *proprio motu* az ICC ügyésze vizsgálatot indított?¹⁰¹

2010-ben a tárgyalások előrehaladtával egyértelművé vált, hogy a BT monopóliumát nem lehet fenntartani az agressziós cselekmények megállapítására, azaz nem teheti függővé az ICC büntetőeljárásának a megindítását.¹⁰² Kreß és Holtzendorff kiemelték, hogy az agresszió bűncselekményével foglalkozó különleges munkacsoport (*Special Working Group on the Crime of Aggression*, SWGCA) tagjai szinte azonnal egyetértettek abban, hogy az egyéni büntetőjogi felelősség megállapítása céljából kizárólag az ICC feladata annak meghatározása, hogy az agresszió bűncselekményének állami magatartási eleme teljesült-e vagy sem, ami egyértelművé teszi, hogy a BT az agresszió cselekményének (nem)létére vonatkozó megállapításai, különösen a 3314. határozat mellékletének 2. és 4. cikkében foglaltak, nem kötelezik az ICC-t.¹⁰³ Ezért jutottak a fent említett következtetésre, miszerint ha az ügyészi értesítés időpontjától számított hat hónapon belül nem születik ilyen BT határozat, „az ügyész folytathatja a nyomozást az agresszió bűncselekménye tekintetében, feltéve, hogy a tárgyaláselőkészítő kamara a 15. cikkben foglalt eljárásnak megfelelően engedélyezte a vizsgálatok megkezdését az agresszió bűncselekménye tekintetében, és a BT a 16. cikkel összhangban nem döntött másként.”¹⁰⁴ Így a Római Statútum 15bis cikk 9. pontja szerint az ICC döntését arra vonatkozóan, hogy megvalósult-e agresszió, nem befolyásolhatja a Bíróságon kívüli más szerv. Emellett konszenzusra jutottak abban is, hogy a Statútum 13. cikkében felsorolt mindhárom kiváltó mechanizmus¹⁰⁵ az agresszió bűncselekményére ugyanúgy vonatkozzon.¹⁰⁶

Összefoglalva a korlátokat és lehetőségeket, az ICC joghatósága a következő értelemben gyakorolható agresszió bűncselekménye tekintetében:

1. *Anyagi jogi*: azokra a tényállásokra korlátozott (8bis cikk), amelyek megfelelnek a *nyilvánvaló jogellenesség* követelményének.¹⁰⁷ Igazolva ezzel, hogy az agresszió tilalma az

¹⁰⁰ Kreß 2018: 16.o. és McDougall, Carrie: The Individual Conduct Elements of the Crime, 200. o. In The Crime of Aggression under the Rome Statute of the International Criminal Court. Cambridge Studies in International and Comparative Law, Cambridge University Press, 2013, 167–204. o., <https://doi.org/10.1017/CBO9780511894589.008>. Több nemzetközi jogász kritika alá vonta az állami elemet, például Tom Dannenbaum. Szerintük az agresszió bűncselekményének az állami elem nélkül is meg kellene állnia a helyét. Vö. Dannenbaum, Tom: Mechanisms for Criminal Prosecution of Russia’s Aggression Against Ukraine. In Just Security, 2022. március 10., <https://www.justsecurity.org/80626/mechanisms-for-criminal-prosecution-of-russias-aggression-against-ukraine/> (2024. november 20.).

¹⁰¹ Kreß–Holtzendorff: i.m. 1188.o. Lásd még: Kreß 2018.

¹⁰² Ezt Antonio Cassese már 2007-es írásában is részletesen kifejtette: „nemzetközi bíróságokat nem kötheti egy politikai testület által hozott döntés – bár fontos része, hiszen a BT segíthet is, és általa könnyebb az agresszió megállapítása.” Cassese: i.m. 846. o.

¹⁰³ Kreß–Holtzendorff: i.m. 1196. o. Lásd még: Kreß 2018.

¹⁰⁴ „Római Statútum”

¹⁰⁵ „a) valamely részes állam a 14. cikkel összhangban az ügyész elé utal egy olyan helyzetet, amelyben egy vagy több ilyen bűncselekményt látszólag elkövettek; (b) az Egyesült Nemzetek Alapokmányának VII. fejezete alapján eljáró Biztonsági Tanács az ügyész elé utal egy olyan helyzetet, amelyben egy vagy több ilyen bűncselekményt látszólag elkövettek; vagy (c) az ügyész a 15. cikkel összhangban nyomozást kezdeményezett ilyen bűncselekmény tekintetében.” „Római Statútum”

¹⁰⁶ Kreß és Holtzendorff: i.m. 1195.o. Későbbi értékelést lásd még: Kreß 2018.

¹⁰⁷ Kreß–Holtzendorff: i.m. 1193.o. és lásd még Kreß 2018: 6. o.

általános erőszaktilalom „imperatív” magja. Hozzám hasonlóan, Antonio Cassese és Claus Kreß ugyancsak fontosnak tartották kihangsúlyozni, miszerint a minőségi dimenzió kifejezetten azt igazolja, hogy az általános erőszaktilalomnak van egy vitathatatlan magja (*a fogalom magja*),¹⁰⁸ melyet bizonyos szürke zóna vesz körül, ami kívül marad az agresszió bűncselekményének meghatározásán.¹⁰⁹

A nyilvánvaló jogellenesség pedig akkor állapítható meg, ha a cselekmény mennyiségi (*súlyossága és mértéke*), másrészt minőségi (*jellege*) szempontból együttesen éri el a szükséges küszöbértéket. Ha a három kritérium közül csak az egyik teljesül, vagy egyik meghatározó, de a másik kettő teljesen hiányzik, a cselekmény nem minősíthető nyilvánvaló jogsértésnek.

A fogalommeghatározás bírói finomítására még így is sok lehetőség van, különösen a küszöbértékre vonatkozó követelmény tekintetében. Holtzendorff és Kreß hangsúlyozták, a jövő fontos kihívása annak feltárása, hogy a nemzetközi szokásjog milyen mértékben segíthet a norma tartalmának további tisztázásában.¹¹⁰

2. *Személyi-, tárgyi- és időbeli joghatóság*: olyan részes államok esetében gyakorolható az ICC joghatósága agresszió bűncselekményében, akik elfogadták a kampalai módosítást (lásd a táblázatot), és az agressziót az adott részes államok állampolgárai (*ratione personae*) és az adott részes államok területén (*ratione loci*) követik el. A 15bis, 2. és 3. bekezdése alapján pedig az ICC csak azokra az agresszióval kapcsolatos bűncselekményekre gyakorolhat joghatóságot, „amelyeket harminc részes állam által a módosítások ratifikálását vagy elfogadását követő egy év elteltével követtek el. A Bíróság az agresszió bűncselekménye felett a jelen cikkkel összhangban gyakorolja joghatóságát, feltéve, hogy 2017. január 1-je után a részes államok az Alapokmány módosításának elfogadásához szükséges többséggel megegyező többséggel hoznak határozatot”¹¹¹ (*ratione temporis*). Ezek a feltételek teljesültek, az ICC joghatósága 2018. július 17-től aktiválódott.
3. *A bűnvádi eljárás és feltételei*: Ha a fentiek teljesülnek, a bűnvádi eljárást a 15bis cikk alapján, a 13. cikk a) és c) pontjaival összhangban, az ügyész *proprio motu* vagy a részes államok kérésére indíthatja el. Mindkét esetben szükséges a hat bíróból álló tárgyaláselőkészítő kamara engedélye.

A fenti feltételek (1. és 2.) nem korlátozóak, így az ICC joghatósága automatikusan aktiválódik, ha a BT utalja az ügyet a bíróság elé a 15ter cikk, a 13. b) cikkel összhangban. Ekkor az ügyben szereplő bármely állam „kvázi tagállami státust”¹¹² nyer.¹¹³ Egyetlen eljárási követelmény e tekintetben a 30 állam ratifikációjának feltétele volt. Ugyanezzel a lendülettel a BT 12 hónapra fel is függesztheti a már folyamatban lévő eljárást a 16. cikk alapján (ami megújítható).¹¹⁴

III.5. Az agressziófogalom mátrixa

Végül meg kell említenem Hoffmann Tamás megállapítását az agresszió fogalmának fokozatait illetően. Hiszen már a fentiekből is nagyjából kiderült, hogy a Római Statútumban kétféle definíció ért össze. Míg a 8bis cikk 2. bekezdése az agresszió bűncselekményét az agressziós cselekményekkel azonosította, abból kiindulva, hogy lényegében a 3314-es ENSZ-

¹⁰⁸Cassese: i.m. 847. o.

¹⁰⁹Kreß 2018: 6. o.

¹¹⁰Kreß–Holtzendorff: i.m. 1211. o.

¹¹¹„Római Statútum”

¹¹²A „kvázi tagállami státus” kifejezés minden esetben fontos: egyértelművé teszi, hogy ez nem jelenti azt, hogy teljeskörű részes állami státust nyertek volna.

¹¹³Lásd még erről Béres Nóra az Al-Bashir ügygel kapcsolatban tett megállapításait is. Béres: i.m.

¹¹⁴Természetesen BT által kezdeményezett ICC eljárások esetében a felfüggesztési jogosultság a BT-t a másik három nemzetközi bűncselekmény kapcsán is megilleti, tehát nem agresszió-specifikus ez a lehetőség.

határozat ismétlése volt, addig a 8bis cikk 1. bekezdése a benne levő minősítés miatt inkább az ICJ fegyveres támadással kapcsolatos joggyakorlatára utalt. Hoffmann szerint ennek az lett a következménye, hogy bár az agresszió bűncselekménye szűkebb kategória, mint a 3314-es határozaté, de összességében mégis tágabb, mint az úgynevezett agressziós háború bűncselekménye – még annak ellenére is, hogy a II. világháborús joggyakorlatnak megfelelően szintén a politikai és katonai döntéshozókra korlátozódik.¹¹⁵

Akárhogy is nézzük, az ICC Statútumában szereplő szűk meghatározással meg lehet állapítani az általános erőszaktilalom *jus cogens* normájának vitathatatlan magját anélkül, hogy túlságosan ragaszkodnánk valamiféle esszencializmushoz. Sőt, Kampalát követően végre már a revizionisták sem tagadhatják, hogy az agresszió olyan nemzetközi bűncselekményt jelent, amely az állami felelősség mellett magában foglalja az egyéni büntetőjogi felelősséget is. Ebből következően az állami vezetők 2018-tól tudják, hogy a szabadságukat kockáztatják, ha úgy döntenek, hogy fegyveres erő alkalmazását kezdeményezik és annak jogellenessége észszerűen nem vitatható.¹¹⁶ Ennek tankönyvi példája Oroszország Ukrajna elleni nyílt és teljes körű agressziója. E kontextusban pedig egyre sürgetőbb lenne, hogy az agresszió bűncselekményében is elszámoltathatóvá váljanak az agressziós háború kirobbantásáért felelős vezetők.

A probléma viszont az, hogy bár Ukrajna 2025. január 1-jétől az ICC teljes jogú részes állama, és még a kampalait módosítást is ratifikálta, de Oroszország nem tagja a Római Statútumnak. Ezért a Bíróság agresszió bűncselekménye tekintetében nem gyakorolhatja joghatóságát. A helyzet kizárólag a Római Statútum módosításával lenne orvosolható, melynek során az ICC agresszió büntette feletti joghatóságát összhangba hoznák a többi bűncselekménnyel, azaz a népirtás, emberiség elleni bűncselekmények és háborús bűncselekmények feletti joghatóságával. A reform egyik legfontosabb eleme pedig minden bizonnyal a Statútum 15bis cikk 5. bekezdésének eltávolítása lenne, amely jelenleg teljesen kizárja az ICC joghatósága alól az agressziós bűncselekményt a nem részes államok esetében, legyen akár az agresszor, vagy az áldozat állam. A kérdés az, vajon van-e reális esély a módosításra és milyen eljárási keretek között valósulhatna meg?

IV. Kilátások a Római Statútum módosításának tárgyában

Az RC/Res.6 határozat értelmében a kampalait módosításokkal bevezetett joghatósági rendszer következő felülvizsgálata 2025-ben¹¹⁷ volt esedékes, amikor¹¹⁸ végre lehetőség kínálkozott volna az ICC joghatóságát érintő reformok elfogadására. Előzetes tervezetek alapján a módosításokra vonatkozóan konkrét javaslatok is születettek.¹¹⁹ Bár – ahogy előre

¹¹⁵ Hoffmann: i.m. 67. o.

¹¹⁶ Vö. Kreß 2018.

¹¹⁷ Az ICC részes államai közgyűlésének rendkívüli ülését 2025. július 7–9. között tartottak ENSZ-ben, New Yorkban. Lásd erről: Trahan, Jennifer: Crime of Aggression Negotiations Blocked by France, the United Kingdom, and Canada. In *Opinio Juris*, 2025. július 31., <https://opiniojuris.org/2025/07/31/crime-of-aggression-negotiations-blocked-by-france-the-united-kingdom-and-canada/> (2026. február 2.). Lásd erről még: Reisinger Coracini, Astrid – Kreß, Claus: For an Effective and Legitimate Jurisdictional Regime on the Crime of Aggression at Last: States Parties to the Statute of the International Criminal Court to Convene on Monday for a Special Session in New York. In *EJIL:Talk!*, 2025. július 4., <https://www.ejiltalk.org/for-an-effective-and-legitimate-jurisdictional-regime-on-the-crime-of-aggression-at-last-states-parties-to-the-statute-of-the-international-court-to-convene-on-monday-for-a-special-session-in-new-yor/> (2026. február 2.).

¹¹⁸ Úgy határoz továbbá, hogy hét évvel a Bíróság joghatóságának kezdete után felülvizsgálja az agresszió bűncselekményére vonatkozó módosításokat; Resolution RC/Res.6, para. 4.

¹¹⁹ Hassfurth, Isabelle: Accountability for the Crime of Aggression against Ukraine: An Immediate Call to Reform the ICC's Jurisdiction. In *VerfBlog*, 2024. február 24., <https://verfassungsblog.de/aggression-ukraine/> (2025. június 17.).

sejthető volt – végül 2025-ben nem történt módosítás,¹²⁰ de 2029-ben újra napirendre kerül.¹²¹ Éppen ezért érdemes áttekinteni, milyen elemeket tartalmazott a módosításra vonatkozó indítvány szövegtervezete.

A *Global Institute for the Prevention of Aggression* (GIPA), az agresszió bűncselekményének és a nemzetközi büntetőjognak mintegy 50 szakértőből álló csoportja egy olyan indítványt terjesztett elő, amelyben részletesen ismertette a módosítás szövegtervezetét és annak magyarázatát.¹²² Amint említettem, a módosítások alapvető célja, hogy „az ICC agresszió büntette feletti joghatóságát összhangba hozza a bíróság népirtás, emberiesség elleni bűncselekmények és háborús bűncselekmények feletti joghatóságával.”¹²³ A GIPA szakértőinek véleménye szerint a módosítás nemcsak az igazságosság elvét védené meg, de ez az egyetlen módja annak is, hogy az ENSZ Alapokmányának alapköve, az *általános erőszaktilalom megmeneküljön az eróziótól*. Ráadásul az, hogy a *joghatósági rés* milyen súlyos következményekkel jár, még soha nem volt ennyire szembetűnő, mint most, az ukrajnai helyzettel kapcsolatban.¹²⁴ A GIPA által javasolt módosítások a következőket tartalmazzák:

„A 15bis cikk 4. és 5. bekezdését mai formájában el kell hagyni, és a 15bis cikk 3. bekezdése után a következő szöveggel egészülne ki: a Bíróság a 12. cikkel összhangban joghatóságot gyakorolhat az agresszió bűncselekménye felett, ha az alábbi államok közül egy vagy több ratifikálta vagy elfogadta az agresszióra vonatkozó módosításokat, vagy az 5. bekezdéssel összhangban elfogadta a Bíróság joghatóságának gyakorlását az agresszió bűncselekménye felett: (a) Az az állam, amelynek területén a kérdéses magatartás történt, vagy – ha a bűncselekményt hajó vagy légi jármű fedélzetén követték el – az az állam, amelyben a hajót vagy légi járművet lajstromozták; (b) Az az állam, amelynek a bűncselekménnyel vádolt személy állampolgára.”¹²⁵

Továbbá, „[h]a a 4. bekezdés értelmében olyan állam elfogadására van szükség, amely nem erősítette meg vagy nem fogadta el az agresszióra vonatkozó módosításokat, vagy amely nem részese ennek a Statútumnak, ez az állam a hivatalvezetőhöz benyújtott nyilatkozatával elfogadhatja a Bíróság joghatóságának gyakorlását az agresszió bűncselekménye felett a 12. cikk 3. bekezdésével összhangban.”¹²⁶

Ezzel a módosítással tehát egy nem részes állam is elfogadhatná a bíróság joghatóságát az agresszióra vonatkozóan is. Másrészt a legnagyobb korlátozásokat, a korábban említett *opt-out* rendelkezést – 15bis cikk 4. bekezdését – is teljesen kivennék a Statútumból, még akkor is, ha értelmezése vitatott (lásd még az előző részeket). Ezzel együtt eltávolítanák a Statútum már említett, 15bis cikk 5. bekezdését is, ami teljesen kizárja az ICC joghatósága alól az agressziós bűncselekményt a nem részes államok esetében, legyen akár az agresszor, vagy az áldozat állam. Bár a javaslatban megjegyezték, hogy az alapprobléma ezzel a módosítással sem lenne feltétlenül megoldva, mert a Statútum 121. cikkének 5. bekezdésében lévő kétértelműségeket még így is kihasználhatják azok, akik *elszántan korlátozni akarják* a bíróság joghatóságát.

¹²⁰ Trahan 2025.

¹²¹ ICC-ASP/S-1/Res.1

¹²² Global Institute for the Prevention of Aggression (GIPA): Proposal for a Model Amendment to the Rome Statute to Include the Crime of Aggression Committed by Non-State Actors, (nd), <https://crimeofaggression.info/wp-content/uploads/GIPA-model-amendment-proposal.pdf>.

¹²³ GIPA: Proposal for the amendment of the conditions under which the International Criminal Court exercises jurisdiction over the crime of aggression. <https://crimeofaggression.info/wp-content/uploads/GIPA-model-amendment-proposal.pdf>, 1_, 7.o., (továbbiakban: „Proposal for the amendment”), és lásd még: Trahan 2023: i.m.

¹²⁴ Vö. „Proposal for the amendment”, és lásd még: Trahan 2023.

¹²⁵ „Proposal for the amendment”, para. 2, 2. o.

¹²⁶ „Proposal for the amendment”, para. 5, 2.o. Nota bene: az ICC gyakorolhat joghatóságot olyan nem részes államok állampolgárai felett, akik népirtást, emberiesség elleni bűncselekményeket vagy háborús bűncselekményeket követnek el egy részes állam területén, vagy olyan részes államok állampolgárai felett, akik népirtást, emberiesség elleni bűncselekményeket vagy háborús bűncselekményeket követnek el egy nem részes állam területén.

Mindenesetre a GIPA tervezet nem a teljes 15bis cikk törlését javasolta a benne lévő időbeli hatályra vonatkozó rendelkezések miatt, illetve a 15bis cikk 6. és 8. bekezdéseit is érintetlenül kívánják hagyni.¹²⁷ A javaslat tehát megszületett, így a Római Statútum módosítása az ICC 125 részes államának¹²⁸ döntésén múlik. Csakhogy éppen ez utóbbi tűnik az egyik legnehezebb feladatnak.

Egyrészt, ha visszaidézzük az előző pontban taglalt kampalai eseményeket, láthatjuk, hogy éppen az ICC legbefolyásosabb részes államai, Franciaország és az Egyesült Királyság nyomására korlátozták az ICC agresszióra vonatkozó joghatóságát Kampalában. Ezért feltételezhető volt, hogy 2025-ben sem fognak gyökeresen más álláspontot képviselni ebben a kérdésben. Ez így is történt: Franciaország, az Egyesült Királyság, továbbá Kanada, Japán, Új-Zéland, illetve néhány más állam a döntés elhalasztására irányuló indítvány előterjesztésével végül is megakadályozták a módosítás elfogadását.¹²⁹ Jóllehet, ha az agresszióra vonatkozó reformokat illetően mégis konszenzus lenne a részes államok körében, a módosítás eljárási folyamata rendkívül időigényes, ráadásul a menete is homályos, mivel abban máig nem sikerült megegyezni.

Utóbbi tekintetében, ahogy a GIPA-tervezetben olvasható, az ICC részes államai már a kampalai konferencián elismerték, hogy sem a 121. cikk 4. bekezdése, sem az 5. bekezdése nem illeszkedik pontosan az agresszió módosításaihoz. Jóllehet 2010-ben a módosítások a 121. cikk 5. bekezdésével összhangban léptek hatályba, de azt akkor nem tisztázták, hogy a 15bis cikk módosítása kapcsán milyen hatálybalépési eljárást kell majd alkalmazni.¹³⁰ Főszabály szerint az első lépés magának a módosításnak az elfogadása, melyhez a Statútum 121. cikk 3. bekezdése értelmében 2/3-os többség elfogadása szükséges (ez jelenleg 83 államot jelent). A második lépés, pedig az ilyen módosítás hatálybalépésére vonatkozik, azonban a 121. cikk 4. és 5. bekezdése két különböző rendszert is előírt ennek tekintetében. A vita tárgya pedig az, hogy a kettő közül melyik alkalmazandó a kampalai módosítására. A szakirodalomokban fellelhető egyik értelmezés szerint a módosítás az összes részes államra nézve egy évvel azután lépne hatályba, hogy a tagállamok 7/8-a (jelenleg 109 állam) ratifikálta azt.¹³¹ Ez rendkívül magas küszöbértéket jelentene, sok időt igényelne, ráadásul az a kérdés sem tisztázott, hogy az ICC meglévő joghatósági rendszerének módosítása alatt mi lenne azzal a 47 állammal, akik már korábban is ratifikálták a kampalai módosítást. Vajon addig elveszítené az ICC a joghatóságát velük szemben?¹³² Egy másik jogértelmezés szerint azonban a módosítás módosítását a Római Statútum nem szabályozza, ezért a 121. cikk 4. bekezdésének követelménye csak a kampalai módosítást már ratifikáló államok tekintetében határozható meg. Így a módosítások a ratifikáló felek számára akkor lépnének hatályba, ha a 45 állam 7/8-a elfogadta azokat.¹³³

A GIPA javaslata ezt az összetett kérdést egy átmeneti rendelkezéssel hidalná át, amely előírná, hogy a 15bis cikk 4. bekezdésének 2010-es változata továbbra is alkalmazandó a ratifikáló részes államokra az új módosítások általános hatálybalépéséig, ha a 121. cikk 4. bekezdésére hivatkoznak; vagy addig, amíg az egyes részes államok nem ratifikálják az új módosításokat, amennyiben a 121. cikk 5. bekezdésére hivatkoznak.¹³⁴ De az is előrevezető lenne, hogyha olyan megállapodást hoznának a tagállamok, miszerint a módosítások elfogadása

¹²⁷ „Proposal for the amendment”, para. 7, 4. o. és uo. para. 16, 6. o.

¹²⁸ Időközben sajnálatos módon Magyarország kormánya bejelentette, hogy kezdeményezi kilépését az ICC-ből – bár ez egy hosszadalmas, időigényes jogi folyamat, az aláírástól számítva legalább egy év.

¹²⁹ Coracini–Kreß: i.m.; Trahan 2025.

¹³⁰ „Proposal for the amendment”, para 22, 7. o.

¹³¹ Hassfurth: i.m.

¹³² „Proposal for the amendment”, para. 23, 7. o.

¹³³ Vö. Hassfurth: i.m.

¹³⁴ „Proposal for the amendment”, para. 24, 7. o.

után, a kampalmai módosítást már ratifikáló államok esetében az új módosítások is azonnal életbe lépnek.¹³⁵

V. Összefoglalás

Az eddigieket összefoglalva úgy vélem, hogy az agresszió tekintetében egy életképes fogalom született, az agressziós cselekmények nem taxatív felsorolása pedig csak tovább erősítette a tilalom pontos behatárolását. Sőt, az agresszió meghatározásából kiindulva – amint Kreß is rámutatott – a kampalmai módosításokat követően sikerült olyan egzakt definíciót alkotni az agresszió bűncselekményének anyagi jogi meghatározására is, *mint amilyennek a nemzetközi jog szerinti bűncselekménynek feltétlenül lennie kell.*¹³⁶

Ennek ellenére az agresszió bűncselekményét illetően nemcsak a személyi kör szűkebb a Római Statútum 5. cikkében szereplő másik három bűncselekményhez képest, hanem az ICC joghatósága agresszió tárgyában csak speciális esetben aktiválható még a részes államok körében is. Ezért, ha az agresszor állam nem részes állama a Római Statútumnak, az ICC a 15bis cikk 5. bekezdésében¹³⁷ foglaltak alapján egyáltalán nem gyakorolhat joghatóságot. Következésképpen a Bíróság nem tud érdemben eljárni, az olyan égető helyzetekben, mint amilyen a jelenlegi orosz agresszió. Az agresszióra vonatkozó korlátozó rezsim módosítására pedig az ICC részes államainak 2025. évi különleges ülésén sem került sor. Ráadásul, miután az akadályt – ezúttal a döntés elhalasztására irányuló indítvány előterjesztésével – újfent a részes államok legbefolyásosabb tagjai jelentették, még az is kétséges, hogy a 2029-re összehívott különleges ülésszakon konszenzus születik az ICC joghatóságának az agresszió bűncselekményére történő általános kiterjesztéséről.

Irodalomjegyzék

Ádány, Tamás Vince: A Nemzetközi Büntetőbíróság joghatósága. Doktori értekezések (8), Pázmány Press, Budapest, 2014, 33. o.

Amendments on the Crime of Aggression to the Rome Statute of the International Criminal Court, Kampala, 2010. június 11. United Nations Treaty Collection 2013, https://treaties.un.org/pages/ViewDetails.aspx?src=TREATY&mtdsg_no=XVIII-10-b&chapter=18&clang=_en.

Armed Activities on the Territory of the Congo (New Application: 2002) (Democratic Republic of the Congo v. Rwanda), lásd erről <https://www.icj-cij.org/case/126>.

Béres, Nóra: A Biztonsági Tanács által a Nemzetközi Büntetőbíróság elé utalt helyzetek legfontosabb jogi problémái. Mádl Ferenc Összehasonlító Jogi Intézet, Budapest, 2021. <https://doi.org/10.47079/2021.bn.btnbb.5>

¹³⁵ Hassfurth: i.m.

¹³⁶ Kreß 2018: 17. o.

¹³⁷ A 15bis cikk 5. bekezdése szerint: „In respect of a State that is not a party to this Statute, the Court shall not exercise its jurisdiction over the crime of aggression when committed by that State’s nationals or on its territory.” „Római Statútum”

Cassese, Antonio: On Some Problematical Aspects of the Crime of Aggression, In *Leiden Journal of International Law*, Vol. 20, No. 4, 2007, 841–849. o. <https://doi.org/10.1017/S0922156507004487>.

Clancy, Dawn: The Divide Hardens on What a Special Court for the Crime of Aggression by Russia Should Look Like. In *Just Security*, 2023. május 23., <https://www.passblue.com/2023/05/23/the-divide-hardens-on-what-a-special-court-for-the-crime-of-aggression-by-russia-should-look-like/> (2026. február 26.).

Corten, Oliver – Koutroulis, Vaio: The Jus Cogens Status of the Prohibition on the Use of Force: What Is Its Scope and Why Does It Matter? In Tladi, Dire (szerk.): *Peremptory Norms of General International Law (Jus Cogens)*. Brill, Leiden, 2021, 629–667. o., https://doi.org/10.1163/9789004464124_023.

Dannenbaum, Tom: Aggression and Atrocity: The Interstate Element, Politics, and Individual Responsibility, In Bock, Stefanie – Conze, Eckart (szerk.): *Rethinking the Crime of Aggression: International and Interdisciplinary Perspectives*. TMC Asser Press, 2021. https://doi.org/10.1007/978-94-6265-467-9_12.

Dannenbaum, Tom: Aggression and Atrocity: The Interstate Element, Politics, and Individual Responsibility. In Bock, Stefanie – Conze, Eckart (szerk.): *Rethinking the Crime of Aggression: International and Interdisciplinary Perspectives*. TMC Asser Press, 2021, 225–255. o., https://doi.org/10.1007/978-94-6265-467-9_12.

Dannenbaum, Tom: Mechanisms for Criminal Prosecution of Russia’s Aggression Against Ukraine. In *Just Security*, 2022. március 10., <https://www.justsecurity.org/80626/mechanisms-for-criminal-prosecution-of-russias-aggression-against-ukraine/> (2024. november 20.).

Dannenbaum, Tom: Why Have We Criminalized Aggressive War? In *Yale Law Journal*, 2016/126 (2017), 1242–1318. o., <https://ssrn.com/abstract=2760520>.

Declaration of Non-Acceptance of Jurisdiction of the International Criminal Court Pertaining to the Crime of Aggression Pursuant to Paragraph 4 of Article 15bis of the Rome Statute. International Criminal Court, https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/2015_NV_Kenya_Declaration_article15bis-4.pdf.

Declaration of Non-Acceptance of Jurisdiction of the International Criminal Court in Respect of the Crime of Aggression by the Republic of Guatemala in Accordance with Articles 5, 12, 15 bis (4), 121(5) of the Rome Statute, https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/20180206142750_ENG.pdf.

Definition of Aggression, United Nations General Assembly Resolution 3314 (XXIX) <http://hrlibrary.umn.edu/instate/GAres3314.html>.

GIPA: Proposal for the amendment of the conditions under which the International Criminal Court exercises jurisdiction over the crime of aggression. <https://crimeofaggression.info/wp-content/uploads/GIPA-model-amendment-proposal.pdf>, 1_.

Global Institute for the Prevention of Aggression (GIPA): Proposal for a Model Amendment to the Rome Statute to Include the Crime of Aggression Committed by Non-State Actors, (nd), <https://crimeofaggression.info/wp-content/uploads/GIPA-model-amendment-proposal.pdf>.

Green, James A. – Henderson, Christian – Ruys, Tom: Russia's Attack on Ukraine and the Jus Ad Bellum, In *Journal on the Use of Force and International Law*, Vol. 9, No. 1, 2022, 4–30. o. <https://doi.org/10.1080/20531702.2022.2056803>

Hassfurth, Isabelle: Accountability for the Crime of Aggression against Ukraine: An Immediate Call to Reform the ICC's Jurisdiction. In *VerfBlog*, 2024. február 24., <https://verfassungsblog.de/aggression-ukraine/> (2025. június 17.). <https://doi.org/10.59704/37a28b8697eff8f0>

Hazard, John N.: Try Again to Define Aggression? In *American Journal of International Law*, 1968/62(3), <https://doi.org/10.2307/2197287>

Hoffmann, Tamás: Contra aggressionem? Az agresszió bűncselekményével kapcsolatos nemzetközi jogi dilemmák. In *Allam- és Jogtudomány*, Vol. 60, No. 1, 2019, 36–68. o.

Inter-American Treaty of Reciprocal Assistance, <http://www.oas.org/juridico/english/treaties/b-29.html>, 9. cikk

International Military Tribunal (Nuremberg), Judgment of 1 October 1946.

Kajtár, Gábor: Az erőszak tilalma. In Jakab, András – Fekete, Balázs (szerk.): *Internetes Jogtudományi Enciklopédia*, 2018, <http://ijoten.hu/szocikk/az-eroszak-tilalma> [28] (2025. április 9.).

Kelsen, Hans: Collective and Individual Responsibility in International Law with Particular Regard to the Punishment of War Criminals. In *California Law Review*, Vol. 31, No. 5, 1943, 530–571. o. <https://doi.org/10.2307/3477207>

Kelsen, Hans: Will the Judgment in the Nuremberg Trial Constitute a Precedent in International Law? In Mettraux, Guénaél (szerk.): *Perspectives on the Nuremberg Trial*. Oxford University Press.

Kende, Tamás – Nagy, Boldizsár – Sonnevend, Pál – Valki, László: *Nemzetközi jog*. Wolters Kluwer Kft., Budapest, 2014.

Kolb, Robert: *Peremptory International Law – Jus Cogens: A General Inventory*. Hart Publishing, Oxford – Portland, Oregon, 2015.

Koskenniemi, Martti: Fragmentation of international law: Difficulties arising from the diversification and expansion of international law. Report of the Study Group of the International Law Commission, 2006.

Kreß, Claus – Holtzendorff, Leonie von: The Kampala Compromise on the Crime of Aggression. In *Journal of International Criminal Justice*, Vol. 8, No. 5, 2010, 1179–1217. o. <https://doi.org/10.1093/jicj/mqq069>

Kreß, Claus: On the Activation of ICC Jurisdiction over the Crime of Aggression, In *Journal of International Criminal Justice*, 2018/1, 1–17. o., <https://doi.org/10.1093/jicj/mqy007>

Levshin, Anatoly: Jus Contra Bellum in the Modern States System: Observations on the Anomalous Origins of the Crime of Aggressive War. In *St Antony's International Review*, Vol. 10, No. 2, 2015, 141–167. o., <http://www.jstor.org/stable/26229191>

McDougall, Carrie: The Individual Conduct Elements of the Crime, 167–204. o., In *The Crime of Aggression under the Rome Statute of the International Criminal Court. Cambridge Studies in International and Comparative Law*, Cambridge University Press, 2013. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511894589.008>

McDougall, Carrie: Why Creating a Special Tribunal for Aggression Against Ukraine Is the Best Available Option: A Reply to Kevin Jon Heller and Other Critics. In *Opinio Juris*, 2022. március 15., <http://opiniojuris.org/2022/03/15/why-creating-a-special-tribunal-for-aggression-against-ukraine-is-the-best-available-option-a-reply-to-kevin-jon-heller-and-other-critics/> (2026. február 26.)

Reisinger Coracini, Astrid – Kreß, Claus: For an Effective and Legitimate Jurisdictional Regime on the Crime of Aggression at Last: States Parties to the Statute of the International Criminal Court to Convene on Monday for a Special Session in New York. In *EJIL:Talk!* 2025. július 4., <https://www.ejiltalk.org/for-an-effective-and-legitimate-jurisdictional-regime-on-the-crime-of-aggression-at-last-states-parties-to-the-statute-of-the-international-court-to-convene-on-monday-for-a-special-session-in-new-york/> (2026. február 2.).

Second Day, Wednesday, 11/21/1945, Part 04, in *Trial of the Major War Criminals before the International Military Tribunal, Volume II. Proceedings: 11/14/1945-11/30/1945. Nuremberg: IMT, 1947.*, <https://www.roberthjackson.org/speech-and-writing/opening-statement-before-the-international-military-tribunal/> 98–102. o.

Shelton, Dinah: Jus Cogens. In *Elements of International Law*. Oxford Academic, 2021., <https://doi.org/10.1093/law/9780198865957.001.0001>

Statement of the MFA of Ukraine on the Illegitimacy of the Russian Federation's Presence in the UN Security Council and in the United Nations as a Whole. Ministry of Foreign Affairs of Ukraine, 2022. december 26., <https://mfa.gov.ua/en/news/zayava-mzs-ukrayini-shchodo-nelegitimnosti-perebuvannya-rosijskoyi-federaciyi-v-radi-bezpeki-onn-ta-organizaciyi-obyednanih-nacij-u-cilomu> (2026. február 26.)

Takács, Izolda: A jus cogens archetípusa – Az általános erőszaktilalom jus cogens státusának vizsgálata a feltétlen alkalmazást igénylő normák szigorú demarkációs kritériumrendszere mentén. Kézirat, 2026, megjelenés alatt.

Tomuschat, Christian: The Security Council and Jus Cogens, In Cannizzaro, Enzo (szerk.): *The Present and Future of Jus Cogens*. Sapienza Università Editrice, 2015.

Trahan 2023. és Kovács, Péter: A Római Statútum és a nem részes államok, In *Állam és Jogtudomány*, 2022/4, 64–89. o., <https://doi.org/10.51783/ajt.2022.4.05>

Trahan, Jennifer: Amending the Kampala Amendments: A Proposal to Harmonize the ICC's Jurisdiction. In *Opinio Juris*, 2023. február 10., <http://opiniojuris.org/2023/10/02/amending-the-kampala-amendments-a-proposal-to-harmonize-the-iccs-jurisdiction/> (2025. augusztus 21.).

Trahan, Jennifer: Crime of Aggression Negotiations Blocked by France, the United Kingdom, and Canada. In *Opinio Juris*, 2025. július 31., <https://opiniojuris.org/2025/07/31/crime-of-aggression-negotiations-blocked-by-france-the-united-kingdom-and-canada/> (2026. február 2.).

Tsagourias, Nicholas: Nicolas Politis' Initiatives to Outlaw War and Define Aggression, and the Narrative of Progress in International Law. In *European Journal of International Law*, Vol. 23, No. 1, 2012, 255–266. o., <https://doi.org/10.1093/ejil/chr109>

UN General Assembly, Peace through deeds, A/RES/380, UN General Assembly, 1950. november 17.

Wilmschurst, Elizabeth: Definition of Aggression. In *United Nations Audiovisual Library of International Law*, 2008, https://legal.un.org/avl/pdf/ha/da/da_e.pdf (2025. július 12.).

Truong, Thi Anh Nguyet¹

**Environmental Justice in Relationship with Sustainable Development:
Evolution and Beyond²**

Abstract

Environmental justice (EJ) has emerged as a central discourse of environmental and social movements over recent decades. The complexity of EJ today has expanded significantly, evolving beyond traditional concerns of EJ to encompass the climate justice issue. Understanding the relationship between EJ and sustainable development (SD) has become increasingly important for achieving equitable economic growth, social inclusion and environmental protection. Despite growing scholarly attention to EJ and SD, existing research frequently examines these concepts as separate fields. By using a qualitative analysis, this paper seeks to provide valuable insight into the linkage between EJ and SD. The study contributes to the growing discourse on SD by demonstrating that EJ is not merely a complementary objective but a prerequisite for achieving SD.

Keywords: Environmental justice, sustainable development, evolution, distributive justice, recognitional justice

Absztrakt

A környezeti igazságosság (EJ) az elmúlt évtizedekben a környezetvédelmi és társadalmi mozgalmak központi diskurzusává vált. Az EJ összetettsége napjainkban jelentősen kibővült, túllépve az EJ hagyományos kérdéskörén, és magában foglalja a klímaigazságosság kérdését is. Az EJ és a fenntartható fejlődés (FF) közötti kapcsolat megértése egyre fontosabbá vált a méltányos gazdasági növekedés, a társadalmi befogadás és a környezetvédelem elérése érdekében. Annak ellenére, hogy az EJ és a FF egyre nagyobb tudományos figyelmet kap, a meglévő kutatások gyakran különálló területként vizsgálják ezeket a fogalmakat. Kvalitatív elemzés segítségével ez a tanulmány értékes betekintést kíván nyújtani az EJ és a FF közötti kapcsolatba. A tanulmány hozzájárul a FF-ről szóló egyre növekvő diskurzushoz azáltal, hogy bemutatja, hogy az EJ nem csupán kiegészítő célkitűzés, hanem a FF elérésének előfeltétele.

Kulcsszavak: környezeti igazságosság, fenntartható fejlődés, evolúció, elosztási igazságosság, elismerési igazságosság

¹ PhD student, Ferenc Deák Doctoral School of Law, University of Miskolc. Email: anhnuyetdn94@gmail.com

² DOI: 10.59558/jesz.2026.2.86

I. Introduction

Justice and sustainability are simultaneously expressed ambitions and deeply contested ideas, which arouses much academic and public debate.³ Environmental justice (EJ) is a multidimensional concept. This concept was originated with the unequal compensation and unjust working conditions experienced by black garbage workers in the late 1960s regarding the implementation of environmental policies.⁴

EJ has its origins in “environmental racism” (ER),⁵ the concept that communities of color in the United States have been: (i) deliberately targeted in the placement of toxic waste facilities; (ii) discriminated against in both environmental policy-making and regulatory enforcement; and (iii) excluded from assuming leadership roles in the environmental movement.⁶ Although the term EJ has been a prominent part of environmental debate for the last two decades, it did not emerge in legal contexts until the 1990s.⁷

Originally, EJ referred primarily to the unequal distribution of exposure to toxic waste and environmental harms. EJ then has expanded its purview to include several elements that are necessary for the attainment of justice: distribution, recognition, procedure and capabilities.⁸ EJ has been a central organizing discourse of environmental and social movements for the past decades. Recently, EJ has been spreading throughout the world. Plurality has enabled the complex concept of EJ to gain growing support and engagement across both academic and activist sectors over the past three decades.⁹

The justice and sustainability are thought to be interconnected.¹⁰ Nevertheless, the extent to which the EJ relates to the sustainable development (SD) remains vague. The reason behind this issue is that the EJ is not explicitly referenced in either the SDGs themselves or any of the foundational documents that inspired the Global Goals.¹¹ It is crucial to review the theoretical framework of EJ in order to better understand its dimensions within the existing body of knowledge and to broaden its horizons,¹² including the sphere of SD.

³ Avelino, Flor – Wijsman, Katinka – van Steenberg, Frank – Jhagroe, Shivan – Wittmayer, Julia – Akerboom, Sanne – Bogner, Kristina – Jansen, Esther F. – Frantzeskaki, Niki – Kalfagianni, Agni: Just sustainability transitions: Politics, power, and prefiguration in transformative change toward justice and sustainability, p. 521. In *Annual Review of Environment and Resources*, Vol. 49, 2024, pp. 519–547.

⁴ Schlosberg, David: Theorising environmental justice: The expanding sphere of a discourse. In *Environmental Politics*, Vol. 22, No. 1, 2013, pp. 37–55.

⁵ Taylor, Dorceta E.: The Rise of the Environmental Justice Paradigm: Injustice Framing and the Social Construction of Environmental Discourses, pp. 534–536. In *American Behavioral Scientist*, Vol. 43, No. 4, 2000, pp. 508–580.

⁶ Bullard, Robert Doyle: *Unequal Protection: Environmental Justice and Communities of Color*, 1994.

⁷ Lazarus, Richard J.: Pursuing “Environmental Justice”: The Distributional Effects of Environmental Protection. In *Northwestern University Law Review*, Vol. 87, No. 3, 1993, pp. 787–857.

⁸ Gellers, Joshua Chad – Cheatham, Trevor: Sustainable Development Goals and Environmental Justice: Realization through Disaggregation?, p. 286. In *Wisconsin International Law Journal*, Vol. 36, No. 2, 2019, pp. 276–297.

⁹ Schlosberg, David – Rickards, Lauren – Pearse, Rebecca – Bosca, Hannah Della – Moraes, Oli: Critical environmental justice in contemporary scholarship and movements: consensus and plurality of the discourse, p. 415. In *Environmental Politics*, Vol. 34, No. 3, 2024, pp. 399–420.

¹⁰ Avelino, Flor – Wijsman, Katinka – van Steenberg, Frank – Jhagroe, Shivan – Wittmayer, Julia – Akerboom, Sanne – Bogner, Kristina – Jansen, Esther F. – Frantzeskaki, Niki – Kalfagianni, Agni: Just sustainability transitions: Politics, power, and prefiguration in transformative change toward justice and sustainability, p. 524. In *Annual Review of Environment and Resources*, Vol. 49, 2024, pp. 519–547.

¹¹ Gellers, Joshua Chad – Cheatham, Trevor: Sustainable Development Goals and Environmental Justice: Realization through Disaggregation?, p. 287. In *Wisconsin International Law Journal*, Vol. 36, No. 2, 2019, pp. 276–297.

¹² Boone, Christopher G.: Environmental Justice as Process and New Avenues for Research. In *Environmental Justice*, Vol. 1, No. 3, 2008, pp. 149–154.

The aim of this paper is to explore the relationship between EJ and SD. This paper is structured as follows. Following the introduction, the second section analyzes the theoretical legal framework of EJ and SD. This section initially provides an overview of the history and traces the evolution of EJ before conceptualizing EJ and SD. After that, the relationship between EJ and SD is explored in the third section. The final section concludes with striking points.

II. Theoretical Legal Framework

II.1. Environmental Justice

II.1.1. History and Evolution of the Concept of Environmental Justice

Environmental justice (EJ) has its origins in “environmental racism” (ER).¹³ Although this concept emerged as a public concern as early as 1820, the notion of “environmental justice” was emerged in the United States during the end of the 1970s and early 1980s in the context of racial progress and civic activism.¹⁴ The underprivileged people and racial and ethnic minorities mobilized to combat the siting of polluting facilities and hazardous waste disposal sites in their communities.¹⁵ By the late 1980s, ER gave way to “environmental equity”, a term that folded gender and social class into discussions regarding environmental inequality.¹⁶ At the start of the 1990s, activists replaced “equity” with “justice” because the latter was “more inclusive”, which incorporate both equality and equity.¹⁷

Initially, the interpretation of EJ in academic literature was narrower than that within the EJ movement. The early understanding of EJ was connected to the fair treatment and meaningful involvement of all people, regardless of their diverse backgrounds, which concerns environmental-related policy formulation and implementation.¹⁸ However, EJ scholarship has since advanced considerably by embracing its complexity. EJ is now a diverse multi-disciplinary field addressing some of the most difficult structural challenges for social movements today, engaging with work on climate justice, energy justice, food justice, and just transition and adaptation, to name a few.¹⁹

The concept of EJ has undergone various changes over the years and evolved differently in a range of disciplines.²⁰ During the past three decades, EJ terminology has expanded spatially and evolved temporally, embracing new political meanings, aspirations, and dimensions across

¹³ Taylor, Dorceta E.: The Rise of the Environmental Justice Paradigm: Injustice Framing and the Social Construction of Environmental Discourses, pp. 534–536. In *American Behavioral Scientist*, Vol. 43, No. 4, 2000, pp. 508–580.

¹⁴ Gebeyehu, B. – Adugna, B. – Gammie, T. – Simane, B. – Mekuriaw, A.: Chapter. Environmental Justice and Sustainable Development. In: *Encyclopedia of Sustainability in Higher Education*, Springer Nature, 2019, pp. 601–609.

¹⁵ Gonzalez, Carmen G.: Environmental Racism, American Exceptionalism, and Cold War Human Rights, pp. 282–283. In *Transnational Law and Contemporary Problems*, Vol. 26, Probs. 281, 2017, pp. 281–315.

¹⁶ Taylor, Dorceta E.: The Rise of the Environmental Justice Paradigm: Injustice Framing and the Social Construction of Environmental Discourses, pp. 536–537. In *American Behavioral Scientist*, Vol. 43, No. 4, 2000, pp. 508–580.

¹⁷ Id. at 537.

¹⁸ United States Environmental Protection Agency, Environmental Justice. Available online: <https://www.congress.gov/crs-product/R47920>.

¹⁹ Schlosberg, David – Rickards, Lauren – Pearce, Rebecca – Bosca, Hannah Della – Moraes, Oli: Critical environmental justice in contemporary scholarship and movements: consensus and plurality of the discourse, p. 401. In *Environmental Politics*, Vol. 34, No. 3, 2024, pp. 399–420.

²⁰ Schlosberg, David: Theorising environmental justice: The expanding sphere of a discourse. In *Environmental Politics*, Vol. 22, No. 1, 2013, pp. 37–55.

various contexts.²¹ The EJ is increasingly served as a crucial rallying ground for social activism and political resistance beyond the US in parts of Latin America, Asia and South Africa.²² In EU, the concerns of EJ was integrated into social policy of Scotland and then England in the early 2000s.²³

EJ has evolved into a diverse multi-disciplinary field which addresses some of the most complex structural challenges for social movements today. It engages with fields such as climate justice, energy justice, food justice, and just transition and adaptation.²⁴

The earliest approaches involving EJ focused on the inequity in the distribution of environmental risks and burdens.²⁵ In this sense, EJ was about social injustice being manifest in a host of environmental risks and burdens.²⁶ Meanwhile, EJ was assumed as the core commitment that all people and communities have a right to equal protection of environmental and public health laws and regulations.²⁷ Due to the continent's historical-cultural and legal-institutional peculiarities, it is strikingly to note that environmental justice in Europe has different connotations.²⁸

Strikingly, there has been an expansion of the scope of EJ frame. More specifically, the EJ is expanded to cover the climate justice today. It has been argued that the global ecological and climate emergency has made climate justice a central focus of EJ.²⁹ As EJ movements increasingly addressed the environmental and social conditions, the scope of EJ has expanded to encompass climate justice.³⁰ Schlosberg emphasized that the environmental and social conditions provide for individual and community needs, and justice depends on environmental conditions.³¹ Climate change has pushed EJ toward broader considerations of both environmental issues and justice.³² In other words, climate justice has become one of the main concepts of EJ.

Although EJ initially focused on anthropogenic pollution, its scope has broadened considerably in recent years. Contemporary EJ now addresses a wider range of issues, including access to healthy food and climate change, particularly in relation to their disparate negative impacts on specific social groups.³³

²¹ Holifield, Ryan – Chakraborty, Jayajit – Walker, Gordon: *The Routledge Handbook of Environmental Justice*, Routledge, 2018.

²² Sikor, Thomas – Newell, Peter: *Globalizing environmental justice?*, p. 151. In *Geoforum*, Vol. 54, 2014, pp. 151–157.

²³ Laurent, Éloi: *Issues in environmental justice within the European Union*, p. 1848. In *Ecological Economics*, Vol. 70, 2011, pp. 1846–1853.

²⁴ Schlosberg, David – Rickards, Lauren – Pearse, Rebecca – Bosca, Hannah Della – Moraes, Oli: *Critical environmental justice in contemporary scholarship and movements: consensus and plurality of the discourse*, p. 401. In *Environmental Politics*, Vol. 34, No. 3, 2024, pp. 399–420.

²⁵ Bryant, Bunyan – Mohai, Paul: *Race and incidence of environmental hazards: A time for discourse*, Westview Press, 1992.

²⁶ Schlosberg, David: *Theorising environmental justice: The expanding sphere of a discourse*, p. 47. In *Environmental Politics*, Vol. 22, No. 1, 2013, pp. 37–55.

²⁷ Bullard, Robert D. – Johnson, Glenn S.: *Environmentalism and Public Policy: Environmental Justice: Grassroots activism and its Impact on Public Policy Decision Making*. *Journal of Social Issues*, Vol. 56, 2000, pp. 555–578.

²⁸ Petrić, Davor: *Environmental justice in the European Union: A critical reassessment*, p. 218. In *Croatian Yearbook of European Law & Policy*, Vol. 15, 2019, pp. 215–267.

²⁹ Antal, Attila: *Environmental Justice in Europe*. In *The Palgrave Handbook of Global Sustainability*, Springer Nature, 2022, pp. 1–13.

³⁰ Ibid.

³¹ Schlosberg, David: *Theorising environmental justice: The expanding sphere of a discourse*. In *Environmental Politics*, Vol. 22, No. 1, 2013, pp. 37–55.

³² Ibid.

³³ Gebeyehu, B. – Adugna, B. – Gammie, T. – Simane, B. – Mekuriaw, A.: *Environmental Justice and Sustainable Development*. In: *Encyclopedia of Sustainability in Higher Education*, Springer Nature, 2019, pp. 601–609.

EJ discourse has rapidly expanded its influence, extending to a growing variety of issues and increasingly operating on a global level.³⁴ The discourse of EJ has broadened horizontally, and been engaged by both activists and academics worldwide across diverse contexts and concerns.³⁵ In both theory and practice, EJ has continued to evolve by moving into new spaces, and across many boundaries.³⁶

II.1.2. Definitions and Perspectives on Environmental Justice

The idea of EJ became a central issue of the environmental discourse.³⁷ As a plural concept, EJ can be approached from various perspectives. Initially, EJ focused on social movements concerning unequal payment, waste disposal, and the risks faced by black racial communities given the unfair burden of deleterious environmental consequences. This concept pertains to the effort of achieving environmental equity for all groups within society through fair treatment and substantial involvement of people, regardless of their racial and socioeconomic background in the development, implementation, and enforcement of environmental laws, regulations, and policies.³⁸ Since its earliest emergence as a social movement in United States, the concept of EJ has always been dealt with its definitional paradox.³⁹ Theory and practice for EJ is at something of an epistemic and political crossroads.⁴⁰

Scholar Lee canvassed the concept “environmental justice movement” is “a national and international movement of all peoples of color to fight the destruction and taking of our lands and communities.”⁴¹ Meanwhile, the concept of “environmental justice” gained prominence in the United States with the publication of studies by the General Accounting Office in 1983 and the United Church of Christ in 1987, suggesting that predominantly minority and low-income communities were being exposed to disproportionately higher levels of environmental hazards.⁴² Meanwhile, Washington and other scholar argue that EJ is “justice for humans in regard to environmental issues”.⁴³

EJ is based on the conviction that minority and low-income individuals, communities, and populations should not be disproportionately exposed to environmental and public health hazards. They should also be included in decisions that impact their environment.⁴⁴ From a Third World Approaches to International Law (TWAIL) perspective, environmental justice is understood as “both a social movement and a framework through which to evaluate domestic

³⁴ Schlosberg, David: Theorising environmental justice: The expanding sphere of a discourse. In *Environmental Politics*, Vol. 22, No. 1, 2013, pp. 37–55.

³⁵ Ibid.

³⁶ Ibid.

³⁷ Taylor, Dorceta E.: The Rise of the Environmental Justice Paradigm: Injustice Framing and the Social Construction of Environmental Discourses. In *American Behavioral Scientist*, Vo. 43, No. 4, 2000, pp. 508–580.

³⁸ Newton, David E.: *Environmental Justice: A Reference Handbook* (Contemporary World Issues), ABC-CLIO, 2nd edition, 2009.

³⁹ Nayeem, Sekander Zulker – Islam, Akramul: *Environmental Justice: Emergence to Implementation and Its Relation with SDGs*, Springer Nature, 2021, pp. 242–252.

⁴⁰ Schlosberg, David – Rickards, Lauren – Pearse, Rebecca – Bosca, Hannah Della – Moraes, Oli: Critical environmental justice in contemporary scholarship and movements: consensus and plurality of the discourse, p. 400. In *Environmental Politics*, Vol. 34, No. 3, 2024, pp. 399–420.

⁴¹ Lee, Charles: Developing the vision of environmental justice: A paradigm for achieving healthy and sustainable communities. In *Virginia Environmental Law Journal*, Vol. 14, No. 4, 1995, pp. 571–578.

⁴² Shadbegian, Ronald J. – Gray, Wayne B.: *Spatial Patterns in Regulatory Enforcement: Local Tests of Environmental Justice*, U.S. Environmental Protection Agency, 2009.

⁴³ Washington, Haydn – Chapron, Guillaume – Kopnina, Helen – Curry, Patrick – Gray, Joe – Piccolo, John J.: Foregrounding ecojustice in conservation. In *Biological Conservation*, Vol. 228, 2018, pp. 367–374.

⁴⁴ Gebeyehu, B. – Adugna, B. – Gammie, T. – Simane, B. – Mekuriaw, A.: Environmental Justice and Sustainable Development. In: *Encyclopedia of Sustainability in Higher Education*, Springer Nature, 2019, pp. 601–609.

and international laws, policies, and practices that have a disparate impact on vulnerable communities”.⁴⁵

EJ has evolved into a broadly global discourse which is critical, intersectional and deconstructive.⁴⁶ The 1998 Convention on access to information, public participation in decision-making and access to justice in environmental matters, known as the Aarhus Convention, is the EU’s main legal reference in the environmental field.⁴⁷ This is also an international investment treaty that regulates, *inter alia*, environmental justice.⁴⁸ As a new kind of environmental agreement, this Convention links environmental rights and human rights, and connects government accountability and environmental protection.⁴⁹ The Aarhus Convention marked the first international treaty to affirm the environmental rights of both present and future generations.⁵⁰

The right of access to justice, *inter alia*, is one of three aspects of procedural human rights.⁵¹ Article 9 of the Aarhus Convention guarantees the right of access to justice,⁵² which allows the public to have access to domestic review procedures (a court of law or other independent and impartial body established by law) regarding all matters of environmental law.⁵³ In the European context, the broad range of EJ evolved in the framework of Aarhus Convention which institutionalized the framework of environmental democracy.⁵⁴ The regime of environmental democracy of the Convention has shaped understandings of EJ in a way that it has essentially confined to procedural and corrective dimensions of EJ.⁵⁵ There exist a fundamental imbalance between procedural and environmental rights within the Aarhus Convention, resulting in normative mismatch.⁵⁶ European institutions have officially acknowledged the EJ debate only in recent decades, particularly following the adoption of the 1998 Aarhus Convention on access to environmental information, public participation in decision-making and access to justice in environmental matters.⁵⁷

⁴⁵ Gonzalez, Carmen – Atapattu, Sumudu: International Environmental Law, Environmental Justice, and the Global South, p. 234. In Transnational Law & Contemporary Problems, Vol. 26, Probs. 229, 2017, pp. 229–242.

⁴⁶ Schlosberg, David – Rickards, Lauren – Pearse, Rebecca – Bosca, Hannah Della – Moraes, Oli: Critical environmental justice in contemporary scholarship and movements: consensus and plurality of the discourse, p. 415. In Environmental Politics, Vol. 34, No. 3, 2024, pp. 399–420.

⁴⁷ The Aarhus Convention and the EU. Available online: https://environment.ec.europa.eu/law-and-governance/aarhus_en.

⁴⁸ Ibid.

⁴⁹ UNECE: Introduction. Available online: <https://unece.org/environment-policy/public-participation/aarhus-convention/introduction>.

⁵⁰ UNECE: After 25 years of the Aarhus Convention, States’ compliance with environmental rights obligations matters more than ever. Available online: <https://unece.org/environment/press/after-25-years-aarhus-convention-states-compliance-environmental-rights>.

⁵¹ Samvel, Gor: Non-Judicial, Advisory, Yet Impactful? The Aarhus Convention Compliance Committee as a Gateway to Environmental Justice, pp. 213–214. In Transnational Environmental Law, Vol. 9, No. 2. 2020, pp. 211–238.

⁵² Aarhus Convention, art. 9.

⁵³ UNECE: The Aarhus Convention: Implementation Guide, UNECE, 2nd edn, 2014.

⁵⁴ Antal, Attila: Environmental Justice in Europe. In The Palgrave Handbook of Global Sustainability, Springer Nature, 2022, pp. 1–13.

⁵⁵ Ibid.

⁵⁶ Ibid.

⁵⁷ European Commission, 2007.

II.1.3. Dimensions of Environmental Justice

It shows that environmental justice (EJ) is characterized by the four dimensions: (i) Distributive justice, (ii) recognitional justice, (iii) procedural justice and (iv) capabilities approach.⁵⁸

(i) Distributive justice

Distributive justice focuses on the fair distribution of environmental costs and benefits, the allocation of material goods, such as resources, income, and wealth, or on the distribution of social standing.⁵⁹ Meanwhile, the existence of inequity in the distribution of environmental bads is a focus of the earliest academic reflections on EJ.⁶⁰

(ii) Recognitional justice

As a key dimension of justice,⁶¹ recognitional justice refers not only to the individual right to self-recognition but to the recognition of collective identities and their particular concerns, needs, and livelihoods in relation to nature and the environment.⁶² Recognitional justice is often associated with racialised minorities and indigenous peoples, but it is a broader concept that cautions against the systemic and excessive generalisation of groups and communities.⁶³

(iii) Procedural justice

Procedural justice calls for transparent, informed, and inclusive environmental decision-making processes.⁶⁴ The gross inequalities of political authority, power and influence remain the norm in environmental decision-making, leading to procedural environmental injustice.⁶⁵

Crucially, the fairness with which decision-making processes are conducted and the extent of participation permitted in such processes contribute to the overall sense of procedural justice obtained.⁶⁶

The procedural justice has informed seven typologies of stakeholder participations. These include manipulative participation, passive participation, participation by consultation, participation for material incentives, functional participation, interactive participation, and self-mobilization.⁶⁷ Procedural justice can be regarded both as a means to address inequitable distribution and a goal in itself for achieving EJ.⁶⁸

⁵⁸ Schlosberg, David: *Defining environmental justice: theories, movements, and nature*, Oxford University Press, 2007.

⁵⁹ Menton, Mary – Larrea, Carlos – Latorre, Sara – Martinez-Alier, Joan – Peck, Mika – Temper, Leah – Walter, Mariana: *Environmental justice and the SDGs: from synergies to gaps and contradictions*, p. 1624. In *Sustainability Science*, Vol. 15, 2020, pp. 1621–1636.

⁶⁰ Schlosberg, David: *Theorising environmental justice: The expanding sphere of a discourse*, p. 38. In *Environmental Politics*, Vol. 22, No. 1, 2013, pp. 37–55.

⁶¹ Ryan, Holifeld – Jayajit, Chakraborty – Gordon, Walker: *The Routledge handbook of environmental justice*, Routledge, 2018.

⁶² Menton, Mary – Larrea, Carlos – Latorre, Sara – Martinez-Alier, Joan – Peck, Mika – Temper, Leah – Walter, Mariana: *Environmental justice and the SDGs: from synergies to gaps and contradictions*, p. 1624. In *Sustainability Science*, Vol. 15, 2020, pp. 1621–1636.

⁶³ Whyte, Kyle: Chapter. *The recognition paradigm of environmental injustice*. In *The Routledge Handbook of Environmental Justice*, Routledge, 1st Edition, 2017.

⁶⁴ Kuehn, Robert R.: *A Taxonomy of Environmental Justice*, p. 10688. In *Environmental Law Reporter*, Vol. 30, 2000, pp. 10681–10703.

⁶⁵ Bell, Derek – Carrick, Jayne: Chapter. *Procedural environmental justice*. In *The Routledge Handbook of Environmental Justice*, Routledge, 1st Edition, 2017.

⁶⁶ Kuehn, Robert R.: *A Taxonomy of Environmental Justice*, p. 10681, 10688. In *Environmental Law Reporter*, Vol. 30, 2000, pp. 10681–10703.

⁶⁷ Pretty, Jules N.: *Participatory learning for sustainable agriculture*. In *World Development*, Vol. 23, No. 8, 1995, pp. 1247–1263.

⁶⁸ Bell, Derek – Carrick, Jayne: Chapter. *Procedural environmental justice*. In *The Routledge Handbook of Environmental Justice*, Routledge, 1st Edition, 2017.

(iv) Capabilities approach

The capability approach is described as “capacities necessary for people to function fully in the lives they choose for themselves.”⁶⁹ The capabilities approach to EJ owes an intellectual debt to Amartya Sen and Martha Nussbaum,⁷⁰ who sought to propose an alternative to Rawls’ fairness-oriented theory of justice. This approach injects into EJ a pluralistic understanding of justice,⁷¹ as the desired ends of human behavior, such as well-being, are rendered person and context-specific. More directly, some scholars have argued that capabilities depend on the enabling conditions provided by the natural environment, thus elevating the environment to the level of a “meta-capability”.⁷² Capabilities have a reflexive relationship with distribution, recognition and procedure.

The capabilities approach to justice provides an important framework for resolving the relationship between environment, human needs, and, potentially, the functioning of ecosystems themselves.⁷³ By bringing recognition to the functioning of these systems, a capabilities approach could broaden conceptions of environmental and climate justice, in addition to those who live within and depend on them.⁷⁴

In overall assessing dimensions of EJ, there was also general disagreement of the idea that the four aforementioned dimensions of EJ do not need to be expanded to achieve intersectional, decolonial or multispecies outcomes.⁷⁵ Distributive justice refers to the principle that a decision is just or fair when all parties receive what they deserve.⁷⁶ It is commonly contrasted with procedural justice, which focuses on ensuring equal access to forums and procedures where important decisions are made about people’s lives. While procedural justice emphasizes the just processes, distributive justice concentrates on fair outcomes.⁷⁷ In environmental context, such as climate change, issues of distributive and procedural justice play a significant role.⁷⁸ The distributional and procedural justice both are used mainly as policy instruments during empirical studies of social impacts of development projects.⁷⁹

⁶⁹ Schlosberg, David – Carruthers, David: Indigenous Struggles, Environmental Justice, and Community Capabilities. In *Global Environmental Politics*, Vol. 10, No. 4, 2010, pp. 12–35.

⁷⁰ Nussbaum, Martha – Sen, Amartya: *The Quality of Life*, Oxford, 1993.

⁷¹ Walker, Gordon: Environmental Justice and Normative Thinking. In *Antipode*, Vol. 41, 2009, pp. 203–205.

⁷² Holland, Breena: Justice and the Environment in Nussbaum’s “Capabilities Approach”: Why Sustainable Ecological Capacity Is a Meta-Capability, pp. 319–320. In *Political Research Quarterly*, Vol. 61, No. 2, 2008, pp. 319–332.

⁷³ Schlosberg, David: Climate Justice and Capabilities: A Framework for Adaptation Policy. In *Ethics & International Affairs*, Vol. 26, No. 4, 2012, pp. 445–461.

⁷⁴ Schlosberg, David: Theorising environmental justice: The expanding sphere of a discourse, p. 44. In *Environmental Politics*, Vol. 22, No. 1, 2013, pp. 37–55.

⁷⁵ Menton, Mary – Larrea, Carlos – Latorre, Sara – Martinez-Alier, Joan – Peck, Mika – Temper, Leah – Walter, Mariana: Environmental justice and the SDGs: from synergies to gaps and contradictions. In *Sustainability Science*, Vol. 15, 2020, pp. 1621–1636.

⁷⁶ CEU Center for Environmental Policy and Law (CEPL), The Health and Environment Alliance (HEAL), The Coalition for Environmental Justice, *Making the case for environmental justice in Central & Eastern Europe*, Budapest, Hungary, 2007, p. 10.

⁷⁷ Ibid.

⁷⁸ Sprain, Leah: Paradoxes of Public Participation in Climate Change Governance, p. 67. In *The Good Society*, Vol. 25, No. 1, 2016, pp. 62–80; Perlaviciute, Goda – Squintani, Lorenzo: Public Participation in Climate Policy Making: Toward Reconciling Public Preferences and Legal Frameworks, p. 344. In *One Earth*, Vol. 2, 2020, pp. 341–348.

⁷⁹ Gebeyehu, B. – Adugna, B. – Gammie, T. – Simane, B. – Mekuriaw, A.: Chapter. Environmental Justice and Sustainable Development. In: *Encyclopedia of Sustainability in Higher Education*, Springer, 2019, p. 4.

II.1.4. Transnational Environmental Justice

In recent years, many countries have started to address a phenomenon of environmental injustice. In Europe, EJ conveys various connotations due to the continent's historical-cultural and legal-institutional peculiarities.⁸⁰ Although the European Union has introduced several additional directives on environmental information and public participation in environmental decision-making, EJ issues remain no more than a marginal issue within European environmental politics.⁸¹

The EJ has drawn attention in Central and Eastern Europe. The socio-spatial dimensions of environmental (in)justice are remarkable in Western and Central and European (CEE) scales.⁸² An example of environmental injustice is the case of Hungary. More specifically, the situation of the Roma communities, whose circumstances reflect environmental injustice due to their social disadvantage and spatial segregation.⁸³ The distinct justice claims are supposed to be emerged through specific ecological, institutional, and socio-cultural conditions that morph and transform.⁸⁴

II.2. Sustainable Development

The sustainable development (SD) remains a fundamentally contested concept.⁸⁵ Initially, the SD required the balancing of two pillars: Economic development and environmental protection.⁸⁶ Currently, the SD is based on three fundamental pillars: The economic, environmental and social pillars.⁸⁷ In other words, SD represents the practical means of reconciling conflicts among three sectors: The economy, environment, and society.⁸⁸

The definition of SD derives from the 1987 Report of the World Commission on Environment and Development, which is construed as “development that meets the needs of the present without compromising the ability of future generations to meet their own needs”.⁸⁹ Importantly, this definition is accompanied by two related ideas: (1) priority should be placed on the needs of the world's poor; and (2) technology and social organization impose limits on

⁸⁰ Petric, Davor: Environmental Justice in the European Union: A Critical Reassessment, p. 218. In *Croatian Yearbook of European Law and Policy*, Vol. 15, 2019, pp. 215–267.

⁸¹ Babourkova, Rosalina: The environmental justice implications of utility privatisation: the case of the electricity supply in Bulgaria's Roma settlements, p. 25. In *International Journal of Urban Sustainable Development*, Vol. 2, Nos. 1–2, 2010, pp. 24–44.

⁸² Antal, Attila: Environmental Justice in Europe. In *The Palgrave Handbook of Global Sustainability*, Springer Nature, 2022, pp. 1–13.

⁸³ Antal, Attila: Chapter. Environmental justice and autocracy in Eastern Europe – The Case of Hungary, pp. 40–50. In: *Environmental Justice in the Anthropocene*, Routledge, 1st Edition, 2021.

⁸⁴ Schlosberg, David – Rickards, Lauren – Pearse, Rebecca – Bosca, Hannah Della – Moraes, Oli: Critical environmental justice in contemporary scholarship and movements: consensus and plurality of the discourse, p. 415. In *Environmental Politics*, Vol. 34, No. 3, 2024, pp. 399–420.

⁸⁵ Jacobs, Michael: Sustainable development as a contested concept, in *Fairness and Futurity: Essays on environmental sustainability and social justice* 21, Andrew Dobson ed., 1999; Hopwood, Bill – Mellor, Mary – O'Brien, Geoff: Sustainable Development: Mapping Different Approaches, p. 38. In *Sustainable Development*, Vol. 13, 2005, pp. 38–52.

⁸⁶ UN World Commission on Environment and Development, *Our Common Future*. In *Report of the World Commission on Environment and Development*, Oxford University Press, 1987.

⁸⁷ The information is available at https://policy.trade.ec.europa.eu/development-and-sustainability/sustainable-development_en.

⁸⁸ Giddings, Bob – Hopwood, Bill – O'Brien, Geoff: Environment, Economy and Society: Fitting them Together into Sustainable Development. In *Sustainable Development*, Vol. 10, No. 4, 2002, pp. 187–196.

⁸⁹ The 1987 Report of the World Commission on Environment and Development (WCED), UN Doc. A/RES/42/187, para 2.

the ability of the environment to meet the needs of people at the present and in the future.⁹⁰ The SD came of age with the adoption of the 2030 Agenda for Sustainable Development, with a set of 17 goals and 169 constituent targets that succeed the Millennium Development Goals.⁹¹

III. The Relationship between Environmental Justice and Sustainable Development

The relationship between EJ and SD has long been unquestionable to many observers.⁹² This could be understandable in the sense that the terms justice and sustainability are complex and ambiguous concepts. Furthermore, the precise meaning and application of EJ vary across different time, societies and cultures.

While EJ is closely linked to SD, it further emphasizes that people of color and low-income communities should neither disproportionately shoulder environmental harms nor be unfairly excluded from environmental benefits.

The Copenhagen Declaration went on to link SD with the principles of EJ, stating that equitable social development that recognizes empowering the poor to utilize environmental resources sustainably is a necessary foundation for SD. The declaration further emphasized that broad-based and sustained economic development in the context of SD is essential for maintaining social development and social justice.⁹³

Although the relationship of EJ with SD remains vague,⁹⁴ its connection is increasingly recognized as central to achieving equitable and lasting environmental, social, and economic outcomes. Moreover, evaluating the status of justice is a cornerstone for understanding the status of (in)justice, thereby maintaining, *inter alia*, the environmental security, which is an essential aspect of SD.⁹⁵ The SDGs are supposed to be highly relevant to environmental justice and vice versa.⁹⁶ The SD cannot be genuinely sustainable without environmental justice. However, as with earlier definitions of SD, the SDG document Transforming Our World (TOW) and the SDG targets and indicators⁹⁷ do not address justice directly in most of the goals. Although one of the SDGs focuses on Justice (SDG 16: Promote peaceful and inclusive societies for SD, provide access to justice for all and build effective, accountable, and inclusive institutions at all levels), it does not address EJ and lacks a definition of the term justice.

The terms SD and EJ are not assumed as synonyms given that they are concepts that arise from different schools of thought with priorities that are not always consistent.⁹⁸ A thicker conceptualization of justice in relation to sustainability challenges comes from scholarship on

⁹⁰ Id.

⁹¹ Atapattu, Sumudu: From “Our Common Future” to Sustainable Development Goals: Evolution of Sustainable Development under International Law. In *Wisconsin International Law Journal*, Vol. 36, 2019, pp. 215–246.

⁹² Newton, David E.: *Environmental justice: A reference handbook*, ABC-CLIO, 2nd ed, 2009.

⁹³ The Copenhagen Declaration, World Summit for Social Development, 2008.

⁹⁴ Gellers, Joshua Chad – Cheatham, Trevor: Sustainable Development Goals and Environmental Justice: Realization through Disaggregation?, p. 287. In *Wisconsin International Law Journal*, Vol. 36, No. 2, 2019, pp. 276–297.

⁹⁵ Pandey, Hari Prasad – Maraseni, Tek Narayan – Apan, Armando: Assessing the Theoretical Scope of Environmental Justice in Contemporary Literature and Developing a Pragmatic Monitoring Framework, p. 2. In *Sustainability*, Vol. 16, No. 24: 10799, 2024, pp. 1–16.

⁹⁶ Menton, Mary – Larrea, Carlos – Latorre, Sara – Martinez-Alier, Joan – Peck, Mika – Temper, Leah – Walter, Mariana: Environmental justice and the SDGs: from synergies to gaps and contradictions, p. 1626. In *Sustainability Science*, Vol. 15, 2020, pp. 1621–1636.

⁹⁷ UN, *Transforming our World: the 2030 Agenda for Sustainable Development*, 2015.

⁹⁸ Menton, Mary – Larrea, Carlos – Latorre, Sara – Martinez-Alier, Joan – Peck, Mika – Temper, Leah – Walter, Mariana: Environmental justice and the SDGs: from synergies to gaps and contradictions, p. 1622. In *Sustainability Science*, Vol. 15, 2020, pp. 1621–1636.

environmental justice.⁹⁹ In relationship with the economic pillar of SD, one of the biggest worldwide issues of our day is balancing environmental sustainability with economic growth.¹⁰⁰ Meanwhile, the social pillar of SD and its linkage with EJ is under-theorized.¹⁰¹

In relationship with SD, distributive justice has provided three principles that guide the environmental concerns.¹⁰² As regards the procedural justice, it refers to a normative judgment of how fair the decision-making process is. In environmental contexts, this is often captured by questions surrounding “participation”.¹⁰³

Neither environmental justice nor SD can be truly meaningful unless local communities develop the skills for analyzing and addressing the environmental and social challenges they encounter.¹⁰⁴ SD can further strengthen and expand the quest for EJ by ensuring that economic and social development provides better opportunities for the poor, people of color, and other disadvantaged people.¹⁰⁵ Capabilities approach, one dimension of EJ, could serve as a bridge between conceptions of social justice and a wide range of environmental concerns.

Rather than development at the expense of the environment and adversely affected people, SD seeks to protect and restore the environment while avoiding disadvantage to other people. In this regards, the ultimate objectives of SD are closely similar to those of EJ. At the global scale, SD policies must also address issues of distributive and retributive justice to ensure that the burdens and benefits of such policies will be fairly allocated among those who are responsible for environmental problems and those who will benefit from sustainable policy implementation.¹⁰⁶

IV. Conclusion

The study presents the nexus between EJ and SD, which remains ambiguous. EJ emphasizes the right of all people, regardless of their diverse backgrounds. This term is supported by the four main pillars of distribution, recognition, procedure and capabilities approach. EJ is an evolving concept and could be understandable in multiple ways. This concept encompasses an expansive set of ideas around justice involving distribution, recognition, procedure and capabilities. Recently, EJ is evolving to encompass the climate justice.

The SD aims to balance economic growth, social well-being and environmental protection for present and future generations. The three pillars of SD (economy, environment and society) are inextricably linked. Even though the SDGs do not include any explicit mentions of EJ, it still present on the development agenda. However, the nexus between EJ and SD is a dilemma. Promoting a harmonious relationship between EJ and SD is important. Addressing EJ strengthens the sustainability, while SD provides long-term solutions to environmental challenges. By aligning these two concepts, societies can move toward a more inclusive,

⁹⁹ Avelino, Flor – Wijsman, Katinka – van Steenbergen, Frank – Jhagroe, Shivan – Wittmayer, Julia – Akerboom, Sanne – Bogner, Kristina – Jansen, Esther F. – Frantzeskaki, Niki – Kalfagianni, Agni: Just sustainability transitions: Politics, power, and prefiguration in transformative change toward justice and sustainability, p. 525. In *Annual Review of Environment and Resources*, Vol. 49, 2024, pp. 519–547.

¹⁰⁰ Mohamed, Hazik: Harmonizing Economic Growth with Environmental Justice: Circular Manufacturing Pathway. In *Journal of Economics, Law & Society*, Vol. 1, No. 2, 2024, pp. 77–93.

¹⁰¹ Atapattu, Sumudu A. – Gonzalez, Carmen – Seck, Sara L.: Intersections of Environmental Justice and Sustainable Development: Framing the Issues. In: *The Cambridge Handbook of Environmental Justice and Sustainable Development*, Cambridge University Press, 2021, p. 10.

¹⁰² Gebeyehu, B. – Adugna, B. – Gammie, T. – Simane, B. – Mekuriaw, A.: Chapter. Environmental Justice and Sustainable Development. In: *Encyclopedia of Sustainability in Higher Education*, Springer, 2019, pp. 3–4.

¹⁰³ *Ibid*, p. 4.

¹⁰⁴ *Ibid*, p. 6.

¹⁰⁵ *Ibid*, p. 7.

¹⁰⁶ *Ibid*, p. 6.

resilient, and equitable future without compromising environmental integrity. It is crucial to acknowledge that the present level of emphasis that states place on certain aspects of EJ within the SDGs could change in the near future.

Bibliography

Antal, Attila: Environmental Justice in Europe. In *The Palgrave Handbook of Global Sustainability*, Springer Nature, 2022, pp. 1–13. https://doi.org/10.1007/978-3-030-38948-2_75-1

Antal, Attila: Chapter. Environmental justice and autocracy in Eastern Europe – The Case of Hungary, pp. 40-50. In: *Environmental Justice in the Anthropocene*, Routledge, 1st Edition, 2021. <https://doi.org/10.4324/9781003023609-7>

Atapattu, Sumudu: From “Our Common Future” to Sustainable Development Goals: Evolution of Sustainable Development under International Law. In *Wisconsin International Law Journal*, Vol. 36, 2019, pp. 215–246.

Atapattu, Sumudu A. – Gonzalez, Carmen – Seck, Sara L.: Intersections of Environmental Justice and Sustainable Development: Framing the Issues. In: *The Cambridge Handbook of Environmental Justice and Sustainable Development*, Cambridge University Press, 2021. <https://doi.org/10.1017/9781108555791>

Avelino, Flor – Wijsman, Katinka – van Steenberghe, Frank – Jhagroe, Shivan – Wittmayer, Julia – Akerboom, Sanne – Bogner, Kristina – Jansen, Esther F. – Frantzeskaki, Niki – Kalfagianni, Agni: Just sustainability transitions: Politics, power, and prefiguration in transformative change toward justice and sustainability. In *Annual Review of Environment and Resources*, Vol. 49, 2024, pp. 519–547. <https://doi.org/10.1146/annurev-environ-112321-081722>

Babourkova, Rosalina: The environmental justice implications of utility privatisation: the case of the electricity supply in Bulgaria’s Roma settlements, p. 25. In *International Journal of Urban Sustainable Development*, Vol. 2, Nos. 1–2, 2010, pp. 24–44. <https://doi.org/10.1080/19463138.2010.511029>

Bell, Derek – Carrick, Jayne: Chapter. Procedural environmental justice. In *The Routledge Handbook of Environmental Justice*, Routledge, 1st Edition, 2017. <https://doi.org/10.4324/9781315678986-9>

Boone, Christopher G.: Environmental Justice as Process and New Avenues for Research. In *Environmental Justice*, Vol. 1, No. 3, 2008, pp. 149–154. <https://doi.org/10.1089/env.2008.0530>

Bryant, Bunyan – Mohai, Paul: *Race and incidence of environmental hazards: A time for discourse*, Westview Press, 1992.

Bullard, Robert Doyle: *Unequal Protection: Environmental Justice and Communities of Color*, 1994.

Bullard, Robert D. – Johnson, Glenn S.: Environmentalism and Public Policy: Environmental Justice: Grassroots activism and its Impact on Public Policy Decision Making. *Journal of Social Issues*, Vol. 56, 2000, pp. 555–578. <https://doi.org/10.1111/0022-4537.00184>

CEU Center for Environmental Policy and Law (CEPL), The Health and Environment Alliance (HEAL), The Coalition for Environmental Justice, Making the case for environmental justice in Central & Eastern Europe, Budapest, Hungary, 2007.

Gebeyehu, B. – Adugna, B. – Gammie, T. – Simane, B. – Mekuriaw, A.: Chapter. Environmental Justice and Sustainable Development. In: *Encyclopedia of Sustainability in Higher Education*, Springer Nature, 2019. https://doi.org/10.1007/978-3-319-63951-2_277-1

Gellers, Joshua Chad – Cheatham, Trevor: Sustainable Development Goals and Environmental Justice: Realization through Disaggregation?. In *Wisconsin International Law Journal*, Vol. 36, No. 2, 2019, pp. 276–297. <https://doi.org/10.2139/ssrn.3487056>

Giddings, Bob – Hopwood, Bill – O’Brien, Geoff: Environment, Economy and Society: Fitting them Together into Sustainable Development. In *Sustainable Development*, Vol. 10, No. 4, 2002, pp. 187–196. <https://doi.org/10.1002/sd.199>

Gonzalez, Carmen G.: Environmental Racism, American Exceptionalism, and Cold War Human Rights, pp. 282–283. In *Transnational Law and Contemporary Problems*, Vol. 26, Probs. 281, 2017, pp. 281–315.

Gonzalez, Carmen – Atapattu, Sumudu: International Environmental Law, Environmental Justice, and the Global South, p. 234. In *Transnational Law and Contemporary Problems*, Vol. 26, Probs. 229, 2017, pp. 229–242.

Holland, Breena: Justice and the Environment in Nussbaum’s “Capabilities Approach”: Why Sustainable Ecological Capacity Is a Meta-Capability, pp. 319–320. In *Political Research Quarterly*, Vol. 61, No. 2, 2008, pp. 319–332. <https://doi.org/10.1177/1065912907306471>

Holifeld, Ryan – Chakraborty, Jayajit – Walker, Gordon: *The Routledge Handbook of Environmental Justice*, Routledge, 2018.

Hopwood, Bill – Mellor, Mary – O’Brien, Geoff: Sustainable Development: Mapping Different Approaches, p. 38. In *Sustainable Development*, Vol. 13, 2005, pp. 38–52. <https://doi.org/10.1002/sd.244>

Jacobs, Michael: Sustainable development as a contested concept, in *Fairness and Futurity: Essays on environmental sustainability and social justice* 21, Andrew Dobson ed., 1999. <https://doi.org/10.1093/0198294891.003.0002>

Kuehn, Robert R.: A Taxonomy of Environmental Justice, p. 10688. In *Environmental Law Reporter*, Vol. 30, 2000, pp. 10681–10703.

Laurent, Éloi: Issues in environmental justice within the European Union, p. 1848. In *Ecological Economics*, Vol. 70, 2011, pp. 1846–1853. <https://doi.org/10.1016/j.ecolecon.2011.06.025>

Lazarus, Richard J.: Pursuing “Environmental Justice”: The Distributional Effects of Environmental Protection. In *Northwestern University Law Review*, Vol. 87, No. 3, 1993, pp. 787–857.

Lee, Charles: Developing the vision of environmental justice: A paradigm for achieving healthy and sustainable communities. In *Virginia Environmental Law Journal*, Vol. 14, No. 4, 1995, pp. 571–578.

Menton, Mary – Larrea, Carlos – Latorre, Sara – Martinez-Alier, Joan – Peck, Mika – Temper, Leah – Walter, Mariana: Environmental justice and the SDGs: from synergies to gaps and contradictions. In *Sustainability Science*, Vol. 15, 2020, pp. 1621–1636. <https://doi.org/10.1007/s11625-020-00789-8>

Mohamed, Hazik: Harmonizing Economic Growth with Environmental Justice: Circular Manufacturing Pathway. In *Journal of Economics, Law & Society*, Vol. 1, No. 2, 2024, pp. 77–93. <https://doi.org/10.70009/jels.2024.1.2.5>

Nayeen, Sekander Zulker – Islam, Akramul: Environmental Justice: Emergence to Implementation and Its Relation with SDGs, Springer Nature, 2021, pp. 242–252. https://doi.org/10.1007/978-3-319-95960-3_48

Newton, David E.: Environmental Justice: A Reference Handbook (Contemporary World Issues), ABC-CLIO, 2nd edition, 2009. <https://doi.org/10.5040/9798400646911>

Nussbaum, Martha – Sen, Amartya: The Quality of Life, Oxford, 1993. <https://doi.org/10.1093/0198287976.001.0001>

Pandey, Hari Prasad – Maraseni, Tek Narayan – Apan, Armando: Assessing the Theoretical Scope of Environmental Justice in Contemporary Literature and Developing a Pragmatic Monitoring Framework, p. 2. In *Sustainability*, Vol. 16, No. 24: 10799, 2024, pp. 1–16. <https://doi.org/10.3390/su162410799>

Perlavičiūtė, Goda – Squintani, Lorenzo: Public Participation in Climate Policy Making: Toward Reconciling Public Preferences and Legal Frameworks, p. 344. In *One Earth*, Vol. 2, 2020, pp. 341–348. <https://doi.org/10.1016/j.oneear.2020.03.009>

Petrić, Davor: Environmental justice in the European Union: A critical reassessment, p. 218. In *Croatian Yearbook of European Law & Policy*, Vol. 15, 2019, pp. 215–267. <https://doi.org/10.3935/cyelp.15.2019.360>

Pretty, Jules N.: Participatory learning for sustainable agriculture. In *World Development*, Vol. 23, No. 8, 1995, pp. 1247–1263. [https://doi.org/10.1016/0305-750X\(95\)00046-F](https://doi.org/10.1016/0305-750X(95)00046-F)

Ryan, Holifeld – Jayajit, Chakraborty – Gordon, Walker: The Routledge handbook of environmental justice, Routledge, 2018. <https://doi.org/10.4324/9781315678986>

Samvel, Gor: Non-Judicial, Advisory, Yet Impactful? The Aarhus Convention Compliance Committee as a Gateway to Environmental Justice, pp. 213–214. In *Transnational Environmental Law*, Vol. 9, No. 2, 2020, pp. 211–238. <https://doi.org/10.1017/S2047102519000426>

Schlosberg, David: Theorising environmental justice: The expanding sphere of a discourse. In *Environmental Politics*, Vol. 22, No. 1, 2013, pp. 37–55. <https://doi.org/10.1080/09644016.2013.755387>

Schlosberg, David: *Defining environmental justice: theories, movements, and nature*, Oxford University Press, 2007. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199286294.001.0001>

Schlosberg, David – Carruthers, David: Indigenous Struggles, Environmental Justice, and Community Capabilities. In *Global Environmental Politics*, Vol. 10, No. 4, 2010, pp. 12–35. https://doi.org/10.1162/GLEP_a_00029

Schlosberg, David: Climate Justice and Capabilities: A Framework for Adaptation Policy. In *Ethics & International Affairs*, Vol. 26, No. 4, 2012, pp. 445–461. <https://doi.org/10.1017/S0892679412000615>

Schlosberg, David – Rickards, Lauren – Pearse, Rebecca – Bosca, Hannah Della – Moraes, Oli: Critical environmental justice in contemporary scholarship and movements: consensus and plurality of the discourse. In *Environmental Politics*, Vol. 34, No. 3, 2024, pp. 399–420. <https://doi.org/10.1080/09644016.2024.2362573>

Sikor, Thomas – Newell, Peter: Globalizing environmental justice?. In *Geoforum*, Vol. 54, 2014, pp. 151–157. <https://doi.org/10.1016/j.geoforum.2014.04.009>

Shadbegian, Ronald J. – Gray, Wayne B.: *Spatial Patterns in Regulatory Enforcement: Local Tests of Environmental Justice*, U.S. Environmental Protection Agency, 2009.

Sprain, Leah: Paradoxes of Public Participation in Climate Change Governance, p. 67. In *The Good Society*, Vol. 25, No. 1, 2016, pp. 62–80. <https://doi.org/10.5325/goodsociety.25.1.0062>

Taylor, Dorceta E.: The Rise of the Environmental Justice Paradigm: Injustice Framing and the Social Construction of Environmental Discourses. In *American Behavioral Scientist*, Vol. 43, No. 4, 2000, pp. 508–580. <https://doi.org/10.1177/0002764200043004003>

The 1987 Report of the World Commission on Environment and Development (WCED), UN Doc. A/RES/42/187, para 2.

The Aarhus Convention and the EU. Available online: https://environment.ec.europa.eu/law-and-governance/aarhus_en.

The Aarhus Convention, art. 9.

The Copenhagen Declaration, World Summit for Social Development, 2008.

The European Commission, 2007.

UNECE: *The Aarhus Convention: Implementation Guide*, UNECE, 2nd edn, 2014.

UNECE: After 25 years of the Aarhus Convention, States' compliance with environmental rights obligations matters more than ever. Available online:

<https://unece.org/environment/press/after-25-years-aarhus-convention-states-compliance-environmental-rights>.

UNECE: Introduction. Available online: <https://unece.org/environment-policy/public-participation/aarhus-convention/introduction>.

UN World Commission on Environment and Development, Our Common Future. In Report of the World Commission on Environment and Development, Oxford University Press, 1987.

UN, Transforming our World: the 2030 Agenda for Sustainable Development, 2015.

United States Environmental Protection Agency, Environmental Justice. Available online: <https://www.congress.gov/crs-product/R47920>.

Walker, Gordon: Environmental Justice and Normative Thinking. In *Antipode*, Vol. 41, 2009, pp. 203–205. <https://doi.org/10.1111/j.1467-8330.2008.00663.x>

Washington, Haydn – Chapron, Guillaume – Kopnina, Helen – Curry, Patrick – Gray, Joe – Piccolo, John J.: Foregrounding ecojustice in conservation. In *Biological Conservation*, Vol. 228, 2018, pp. 367–374. <https://doi.org/10.1016/j.biocon.2018.09.011>

Whyte, Kyle: Chapter. The recognition paradigm of environmental injustice. In *The Routledge Handbook of Environmental Justice*, Routledge, 1st Edition, 2017. <https://doi.org/10.4324/9781315678986-10>

Rimán Áron¹

Az ideális állam jogelméleti koncepciója: az alapjog-védelem, a hatékonyság és a legitimitás egyensúlya²

Absztrakt

Jelen kutatás – jogelméleti alapokon – egy ideális alternatív állam koncepcióját dolgozza ki, amely az alapjogvédelem és a közjó mint állami célok érdekében, a gazdasági hatékonyság, a fenntarthatóság és a legitim működés közötti egyensúlyt kívánja megteremteni. A tanulmány a klasszikus és a modern államelméletekre támaszkodva újragondolja az állami célokat, hangsúlyozva az alapjogok fokozott védelmét és az állami hatalom erkölcsi kötöttségeit. Lon L. Fuller enomia elmélete alapján a jog morális vetületeit elemzi, míg John Rawls igazságosságelméletét felhasználva értékeli a gazdasági újraelosztás, valamint a meritokrácia elveit. A demokrácia kritikája során Bryan Caplan és Jason Brennan választói kompetencia elméleteire épít, alternatív demokratikus működési mechanizmusokat javasolva a legitimációs deficit csökkentése és a hatékonyság növelése érdekében.

Kulcsszavak: ideális állam, alapjogvédelem, jogelmélet, gazdasági igazságosság, demokratikus deficit, meritokrácia, Rawls igazságosság elmélet, Fuller enomia-elmélet, demokratikus legitimitáció, választói kompetencia

Abstract

Present research – grounded in legal theory – develops the concept of an ideal alternative state that aims to establish a balance between economic efficiency, sustainability, and legitimate governance in pursuit of fundamental rights protection and the common good as primary state objectives. Drawing on classical and modern theories of the state, the study redefines state goals by emphasizing the enhanced protection of fundamental rights and the moral constraints on state power. Based on Lon L. Fuller’s theory of enomia, it examines the moral dimensions of law, while employing John Rawls’s theory of justice to assess the principles of economic redistribution and meritocracy. In its critique of democracy, the study relies on Bryan Caplan’s and Jason Brennan’s theories of voter competence, proposing alternative democratic mechanisms to reduce the legitimacy deficit and improve state efficiency.

Keywords: ideal state, protection of fundamental rights, legal theory, economic justice, democratic deficit, meritocracy, Rawls’ theory of justice, Fuller’s enomia theory, democratic legitimacy, voter competence

¹ Dr. Rimán Áron PhD hallgató, Miskolci Egyetem, Deák Ferenc Doktori Iskola, Miskolc-Egyetemváros, email: aron.riman@uni-miskolc.hu

² DOI 10.59558/jesz.2026.2.102

I. Bevezetés

A modern állam működése egyre komplexebb kihívásokkal néz szembe, amelyek nem csupán gyakorlati, hanem mélyen elméleti természetű kérdéseket is felvetnek. A demokratikus rendszerek válságtünetei – mint az alacsony részvétel, a populizmus, a politikai polarizáció és a korrupció – pedig szükségessé teszik az állami működés normatív alapjainak újragondolását. Jelen kutatás e szükségszerűségből kiindulva arra tesz kísérletet, hogy jogelméleti szempontból olyan ideális állammodellt dolgozzon ki, amely egyensúlyt teremt az alapjogok védelme és a gazdasági hatékonyság között.

Az államelmélet számos válasszal szolgál az állam célját, működését és legitimációját illetően. Arisztotelész a demokráciát a helytelen államformák közé sorolta, mivel az szerinte hajlamos a közérdek figyelmen kívül hagyására és inkább a tömegek érdekeit helyezi előtérbe.³ Hobbes és Rousseau ezzel szemben az állam létjogosultságát a társadalmi szerződés koncepciójából vezette le, hangsúlyozva az egyéni biztonság és a közjó elsődlegességét.⁴⁵ Ezen klasszikus gondolkodók mellett a modern jogelmélet képviselői, így például John Rawls vagy Lon L. Fuller pedig olyan normatív kereteket kínálnak, amelyek alapján újraértelmezhetjük az állam céljait és működési elveit.

A kutatás középpontjában az alapjogok kiemelt védelme áll mint az állam egyik elsődleges funkciója. Az állami hatalom normatív korlátjaként értelmezett alapjogok nem csupán az egyéni autonómia biztosítékai, hanem a jogállamiság és a legitim államszerkezet garanciái is.⁶ Ezzel összefüggésben különös jelentőséget tulajdonítok Lon L. Fuller „*enomia*” fogalmának, amely a joguralom morális követelményeire mutat rá, valamint a „helyes jog” elvének, amely túlmutat a pusztán pozitív normák érvényesülésén.⁷

A gazdasági egyenlőtlenségek és az állami újraelosztás kérdéskörét pedig John Rawls igazságosságelmélete mentén vizsgálom. Rawls elmélete nem csupán az intézmények igazságosságát, hanem azok működési célját – a leginkább hátrányos helyzetűek javára való működést – is hangsúlyozza.⁸ A meritokratikus és technokrata államfelfogások – mint például Daniel Bell vagy Michael Young elméletei – pedig ezen elvekkel ötvözve járulhatnak hozzá a hatékonyabb, de továbbra is normatívan működő államszervezet kialakításához.⁹

Végül, a tanulmány foglalkozik a demokratikus részvétel elméleti kritikájával is. Bryan Caplan és Jason Brennan munkái nyomán felvetődik a kérdés, hogy vajon a széleskörű választójog és a választásokon alapuló kormányzás valóban a legjobb garanciája-e az igazságos és hatékony kormányzásnak? Caplan szerint az átlagos szavazó irracionális, így a döntések minősége sérülhet,¹⁰ Brennan pedig egyenesen a demokrácia „erkölcsi problémáit” hangsúlyozza, és alternatív kormányzati modellek kidolgozását javasolja.¹¹ Mindezek tükrében a kutatás reflektál az állampolgári kompetenciák, a döntéshozatali minőség és a legitimáció összefüggéseire.

³ Arisztotelész: *Politika*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1994, III. könyv 7. fejezet, 79. o.

⁴ Hobbes, Thomas: *Leviatán*. Kossuth Kiadó, Budapest, 1999, 91–102. o.

⁵ Rousseau, Jean-Jacques: *A társadalmi szerződésről*. Osiris Kiadó, Budapest, 2004.

⁶ Kelsen, Hans: *Tiszta jogtan*. Rejtjel Kiadó, Budapest, 2001, 105. o. és Dworkin, Ronald: *Joguralom és jogállamiság*. Atlantisz Kiadó, Budapest, 1995.

⁷ Fuller, Lon L.: *The Morality of Law*. Yale University Press, New Haven, 1969, 33–94. o.

⁸ Rawls, John: *Az igazságosság elmélete*. Osiris Kiadó, Budapest, 1997. Rawls, John: *Justice as Fairness: A Restatement*. Harvard University Press, Cambridge, 2001.

⁹ Bell, Daniel A.: *The China Model: Political Meritocracy and the Limits of Democracy*. Princeton University Press, Princeton, 2015. Young, Michael: *The Rise of the Meritocracy*. Transaction Publishers, New Brunswick, 1994.

¹⁰ Caplan, Bryan: *The Myth of the Rational Voter: Why Democracies Choose Bad Policies*. Princeton University Press, Princeton, 2008.

¹¹ Brennan, Jason: *Against Democracy*. Princeton University Press, Princeton, 2016.

A kutatás így olyan elméleti állammodell megalkotására törekszik, amely az alapjogok elsődlegességéből indul ki, és ehhez illeszkedő módon definiálja az állam céljait, működését és legitimációs kereteit. A cél nem utópisztikus vízió, hanem olyan kritika, koncepció és értékrendszer létrehozása, amely támpontot nyújt a jelenlegi államszerkezetek jogelméleti értékeléséhez és fejlesztéséhez.

II. Mi az állam?

II.1. Antik, klasszikus és modern államelméletek

Az állam fogalmának meghatározása a jogelmélet egyik legrégebbi és legvitatottabb kérdése. A témával számos kiemelkedő jogtudós foglalkozott, azonban a jogtudománynak a mai napig sem sikerült egységes és általánosan elismert államfogalmat meghatároznia. Jelen pontban áttekintünk néhány meghatározó gondolkodó által alkotott fogalmat, majd összevetjük azokat. Megnézzük az átfedéseket és azt is, hogy mik azok a kérdések, amelyekből az eltérések adódnak.

Arisztotelész az államot természetes, az ember társadalmi lényként való létezéséből levezethető képződményként értelmezte, melynek célja a közjó, valamint az egyének erkölcsi és politikai kiteljesedésének biztosítása. Arisztotelész szerint a helyes államformák (*királyság, arisztokrácia, politeia*) a közérdeket szolgálják, míg a helytelen államformák (*zsarnokság, oligarchia, demokrácia*) a magánérdekeket helyezik előtérbe és ebből adódóan instabilak és igazságtalanok.¹²

Thomas Hobbes a fentiekhez képest alapjaiban eltérő államelméletet alkotott, mely szerint az állam mesterségesen létrehozott entitás, amely a természeti állapotban uralkodó „*mindenki harca mindenki ellen*” állapot felszámolására szolgál. Hobbes szerint az állam abszolút hatalma szükséges, mert ez biztosítja a békét és a biztonságot, garantálva az állampolgárok jólétét.¹³ John Locke – Hobbes-tól eltérően – jelentős korlátokat támasztott az államhatalommal szemben. Szerinte az állam célja az élet, a szabadság és a tulajdon védelme, valamint annak legitimitása függ az állampolgárok beleegyezésétől – társadalmi szerződés – és alapvető jogaik tiszteletben tartásától.¹⁴ A modern államelméletek a jogállamiság és a demokratikus legitimáció gondolatára építenek. Max Weber államdefiníciója, mely szerint az állam a legitim erőszak monopóliumával rendelkező politikai szervezet, kora államelméletének egyik legmeghatározóbb fogalmává vált.¹⁵ A 20. századi jogelmélet képviselőinek többsége, mint például Hans Kelsen és H.L.A. Hart, a jog és az állam közötti viszony normatív dimenziójának vizsgálatával foglalkoztak és a joguralom előtérbe helyezése mellett érveltek, vagyis, hogy az állam jog által korlátozott entitás legyen.¹⁶

Ezen különböző definíciók átfedéseiből azt láthatjuk, hogy a jogtudósok az állam létét törvényszerűnek vagy szükségesnek, de mindenféleképpen elkerülhetetlennek tartják. Továbbá azt is, hogy az állam annak érdekében jön létre, hogy a polgárai szabadságának egy részét elvonva biztosítsa az együttélés kereteit. Ezen túlmenően visszatérő fogalmi elem az egyéni érdekek és a közérdek, valamint ezek harca és az állam hatalmának korlátai, terjedelme, valamint annak jellege.

¹² Arisztotelész: Politika. Gondolat Kiadó, Budapest, 1994, III. könyv, 79. o.

¹³ Hobbes, Thomas: Leviatán. Kossuth Kiadó, Budapest, 1999, 91–102. o.

¹⁴ Locke, John: Két értekezés a kormányzatról. Osiris Kiadó, Budapest, 2002, 39–144. o.

¹⁵ Weber, Max: Gazdaság és társadalom. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1987, 330. o.

¹⁶ Kelsen, Hans: Tiszta jogtan. Rejtjel Kiadó, Budapest, 2001, 105. o. és Hart, Herbert Lionel Adolphus: A jog fogalma. Osiris Kiadó, Budapest, 1995, 375. o.

A fentiek tükrében megállapítható, hogy az állam fogalmának pontos megalkotása előtt két kérdésre mindenképpen választ kell találnunk. Ezek pedig nem mások, mint a legitimáció kérdésköre és az állam céljainak a meghatározása, vagyis, hogy milyen alapon és miért létezik az állam. Természetesen ezek mellett a téma számos más kérdést is felvet, azonban a tanulmány terjedelmére és a fentebb nevesített két kérdés különös jelentőségére tekintettel azokkal jelen tanulmány keretében nem foglalkozom.

II.2. Az állami célok újradefiniálása a 21. században

A 21. században az állam szerepe jelentősen átalakult, ami a globális kihívások, mint például a környezeti válság, a gazdasági egyenlőtlenségek, a migráció és a technológiai forradalom következménye.¹⁷ Mindezek tükrében fontosnak tartom hangsúlyozni azt, hogy az újonnan felmerülő problémák meghatározó hányada, mint például a környezetvédelemmel, vagy a versenyképességgel összefüggő kérdések nagymértékben összefüggnek az egyre fajsúlyosabb fenntarthatóság kérdéskörével. A hagyományos liberális-demokratikus államforma válságtünetei, mint például a növekvő populizmus, politikai polarizáció és csökkenő közbizalom újraértékelést kívánnak meg az állami célok tekintetében. A kortárs szakirodalomban egyre hangsúlyosabbá válik az állam felelőssége az alapjogok hatékony védelmében, a gazdasági igazságosság biztosításában és a környezeti fenntarthatóság előmozdításában.¹⁸ Ezen lényeges változások megalapozhatják egy új, a korábbi nagy gondolkodók elméleteitől eltérő államkonceptió megalkotását, különös tekintettel a fenntarthatóság problémakörének egyre növekvő jelentőségére.

Ebben az új paradigmában az államnak aktív szerepet kell vállalnia a társadalmi igazságosság és a közérdek védelmében, miközben a döntéshozatal demokratikus minőségét és hatékonyságát is újra kell gondolni. Különösen hangsúlyos az állampolgári részvétel, valamint minőség kérdése, továbbá a döntéshozók elszámoltathatóságának javítása, amely a legitimációs deficit csökkentésének kulcsa lehet.¹⁹

III. Jogelméleti keretek: az ideális jog és állam kapcsolata

III.1. Fuller és az enomia: a „helyes jog” követelményei

Fuller jogelmélete központi szerepet tölt be az állam és a jog erkölcsi kötöttségeinek elemzésében. Fuller szerint a jog nem csupán szabályok pusztája összessége, hanem belső erkölcsi struktúrával rendelkezik, amelynek meg kell felelnie ahhoz, hogy valóban jogként működhessen.²⁰ Ez a belső erkölcsi rend a jog bizonyos minimális követelményeit jelenti, például a törvények nyilvánosságát, általánosságát, előreláthatóságát, világosságát és a következetes alkalmazásukat.²¹ Fuller szerint ezen feltételek hiánya vezet a jogrendszer anomikus állapotához.²² Az enomia megléte tehát a jogrendszer megfelelő működésének, legitimációjának és erkölcsi elfogadhatóságának záloga.

Fuller enomia-elméletének jelentősége különösen abban áll, hogy nem pusztán formai kritériumokat állít fel, hanem az erkölcsi legitimitást is a középpontba helyezi. Az ideális

¹⁷ Fukuyama, Francis: *Political Order and Political Decay*. Farrar, Straus and Giroux, New York, 2014.

¹⁸ Halmai Gábor: *A jogállamiság válsága*. Osiris Kiadó, Budapest, 2019.

¹⁹ Szabó Miklós: *A demokratikus részvétel dilemmái*. Gondolat Kiadó, Budapest, 2015.

²⁰ Fuller, Lon L.: *The Morality of Law*. Yale University Press, New Haven, 1969, 33–38. o.

²¹ Fuller: i. m. 38–41. o.

²² Fuller: i. m. 106. o.

államban a jogrendnek nem csupán formailag, hanem tartalmilag is igazodnia kell a társadalmi együttműködés elősegítéséhez és az egyéni autonómia tiszteletéhez.²³ Ezáltal válik képessé a jog arra, hogy valóban orientálja az állampolgárok viselkedését, és ne csupán hatalmi eszköz legyen a kormányzat kezében. Ez a korábbiaktól eltérő, a formalitás helyett a tartalmat előtérbe helyező gondolkodásmód nagymértékben kitágítja az állam konceptuális meghatározhatóságának lehetőségét.

III.2. A jog normativitása és az állam erkölcsi kötöttségei

A jog normativitása azt jelenti, hogy a jog előírásokat fogalmaz meg, amelyek nem csupán tényeket közölnek, hanem irányítják is az emberek viselkedését. Hart szerint a jog sajátos normatív rendszert alkot, amely egyrészt elsődleges szabályokat tartalmaz az egyéni viselkedés szabályozására, másrészt másodlagos szabályokat is, amelyek a jog megváltoztatását, értelmezését és alkalmazását szabályozzák.²⁴ Ezen másodlagos szabályok megléte és működése kritikus fontosságú a jog normatív rendjének fenntartásához és legitimitásának biztosításához. Példának okáért gondoljunk csak bele, hogy milyen abszurd helyzetet eredményezne az, ha a jogalkotás rendje nem lenne egyértelműen meghatározva. Nem tudnánk, hogy ki, milyen eljárás keretében alkot és tesz közzé jogszabályokat. A jogszabályokat bárki bármikor megváltoztathatná, ezzel aláásva a jogbiztonság követelményét és a jog igazságos működését.

Dworkin jogelmélete ehhez képest tovább megy, amikor hangsúlyozza, hogy a jog nem értelmezhető pusztán szabályok gyűjteményeként, hanem alapvetően erkölcsi elvek és értékek összességéként kell felfogni.²⁵ Dworkin szerint az állam jogi döntéseinek mindig tükrözniük kell a méltányosság és igazságosság erkölcsi elveit. Az állam nem pusztán hatalmi szervezet, hanem erkölcsi közösség is, amely köteles minden döntésében tiszteletben tartani az állampolgárok egyenlő morális státuszát és méltóságát.²⁶

Ezért az állam erkölcsi kötöttségei nem csupán abban merülnek ki, hogy formálisan betartja a pozitív jogot, hanem abban is, hogy a jogalkotás és a jogalkalmazás során tiszteletben tartja azokat az erkölcsi elveket, amelyek legitimitását biztosítják. Ideális állam esetében tehát alapvető követelmény, hogy jogrendje ne csak formailag, hanem tartalmilag is megfeleljen az igazságosság, méltányosság és az emberi jogok normatív követelményeinek, biztosítva így a jog erkölcsi megalapozottságát és az állampolgári bizalmat.²⁷ Dworkin ezen elmélete tovább erősíti azt a Fuller által jelen tanulmányban már felvetett megközelítést, hogy a jog és az állam nem csupán formálisan, hanem tartalmilag és erkölcsileg is megfelelően kell, hogy működjön.

IV. Az alapjogok elsőbbsége mint rendezőelv

IV.1. Az alapjogok tartalma, egymáshoz való viszonya

Az alapjogok koncepciója a jogállamiság és demokratikus alkotmányosság egyik legfontosabb jogintézménye. Ez alatt olyan alapvető fontosságú jogokat értünk, amelyek törvény erejénél fogva illetik meg a jogalanyokat. E jogok – mint például az élethez való jog, a véleménynyilvánítás szabadsága, a magántulajdonhoz való jog, valamint a választójog – az

²³ Fuller: i. m. 96–100. o.

²⁴ Hart, Herbert Lionel Adolphus: A jog fogalma. Osiris Kiadó, Budapest, 1995, 91–102. o.

²⁵ Dworkin, Ronald: Taking Rights Seriously. Harvard University Press, Cambridge, 1977, 22–28. o.

²⁶ Dworkin: i. m. 180–184. o.

²⁷ Rawls, John: Az igazságosság elmélete. Osiris Kiadó, Budapest, 1997, 52–63. o.

egyéni autonómiát, az emberi méltóságot és a demokratikus közösségi működést hivatottak garantálni.²⁸ Az alapjogok egymással való kapcsolata komplex, mivel az egyes jogok gyakran összeütközésbe kerülnek, és így folyamatos mérlegelést igényelnek a jogalkalmazás során. Ez a helyzet valamennyi alapjog esetében fennállhat, így természetesen a választójog gyakorlása sem képez kivételt.

Az alapjogok közötti konfliktusok feloldása rendszerint az arányossági teszt alkalmazásával történik, amely során a célt, a szükségességet, valamint az arányosságot figyelembe véve kell eldönteni, hogy adott esetben mely jog élvez elsőbbséget.²⁹

IV.2. Védelmi szintek, intézményes garanciák

Az alapjogok hatékony védelméhez több szinten működő garanciarendszer szükséges. Az első szint az alkotmányos garanciák rendszere, amely explicit módon rögzíti az alapjogokat és azok korlátozásának feltételeit.³⁰ A második szint a jogalkalmazó intézmények, különösen az alkotmánybíróságok és a bíróságok szerepe, amelyek feladata az alapjogok érvényesítésének biztosítása és a jogszabályok alkotmányossági kontrollja.³¹ A harmadik szintet pedig a nemzetközi emberi jogi egyezmények és szervezetek, valamint ezek szervei – mint például az Emberi Jogok Európai Bírósága – jelentik, amelyek további védelmi mechanizmust biztosítanak.³²

IV.3. Jogállamiság és „jogvédelmi maximalizmus”

A jogállamiság elve szerint az állami hatalomgyakorlás csak a jog keretei között, annak szabályai szerint történhet. Ez szorosan összefügg az alapjogvédelemmel, hiszen a jogállamiság nem csupán formai, hanem tartalmi követelmény is.³³ A jogvédelmi maximalizmus elve azt jelenti, hogy a jogalkotás és jogalkalmazás során minden esetben a lehető legmagasabb szintű alapjogvédelemre kell törekedni. Ez természetesen magában foglalja azt is, hogy kétség esetén az állami szervek kötelesek az alapjogokkal összhangban értelmezni a jogszabályokat, növelve ezzel a polgárok államba vetett bizalmát.³⁴

Az ideális államnak minden intézményi és eljárási megoldást úgy kell kialakítania, hogy maximális védelmet nyújtson az alapjogoknak, miközben az állami működés hatékonyságát is megőrzi. Ezen két alapvető preferencia közötti egyensúly megtalálása adja az ideális állam esszenciáját, mivel a gyakorlatban hatékony működés nélkül nincs hatékony alapjogvédelem.

V. Gazdasági hatékonyság és igazságosság

V.1. Rawls elmélete és az újraelosztás elve

John Rawls igazságosságelmélete jelentős hatással volt a gazdasági igazságosság és állami újraelosztás koncepciójára. Rawls szerint az igazságos társadalom két alapvető elvet

²⁸ Sólyom László: Az alkotmánybíráskodás kezdetei Magyarországon. Osiris Kiadó, Budapest, 2001, 442. o.

²⁹ Alexy, Robert: Elmélet az alapjogokról. Osiris Kiadó, Budapest, 2008, 38. o.

³⁰ Jakab András: Alkotmányjog – az alkotmányos jogállam elmélete és gyakorlata. HVG-ORAC Lap- és Könyvkiadó, Budapest, 2015.

³¹ Sólyom László: Alkotmányos elvek és esetjog. Osiris Kiadó, Budapest, 2004, 260. o.

³² Emberi Jogok Európai Egyezménye, valamint az Emberi Jogok Európai Bíróságának gyakorlata.

³³ Sajó András: A jogállamiság határai. Gondolat Kiadó, Budapest, 2013, 84. o.

³⁴ Halmai Gábor: Alkotmányosság és jogállam. Osiris Kiadó, Budapest, 2007, 191. o.

követ: az első, hogy mindenkit megillet a szabadságjogok egyenlő élvezete, a második pedig a különbséti elv, amely szerint a társadalmi és gazdasági egyenlőtlenségeket úgy kell elrendezni, hogy azok a legkedvezőtlenebb helyzetben lévők javát szolgálják.³⁵ Ez az elv alapozza meg a társadalmi újraelosztást, amelynek során az állam célja az egyenlőtlenségek mérséklése, például progresszív adórendszer, jóléti programok, valamint oktatási és egészségügyi szolgáltatások révén.

Rawls elméletének gyakorlati jelentősége abban áll, hogy normatív keretet biztosít az állami gazdasági beavatkozásokhoz, amelyek célja a társadalmi igazságosság erősítése. Az újraelosztás ugyanis nem csupán jótékonyosság, hanem morális kötelezettség is, amely a társadalmi együttműködésből ered.³⁶

Itt érdemesnek tartom kiemelni, hogy ezen elv gyakorlati alkalmazása fokozott óvatosságot követel meg, hiszen az állam részéről hatalmas anyagi ráfordítást igényel és egyúttal az alapjogok védelme, valamint az állam hatékony működése között közvetlen feszültséget szít.

A túlzott mértékű újraelosztás, mint minden oktrojált beavatkozás, természetesen magában hordozza a kontraproduktivitás veszélyét. Példának okáért itt megemlíthetjük a szocialista társadalmakban mesterségesen kialakított egyenlőséget. Továbbá, a teljes kép vizsgálata szempontjából nem hagyhatjuk figyelmen kívül az emberek attitűdjeit sem. Az ilyen jellegű beavatkozások bátorítónak hathatnak a társadalom működésében kisebb intenzitással, áldozatkészséggel, valamint közteherhóvalálással résztvevő személyekre, míg a közös terheket nagyobb mértékben viselő szorgalmasabb és a társadalom szempontjából anyagilag hasznosabb, vagyis hatékonyabb egyéneket a kevésbé áldozatkész társaik „eltartása” hátráltathatja saját és családjuk boldogulása elérésében.

További gyakorlati problémát vet fel az is, hogy a „legkedvezőtlenebb helyzetben lévők” körének meghatározása nem mindig egyértelmű. Az állam ráhatása ugyanis korlátozott a saját állampolgárai helyzetét tekintve, hiszen nem minden releváns adatról van tudomása. Példának okáért képzeljünk el egy keményen dolgozó és az átlagnál magasabb jövedelemmel rendelkező édesanyát, aki beteg gyermekét egyedül neveli és tartja el. Tekintettel arra, hogy többkulcsos adórendszerben az elhatárolási alap a jövedelemhez igazodik, őt a kedvezőbb helyzetű személyek közé kellene sorolni, vagyis több adót kellene fizetnie. Jelen helyzetben a realitás szemben állna a szabályozást megalapozó ideológiai háttérrel.

További bonyodalmat jelent, hogy ha valamilyen célra többet fordít az állam, akkor azt máshonnan el kell vonnia vagy – tipikusan a közterhek megemelésével – a bevételét kell növelnie. Ez sikerülhet jól vagy kevésbé jól. Ebben rejlik a fokozott újraelosztás veszélye, ami nem csupán a hatékony államműködésre lehet káros. Ahogyan az a példából is kitűnik, a Rawls által megfogalmazott társadalmi igazságosság elvének gyakorlati alkalmazása akár az igazságosság és a méltányosság elveivel is közvetlen összetűzésbe kerülhet.

A többkulcsos adórendszer mellett az újraelosztás tipikus gyakorlati eszköze az ingatlanadó bevezetése is, mely intézkedés szempontjából a „leghátrányosabb helyzetben lévők” a saját ingatlannal nem rendelkező személyek. Ez azonban természetesen megemeli bérleti díjakat is. A kívánt céllal ellentétes kontraproduktivitás itt is tetten érhető, hiszen a „leghátrányosabb helyzetben lévők” lakhatása is megdrágul. Mindezzel arra szeretnék rávilágítani, hogy a túlzottan akár bal-, akár jobboldali ideológiák mentén folytatott állami működés sokszor kontraproduktív lehet. A 21. századi globalizált helyzet növekvő kihívásai – úgymint a migráció, valamint a környezetvédelem és a versenyképesség növekvő jelentősége – nem teszik többé lehetővé azt, hogy az államok továbbra is paradigmáktól elvakultan fenntarthatóan politizáljanak. Az ideális államműködéshez az eddigiektől eltérő jóval praktikusabb állami célok kitűzése szükségeltetik.

³⁵ Rawls, John: Az igazságosság elmélete. Osiris Kiadó, Budapest, 1997, 34–35. o.

³⁶ Barry, Brian: Justice as Impartiality. Oxford University Press, Oxford, 1995, 267–291. o.

V.2. Állami szerepvállalás, közérdek, adómorál

Az állami szerepvállalás kérdésköre szorosan összekapcsolódik a közérdek fogalmával. A közérdek olyan közjavakat foglal magában, mint a biztonság, az egészségügy, az oktatás vagy az infrastruktúra, amelyek biztosítása nélkül a gazdasági hatékonyság és a társadalmi igazságosság nem érhető el. A közjavak jellemzője, hogy nem lehet őket tisztán piaci mechanizmusokon keresztül hatékonyan és igazságosan biztosítani, ezért az állami beavatkozás ezen a téren szükségszerű.³⁷ A közjavak biztosítása tehát az állam egyik alapfeladatának tekinthető. Itt tartom érdemesnek megjegyezni, hogy a közjavak biztosításának színvonala nagymértékben összefügg azzal, hogy az állam számára mennyi erőforrás áll rendelkezésre, illetve azzal is, hogy milyen hatékonysággal tudja azokat felhasználni.

Az erőforrások meghatározó részét az adók mint állami bevételek teszik ki, melyek hatékonyságával szorosan összefüggő fogalom az adómorál. Az adómorál az állampolgárok adófizetési hajlandóságát tükrözi, amely közvetlenül függ az állam legitimitásától és attól, hogy mennyire érzik úgy az állampolgárok, hogy adójukat valóban a közérdek szolgálatában használják fel. Az állam felelőssége tehát, hogy transzparens, igazságos és hatékony módon kezelje az adóbevételeket, növelve ezzel az adómorált és az állami intézményekbe vetett bizalmat.³⁸ A transzparens, igazságos és legfőbbképpen hatékony gazdálkodás azonban természetesen nemcsak ezen a területen bír jelentőséggel.

V.3. Meritokrácia, állami vállalatok, vagyonkezelés

A meritokrácia elve szerint a társadalmi pozíciókat és javakat az egyének érdemeik szerint kapják, tehát a képességek, a teljesítmény és az erőfeszítések határozzák meg az egyéni sikert. A meritokratikus állam célja, hogy a társadalmi mobilitást elősegítse, és lehetőséget teremtsen minden állampolgár számára, függetlenül társadalmi háttérüktől. Ennek érdekében az állam intézkedéseket fogantat, továbbá befektet az oktatásba és minden egyéb olyan intézménybe, amelyek az egyéni képességek kibontakoztatását segítik elő.³⁹ Leegyszerűsítve, a meritokrácia célja az esélyegyenlőség megteremtése, vagyis ideális állapotot ír le, ahol mindenre ugyanazok a játékszabályok vonatkoznak. Sajnos azonban ezen kívánatos, idilli állapot megvalósulása az emberi természetből adódó részlelhajlásból, a szubjektív preferenciákból, a kettős mércék használatából és az elfogultságból adódóan folyamatos nehézségekbe ütközik. Ezzel szorosan összefüggő államigazgatási problémának tekinthető az is, hogy bizonyos vezetők nem feltétlenül érdemeik alapján kerülnek hatalmi pozíciókba, ami kompetenciahiányhoz vezethet. Ez többek között annak is betudható, hogy a szakmai vezetők személyéről sokszor olyan emberek döntenek, akik az adott területen nem rendelkeznek kellő tapasztalattal, hozzáértéssel. Ez egyébként általában a demokratikus választások esetében is gondot jelent, holott ideális államot kizárólag szakmailag felkészült, megfelelő kvalitásokkal és ismeretekkel rendelkező szakembergárda vezethet.

Továbbá, az állami vállalatok és a vagyonkezelés szerepe is különösen fontos, mind a hatékonyság, mind pedig a társadalmi igazságosság tekintetében. Az állami vállalatok képesek közvetlenül megvalósítani közérdekű célokat, amelyek piaci körülmények között nem lennének fenntarthatók, például az infrastruktúra vagy a stratégiai iparágak támogatása révén. Ugyanakkor az állami vagyonkezelésnek átláthatónak és hatékynak kell lennie, hogy

³⁷ Samuelson, Paul A.: Public Goods and Subscription TV: Correction of the Record, pp. 81–83. In Journal of Law and Economics, 1964.

³⁸ Kirchler, Erich: The Economic Psychology of Tax Behaviour. Cambridge University Press, Cambridge, 2007, pp. 243, különösen: 103–151. o.

³⁹ Young, Michael: The Rise of the Meritocracy. Transaction Publishers, New Brunswick, 1994, 84–90. o.

elkerülhető legyen a korrupció, valamint az állami erőforrások pazarlása.⁴⁰ Ez a fajta állami tevékenység jelenleg is bevett gyakorlat, azonban az állam részéről jelentős anyagi ráfordítást igényel. A hatékony államnak pedig, a hatékonyság és fenntarthatóság elveinek megfelelően, úgy kell tudnia működni, hogy a felmerülő kiadásait képes legyen önerőből fedezni. Sajnos az államok többsége mindezt hitelek, illetve adóbevételekből oldja meg. Véleményem szerint ez a módszer nem teszi lehetővé a fenntartható állami fejlődést, hiszen így képtelenség gyarapodni.

A valóban hatékony és versenyképes államnak képesnek kell lennie arra, hogy bevételeit külső tőke bevonása és az adóterhek növelése nélkül is fokozni tudja. Erre megoldást jelenthetnek a piaci alapon működő állami (rész)tulajdonú vállalatok. Példának okáért, ésszerű lenne, hogy amikor az állam támogatást nyújt a gazdasági szereplő részére, akkor a támogatásért cserébe – kvázi befektetőként – részesedést szerez az adott vállalatban. Tekintettel arra, hogy ilyen támogatások léteznek, ez az újítás semmilyen plusz kiadást nem jelentene az államok számára. Továbbá az ilyen és ehhez hasonló hasznot hajtó támogatások a fenntarthatóság és a versenyképesség szempontjából kifejezetten előnyösek és sok hagyományos támogatással ellentétben nem tekinthetők elégetett pénznek.

A kis államok tekintetében a másik jelentős problémát a külföldi tőke dominanciája okozza. A betelepülő nagyvállalatok ugyanis nem csak kiviszik a haszon jelentős részét, de erőfölényükből adódóan ellehetetlenítik a konkurens hazai vállalatok versenyképes működését, kialakulását is. Itt szintén célravezető lehet az úgynevezett vegyesvállalatok létrehozása, amelyek segítenek abban, hogy a haszon minél nagyobb hányada az államban maradjon.

Mindezt úgy lehet a legtömörebben összefoglalni, hogy a versenyképes állam előnyben részesíti azokat a támogatásokat, amelyekről hasznot remél és törekszik arra, hogy az állam területén megtermelt profit minél nagyobb része az államnál, illetve saját polgárainál maradjon.

Az ideális állam tehát olyan gazdaságpolitikát folytat, amelyben a meritokrácia, az innovatív, hatékonyságon alapuló és következetes újraelosztási mechanizmusok és a versenyképes vagyonkezelés egyszerre szolgálják az igazságosság és a gazdasági hatékonyság elveit. Ez a megközelítés olyan társadalmi rendhez vezethet, amelyben az állam és az egyén érdeke a hatékonyság tükrében minél inkább összefonódik.

VI. A demokrácia újragondolása: részvétel, legitimitás, alternatívák

VI.1. A választások jogelméleti értékelése

A demokrácia hagyományos felfogása szerint a választások az állampolgárok politikai részvételének legfontosabb formáját jelentik, és központi szerepet játszanak a legitim államhatalom biztosításában. Jogelméleti szempontból azonban a választások nemcsak a demokratikus legitimitáció forrásai, hanem kritikai vizsgálat tárgyai is lehetnek. A demokratikus legitimitáció egyik alapvető követelménye a választások tisztasága, átláthatósága és igazságossága, melyek hiánya jelentősen aláássa az állami döntések elfogadottságát. A választások tehát nem csupán technikai, hanem mélyen normatív intézmények is, amelyek minősége közvetlenül meghatározza az állami intézmények legitimitását és működésének hatékonyságát.⁴¹

⁴⁰ Bell, Daniel: *The China Model: Political Meritocracy and the Limits of Democracy*. Princeton University Press, Princeton, 2015, 102–118. o.

⁴¹ Dahl, Robert A.: *Democracy and its Critics*. Yale University Press, New Haven, 1989, 106–114. és 225–232. o.

VI.2. A választói kompetencia mérése (Caplan, Brennan)

A demokrácia elméleti kritikájának egyik központi eleme a választói kompetencia kérdése. Bryan Caplan a választói irracionális elméletét dolgozta ki, amely szerint a szavazók gyakran nem képesek megfelelően értékelni politikai döntéseik következményeit. Caplan szerint az átlagos választó irracionális döntéseket hoz, melyek káros politikákhoz vezethetnek. Ezt a jelenséget „racionális irracionitásnak” nevezi, amely során a választók inkább ideológiai meggyőződésük szerint, semmint a valós gazdasági vagy társadalmi érdeküknek megfelelően döntenek.⁴² Mindez tovább erősíti a tanulmány *V.1. pontjában* levont konzekvenciát, miszerint az ideológiák szerinti politizálás káros, azt a racionalitás hivatott felváltani. Mindezek után jogosan merül fel a kérdés: a demokrácia a racionalitás és ezáltal a hatékonyság, a versenyképesség, valamint az ideális állam kibontakozásának a gátját jelenti-e?

Jason Brennan szerint jelen állapotában igen. A gondolkodó még radikálisabb álláspontot képvisel, azt állítva, hogy a demokrácia önmagában erkölcsileg problematikus, mivel az emberek többsége politikailag nem elég tájékozott vagy felelősségteljes ahhoz, hogy döntései racionálisak legyenek. Brennan szerint a választók általában tájékozatlanok, apatikusak vagy irracionálisak, és emiatt a választások során gyakran rossz döntéseket hoznak. Ezért alternatív politikai rendszert javasol, amelyben a politikai döntések nem általános választójogon, hanem kompetencia-alapú jogosultságokon alapulnak, amit „episztokráciának” nevez.⁴³ Véleményem szerint ez az elképzelés sem célravezető, hiszen nagy valószínűséggel a kevesebb politikai jogokkal rendelkező rétegek elnyomásához vezetne, ezzel aláásva a társadalmi igazságosságot. Nem is beszélve arról, hogy az államigazgatás lényeges kérdéseinek tekintetében az átlagnál kompetensebb rétegek kompetenciája is jócskán elmarad az abban dolgozó szűk szakmai elit kompetenciájától. Képzeljünk el egy repülőgépet, ahol a pilóta minden egyes utas véleményét köteles figyelembe venni és annak megfelelően eljárni a repülőgép vezetése közben. Természetesen az abszurd helyzetet azt sem oldaná meg, ha a pilótának csak az orvosok véleményét kellene figyelembe vennie. Az ideális államnak kompetens és a társadalom egészének, valamint annak valamennyi rétegének érdekeit objektív módon képviselni képes vezetésre van szüksége. Ezen ideális állapot elérése vajon ezek szerint nem csupán a kevésbé kompetens rétegek kizárását – amelyek pontos meghatározása az állam korlátozott rálátása miatt egyébként lehetetlen – teszi indokolttá, de a teljes társadalomét is?

A tanulmány meritokráciáról szóló *V.3. pontjában* már kifejtettem, hogy ideális államot – a kompetencia biztosítása érdekében – jól felkészült és tájékozott szakembereknek kell vezetniük. Caplan és Brennan álláspontjának megismerését követően, azonban kiderül, hogy a jelenlegi demokráciákban cseppet sem ez a helyzet. Az irracionális, tájékozatlan és ezáltal szubjektív alapon döntő tömegek aláássák azt, hogy hasznos, hatékony és versenyképes döntések születhessenek. Mindez nemcsak azért történik, mert az egyéni érdekeiket a társadalmi érdekek elé helyezik, – ami egyébként a tanulmány elején (*II.1. pont*) tisztázott alapvető államcéllokkal, valamint az állam mivoltával ellentétes – hanem azért is, mert a fennálló kompetenciahiány miatt nem képesek arra, hogy a saját érdekeiket valóban képviselő politikai döntéseket hozzanak. Természetesen ezáltal képtelenek arra, hogy kompetens vezetőket válasszanak. Mindezek tükrében rá is térhetünk a megválasztott vezetőkkel kapcsolatos problémákra.

⁴² Caplan, Bryan: *The Myth of the Rational Voter: Why Democracies Choose Bad Policies*. Princeton University Press, Princeton, 2008, 30–32. és 180–184. o.

⁴³ Brennan, Jason: *Against Democracy*. Princeton University Press, Princeton, 2016, 54–74. és 140–172. o.

VI.3. Döntéshozói ösztönzők és hatalomkorlátok

A demokrácia működését nem csupán a választók kompetenciája befolyásolja, hanem a döntéshozók ösztönzői és a hatalom korlátozásának mechanizmusai is. Az intézményi ösztönzők, mint például az elszámoltathatóság, a hatalommegosztás, valamint a jogállamiság elvei kulcsszerepet hivatottak játszani abban, hogy a politikai szereplők döntései a közjó érdekében szülessenek meg. A döntéshozók számára a hosszú távú felelősségvállalás és a korrupció megelőzése érdekében szükséges ösztönzőket kialakítani, például a hatalmi ágak egyértelmű elkülönítése, valamint a folyamatos ellenőrző mechanizmusok (például ombudsmanok, független bíróságok és civil kontroll) működtetése révén.⁴⁴

Az ideális állam elképzelése szempontjából tehát a demokrácia újragondolása/alternatívájának keresése magában foglalja a választási rendszerek és az intézményi ösztönzők mélyreható vizsgálatát és átalakítását, hogy azok valóban szolgálják a társadalmi igazságosságot, a politikai stabilitást és a gazdasági hatékonyságot.

A döntéshozói ösztönzők vizsgálata során nem hagyhatjuk figyelmen kívül a politikusok attitűdjeit, ugyanis korunk demokráciáiban nagyon elterjedt a megélhetési politikusok jelenléte. Ahogyan Max Weber is fogalmaz: „[a] politika a hatalom megszerzésére, megtartására vagy befolyásolására irányuló törekvés.”⁴⁵ Gondoljunk csak bele, hogy mennyivel hatékonyabb lehetne az állam működése, ha nem kellene ezek miatt erőforrásokat pazarolnia. Nem lennének kampányköltségek és a politikusok nem kényszerülnének populista, de valójában a hatékony állami gazdálkodással, a környezetvédelemmel, a versenyképességgel vagy más fontos értékekkel ellentétes, irracionális, az inkompetens választók igényeinek kielégítését célzó és ezzel szavazatukat biztosító intézkedések meghozatalára. Nem is beszélve arról, hogy mindezt a politikusok a már korábban emlegetett homályos jobb- vagy baloldali ideológiákra történő hivatkozással teszik, melyek mára már teljesen átjárhatóvá, az eredeti rendeltetésükkel – osztálypolitika – teljesen összeegyeztethetetlené és elavulttá váltak.

A hatalom megszerzésére irányuló kényszer demagóg ígéretek megtételére ösztönöz, míg a hatalom megtartására irányuló vágy arra, hogy az államgépezet és az egyéb stratégiaiilag jelentős pozíciók betöltése elsősorban a lojalitás, nem pedig a kompetencia alapján történjen. Az első probléma a választások mellőzésével, a második pedig az alulról történő, a központi hatalomtól teljesen független szerveződéssel érhető el. A teljesen független szerveződés alatt azt értem, hogy az alulról építkező szervek vonatkozásában a központi hatalom sem irányítási, sem pedig kinevezési jogosultsággal egyáltalán nem rendelkezik, hanem kizárólag ellenőrzési joga lehet.

A demokratikus államberendezkedés célja, hogy a nép a főhatalmat gyakorolja. Az igaz, hogy a nép a képviselőket választja, azonban arra, hogy ezután mi történik, a szabad mandátumok révén, a gyakorlatban nincs ráhatása. Mindezzel arra szeretnék rávilágítani, hogy a nép a 21. századi demokratikus berendezkedés keretében valójában nem is gyakorolja a főhatalmat, csak megválasztja, hogy kik tegyék azt. Következésképpen, a jelenlegi demokráciák, kompetens vezetők hiányában, – ahol az inkompetencia nem csupán a hozzáértés hiányát jelöli, hanem azt is, hogy az egyébként hozzáértő személyek tudatosan nem jó, hanem népszerű döntéseket hoznak – nemcsak aláássák a hatékony működést, hanem a kellő társadalmi kontrollt – ami egyébként az államforma ideológiai alapját adja – sem biztosítják. A mindeddig elhangzottak tükrében a tanulmány utolsó pontjában igyekszem összegezni az ideális állam attribútumait, alapelveit, valamint céljait, továbbá olyan államberendezkedést

⁴⁴ Fukuyama, Francis: Political Order and Political Decay. Farrar, Straus and Giroux, New York, 2014, 211–244. és 299–311. o.

⁴⁵ Weber, Max: A politika mint hivatás. In Weber, Max: Tudomány és politika. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1992, 35–71. o.

vázolok fel, ami álláspontom szerint a jelenleginél hatékonyabb és igazságosabb államműködést tesz lehetővé, amellet, hogy a tényleges társadalmi kontrollt növeli.

VII. Záró gondolatok

Jelen kutatás során, jogelméleti alapokon olyan ideális állam koncepcióját kívánom felvázolni, amely két fő rendezőelvet követ: az alapjogok kiemelt védelmét és a gazdasági hatékonyság biztosítását. Mindehhez azonban elengedhetetlen a demokratikus működés problémáinak feltárása és kritikus újragondolása. Az elméleti vizsgálódás során a klasszikus és modern államelméletek, valamint az ezekből fakadó jogelméleti megállapítások képezték az elemzés kiindulópontját.

Az alapjogok központi szerepét hangsúlyozva, Fuller enomia-elméletére alapozva arra jutottam, hogy a jogrendszer legitim működésének feltétele, hogy az morálisan megalapozott, átlátható és következetes legyen, vagyis az állam legitimitása során nem a hatalom megszerzésének mikéntje az elsődleges – az bármilyen átlátható, erkölcsileg elfogadható módon történhet – hanem az, hogy a szuverén a hatalomgyakorlás során az erkölcsi és a természetjogi normákat betartva, a polgárok érdekében járjon el. Az állam működésének ugyanis feltétlenül tiszteletben kell tartania az emberi méltóság és az alapvető szabadságok követelményeit, melynek biztosítására hatékony intézményi garanciákat kell kidolgoznia.

Sajnos láthatjuk, hogy ez a 21. századi demokráciákban nem feltétlenül működik, ami az állam berendezkedésének hiányosságaira vezethető vissza. Azt korábban már kifejtettem, hogy a választók, a kompetenciahiányból eredően, nem képesek arra, hogy saját érdekeiket hatékonyan képviseljék. Erre, illetve az intézményi garanciák tekintetében is megoldást jelentene – a bíróságok mintájára – a szigorú szakmai szabályok szerinti alulról történő szerveződés oly módon, hogy a központi hatalom az ellenőrzési jogkörén kívül semmilyen jogosítvánnyal nem rendelkezne az így kialakított szakágak felett. Az így kialakított független szervek biztosíthatnák a kompetenciahiány csökkentését, továbbá az életpálya modell, valamint a szigorú szakmai szabályok garanciális keretét biztosítanának az alapjogok kiemelt védelmét és a gazdasági hatékonyságot illetően. Ezek a speciális, egy vagy több átfogó területet érintő közigazgatási csúcsszervek a minisztériumi szintet is meghaladó, szinte kizárólagos szabályozási jogkörrel rendelkeznenek a saját területeiken, azzal, hogy a közös kérdéseket közösen szabályoznák.

A szakági irányítás mellett természetesen létezne központi, általános hatáskörű szerv is, ami az országgyűlés, a kormány és az államfő megmaradt jogosítványait birtokolná. Legfőbb feladata az ellenőrzés, – az Alaptörvényben külön nevesített területeken – a jogalkotás és a végrehajtás lenne, mely utóbbi a szakszervekkel karöltve történne. Elsőre talán úgy tűnhet, hogy ez a koncepció nem felel meg a hatalommegosztás elvének, azonban ha gyakorlatiasabb megközelítést alkalmazunk, láthatjuk, hogy a jelenlegi rendszerekben a végrehajtás és a törvényhozás a személyi átfedések révén szorosan összefonódik. Ezen új koncepció a speciális csúcsszervek megnövekedett súlya révén képes lenne korlátozni ezt a gyakorlatban jellemző hatalmi összpontosulást. Mindezekon túlmenően biztosítaná a szakértelmet és – a központi ellenőrző szerv révén – a társadalmi kontrollt is.

A gazdasági igazságosság és hatékonyság kérdésében Rawls elméletét megvizsgálva rávilágítottam arra, hogy az egyes intézkedések meghozatala mindig egyedi megfontolást tesz szükségessé, továbbá, hogy azokat nem szabad ideológia alapon meghozni. A hatékonyságot kizárólag a szakmailag megalapozott döntések segíthetik elő. Az államnak ahhoz, hogy védelmezőként és szolgáltatóként működhessen, befektetőként is funkcionálnia kell, hogy a közjóra fordítandó erőforrások fenntartható módon, az állampolgárok további megterhelése nélkül, a rendelkezésére állhassanak.

A demokratikus működés kritikája során Caplan és Brennan elméletei nyomán rámutattam, hogy az általános választójogon alapuló demokrácia bizonyos kompetencia- és legitimációs problémákkal küzd. Ezért alkottam meg a fentebb részletezett alternatív állami mechanizmus koncepcióját, ami megerősíti a döntéshozói ösztönzőket és kompetenciát, valamint a hatalomkorlátozó mechanizmusokat. Ezáltal a kompetens, szakmailag felkészült és saját belátása szerint külső befolyástól mentesen, kizárólag racionális alapon dönteni képes vezetés révén biztosítható lenne a hatékony, versenyképes és fenntartható állami működés, valamint az alapjogok védelme, hiszen az állampolgárokat nemcsak a külső támadásoktól, hanem önmaguktól, egymástól és a káros ideológiáktól is meg kell védeni.

Az állam feladata, hogy úgy gondoskodjon állampolgáiról, mint a szülő a kiskorú gyermekéről. A szülő feladata sem az, hogy azt tegye, amit a gyerekek kér, hanem azt, ami a gyerekeknek jó, még akkor is, ha az nem ért vele egyet.

Irodalomjegyzék

Alexy, Robert: Elmélet az alapjogokról. Osiris Kiadó, Budapest, 2008.

Arisztotelész: Politika. Gondolat Kiadó, Budapest, 1994.

Barry, Brian: Justice as Impartiality. Oxford University Press, Oxford, 1995.
<https://doi.org/10.1093/oso/9780198279136.001.0001>

Bell, Daniel A.: The China Model: Political Meritocracy and the Limits of Democracy. Princeton University Press, Princeton, 2015. <https://doi.org/10.1515/9781400865505>

Brennan, Jason: Against Democracy. Princeton University Press, Princeton, 2016.

Caplan, Bryan Douglas: The Myth of the Rational Voter: Why Democracies Choose Bad Policies. Princeton University Press, Princeton, 2008. <https://doi.org/10.1515/9781400828821>

Dahl, Robert Alan: Democracy and its Critics. Yale University Press, New Haven, 1989.

Dworkin, Ronald: Taking Rights Seriously. Harvard University Press, Cambridge, 1977.

Dworkin, Ronald: Joguralom és jogállamiság. Atlantisz Kiadó, Budapest, 1995.

Emberi Jogok Európai Egyezménye, valamint az Emberi Jogok Európai Bíróságának gyakorlata.

Fuller, Lon Luvois: The Morality of Law. Yale University Press, New Haven, 1969.

Fukuyama, Francis: Political Order and Political Decay. Farrar, Straus and Giroux, New York, 2014.

Halmai Gábor: Alkotmányosság és jogállam. Osiris Kiadó, Budapest, 2007.

Halmai Gábor: A jogállamiság válsága. Osiris Kiadó, Budapest, 2019.

Hart, Herbert Lionel Adolphus: A jog fogalma. Osiris Kiadó, Budapest, 1995.

Hobbes, Thomas: Leviatán. Kossuth Kiadó, Budapest, 1999.

Jakab András: Alkotmányjog – az alkotmányos jogállam elmélete és gyakorlata. HVG-ORAC Lap- és Könyvkiadó, Budapest, 2015.

Kelsen, Hans: Tiszta jogtan. Rejtjel Kiadó, Budapest, 2001.

Kirchler, Erich: The Economic Psychology of Tax Behaviour. Cambridge University Press, Cambridge, 2007. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511628238>

Locke, John: Két értekezés a kormányzatról. Osiris Kiadó, Budapest, 2002.

Rawls, John: Az igazságosság elmélete. Osiris Kiadó, Budapest, 1997.

Rawls, John: Justice as Fairness: A Restatement. Harvard University Press, Cambridge, 2001. <https://doi.org/10.2307/j.ctv31xf5v0>

Rousseau, Jean-Jacques: A társadalmi szerződésről. Osiris Kiadó, Budapest, 2004.

Sajó András: A jogállamiság határai. Gondolat Kiadó, Budapest, 2013.

Samuelson, Paul Anthony: Public Goods and Subscription TV: Correction of the Record. In Journal of Law and Economics, 1964. <https://doi.org/10.1086/466601>

Sólyom László: Az alkotmánybíráskodás kezdetei Magyarországon. Osiris Kiadó, Budapest, 2001.

Sólyom László: Alkotmányos elvek és esetjog. Osiris Kiadó, Budapest, 2004.

Szabó Miklós: A demokratikus részvétel dilemmái. Gondolat Kiadó, Budapest, 2015.

Weber, Max: Gazdaság és társadalom. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1987.

Weber, Max: A politika mint hivatás. In Weber, Max: Tudomány és politika. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1992.

Young, Michael Dunlop: The Rise of the Meritocracy. Transaction Publishers, New Brunswick, 1994.

Balássy Ádám Miklós¹

**A jogállam mint a jogállam felfüggesztésének igazolása –
Carl Schmitt majd száz év távlatából²**

Fragen, die bisher als theoretisch oder grundsätzlich galten, wie z. B. der Begriff des ‚Rechtsstaates‘ [...], gewinnen plötzlich ein lebhaftes praktisches Interesse, weil jeder Jurist fühlt, daß sie ihn unmittelbar angehen und von ihm eine Entscheidung verlangen, die seine Existenz als Jurist betrifft.

Carl Schmitt 1934.

Absztrakt

A tanulmány Carl Schmitt két, 1934-ben megjelent programadó írásán, a *Der Weg des deutschen Juristen* és a *Der Führer schützt das Recht* című szövegeken keresztül vizsgálja a jogi nyelv politikai átalakításának folyamatát. Az elemzés középpontjában az a kérdés áll, miként válik a hatályos jog a politikai döntés korlátjából az új rend kialakításának alapanyagává. Schmitt érvelésében a jogbiztonság többé nem a normaszöveg állandóságához, hanem az állami összrend szilárdságához kötődik, a liberális jogállami garanciák pedig az állam ellenségeit védő akadályokként jelennek meg. E gondolatmenet végpontján a rendkívüli politikai cselekvés már nem a jogtól való, utólag igazolandó eltérés, hanem közvetlen jogteremtés és legfőbb igazságszolgáltatás. A tanulmány nem Schmitt teljes életművének értékelésére vállalkozik, és nem vetíti vissza rá az 1945 után kialakult jogállamiság-fogalmat. Azt mutatja be, miként értelmezte át saját korának liberális jogállami intézményeit, és hogyan tette a politikai rend egészét a norma jelentésének uralkodó mércéjévé.

Kulcsszavak: jogállamiság, kivételes hatalomgyakorlás, politikai legitimitás, alkotmányos átmenet, intézményi legitimitás

Abstract

This study examines the political transformation of legal language through two programmatic essays by Carl Schmitt published in 1934, *Der Weg des deutschen Juristen* and *Der Führer schützt das Recht*. The analysis focuses on how positive law is transformed from a constraint on political decision-making into the material from which a new order is constructed. In Schmitt's argument, legal certainty is no longer tied to the stability of normative texts but to the solidity of the state's overall order, while the guarantees of the liberal *Rechtsstaat* (state governed by law) appear as obstacles protecting the enemies of the state. At the endpoint of this line of reasoning, exceptional political action is no longer understood as a departure from the law requiring subsequent justification, but as an immediate act of lawmaking and the highest form of adjudication. The study

¹ Károli Gáspár Református Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar, Jogelméleti Tanszék, egyetemi adjunktus

² DOI: 10.59558/jesz.2026.2.116

does not seek to evaluate Schmitt's entire body of work, nor does it retrospectively impose upon it the concept of the rule of law that developed after 1945. Rather, it demonstrates how Schmitt reinterpreted the liberal institutions of the *Rechtsstaat* of his own time and made the political order as a whole the governing standard for determining the meaning of legal norms.

Keywords: Rechtsstaat, exceptional exercise of power, political legitimacy, constitutional transition, institutional legitimacy

I. Történeti előhang

Egy politikai rendszer bukása ritkán kezdődik akkor, amikor ellenfelei nyíltan megtagadják az alkotmányt, majd ünnepélyesen felesküsznek rá. A mélyebb bomlás korábban indul meg. Akkor, amikor az alapszabály rendelkezései még hatályosak, de már nem tekintik őket a politikai cselekvés feltétlen korlátainak. A rendelkezések még hatályosak és alkalmazandók, de azok elveszíti azt a tekintélyüket, amelynek alapján a hatalommal szemben is kötelező erővel léphetnének fel.

A *weimari* rendszer felszámolása ezért nem írható le egyszerűen az alkotmány hirtelen eliminálásaként. Sokkal inkább egymásra épülő igazolási műveletek sorozataként érthető meg. Először a normális alkotmányos eljárásokat nyilvánították elégtelennek. Ezután a rendkívüli hatáskörök alkalmazását állították be az alkotmány megmentésének eszközeként. Végül maga a rendkívüli cselekvés vált az új rend alapjává. Így a folyamat végén már nem az volt a kérdés, hogy a politikai tett megfelel-e a régi jognak. A régi jog fennmaradása függött attól, hogy megfelel-e az új politikai tetteknek.

Carl Schmitt a *weimari* korszak utolsó éveiben már a liberalizmus, a parlamentarizmus és a normához kötött alkotmányosság egyik legélesebb bírálója volt. 1933 után azonban szerepe új minőséget kapott: felvételét kérte az NSDAP-ba, tevékenyen bekapcsolódott az új rezsim jogi berendezkedésének kialakításába, és rövid időn belül „a Harmadik Birodalom koronajogászává” vált.³ Ezért Schmitt esetében nem elegendő pusztán a liberális alkotmányosság radikális kritikájáról beszélni, mert 1933 után intézményesen is a náci rendszer mellé állt, befolyásos pozíciót szerzett a német jogászközösségben, és jogelméleti-publicisztikai munkásságával hozzájárult a nemzetiszocialista államrend önigazolásához.

A következőkben e fordulatot Schmitt két, 1934-ben megjelent írásán keresztül vizsgálom.⁴ A „*Der Weg des deutschen Juristen*”⁵ azt mutatja meg, miként rendeli alá Schmitt a fennmaradó joganyagot az új rend szellemének, és miként teszi az új politikai alaprendet az értelmezés legfőbb mércéjévé. A néhány hónappal később közölt „*Der Führer schützt das Recht*”⁶ már a gondolatmenet végpontját rögzíti. Itt a rendkívüli politikai tett nem egyszerűen eltérést jelent a fennálló jogtól, hanem közvetlen jogteremtésként jelenik meg. A két szöveg együtt ezért nemcsak Schmitt politikai alkalmazkodását dokumentálja, hanem annak jogelméleti útját is, amely a régi jog átértelmezésétől a politikai cselekvés jogforrássá emeléséig vezet

³ Techet Péter: Carl Schmitt és a nemzetiszocializmus. In Politikatudományi Szemle, 2012/1. szám, 133. o.

⁴ Megjegyzés: A következőkben nem Schmitt teljes életművét, hanem e fordulat két, 1934-ben megjelent programadó szövegét vizsgálom.

⁵ Schmitt, Carl: Der Weg des deutschen Juristen. In Deutsche Juristen-Zeitung, 1934/11. szám, 691–698. o.

⁶ Schmitt, Carl: Der Führer schützt das Recht. Zur Reichstagsrede Adolf Hitlers vom 13. Juli 1934. In Deutsche Juristen-Zeitung, 1934/15. szám, 945–950. o.

E két írás ezért aligha tekinthető alkalmi publicisztikai kitérőnek. Bennük az addig elvontnak tűnő fogalmak hirtelen gyakorlati rendeltetést kapnak. A szuverenitásból eljárási minta, a kivételből hatalmi technika, a liberalizmus kritikájából pedig a fennálló jogrend félretételének nyelve lesz. Schmitt itt már nem csupán azt magyarázza el, miért elégtelen a régi jog, hanem azt is, miként lehet fogalmait az új rend szolgálatába állítani, a jogbiztonság jelentését átrendezni, végül pedig a rendkívüli politikai cselekvést nem egyszerűen utólag igazolni, hanem a jog közvetlen forrásaként feltüntetni. A két tanulmány így több mint egy korszak történeti lenyomata. Annak példája, miként őrizheti meg a jogi nyelv külső alakját akkor is, amikor belső mércéje már nem a norma, hanem a győztes politikai akarat.

A döntő mozzanat nem az, hogy Schmitt milyen politikai oldalon állt – mert az tényeszerű. A történeti tanulság mélyebb ennél. Az igazi kérdés az, milyen igazolási technikát dolgozott ki. E technika lényege az, hogy a formális jog többé nem korlát, hanem csupán alapanyag. A régi jog addig érvényes, amíg nem állnak útjában annak, amit az új rend saját önleírásában történelmi szükségszerűségnek, politikai újjászületésnek vagy magasabb jogi igazságnak nevez.

II. A régi jog szellemének leváltása

Schmitt 1934-es cikkének⁷ egyik alaptétele az, hogy a hatályos joghoz való ragaszkodás nem feltétlenül a jog tisztelete, hanem lehet a meghaladott rend mesterséges konzerválása. Schmitt itt nyíltan támadja a hatályos jog (*lex lata*) és a jövődő jog (*lex ferenda*) közötti különbségtételt. Szerinte ez a megkülönböztetés valójában a múlt jogi elsőbbségének technikája, amely a jelent és a jövőt a tegnapi kategóriák alá kényszeríti. A jogász így nem a jelen értelmezője, hanem a tegnap hivatalnoka lesz.⁸ Itt Schmitt lényegében azt állítja, hogy az új politikai renddel szemben a régi normákra hivatkozni nem semleges jogász magatartás, hanem politikai állásfoglalás a múlt mellett. Az a jogász, aki a normát az új renddel szemben védi, szerinte már nem a jog embere, hanem „a régi” szolgálója.⁹ Ezzel a mozdulattal a normahűség politikailag gyanússá válik. A rendelkezés többé nem azért kétséges, mert rosszul értelmezték, hanem azért, mert „régiszellemet” hordoz.

Schmitt ennek a fordulatnak talán a legtömörebb formuláját akkor adja, amikor kijelenti, hogy „nincs figyelemre méltó betű szellem nélkül”.¹⁰ mondat első hallásra a páli eredetű, Origenész írásértelmezésében rendszerre formált betű–szellem megkülönböztetés hagyományát idézi, és ezzel hermeneutikai, vagyis értelmezéstani teret nyit meg. Schmittnél azonban a „szellem” már nem a szöveg mélyebb, teológiai értelmének feltárását szolgálja, hanem politikai fegyverré válik.¹¹ A rendelkezés szövege többé nem önálló korlát, mert jelentését mindig a „szellem” tölti ki, s ha a

⁷ Schmitt 1934a: 691–698. o.

⁸ Uo. 693–694.

⁹ Uo. 691. o. Dadurch werden dann auch die juristische Tätigkeit und der Juristenstand selbst in ein falsches Licht gerückt und ihr Ansehen bei allen „nichtjuristischen“ Mitbürgern aufs Schwerste gefährdet. Denn dadurch erscheint die juristische Tätigkeit als etwas, das nur vergangene Dinge betrifft, und der Jurist verwandelt sich in einen Funktionär und Diener des Alten in dessen Kampf gegen das neue Leben.

¹⁰ Uo. 693. „Es gibt nämlich keinen irgendwie beachtlichen Buchstaben ohne Geist”

¹¹ Megjegyzés: A betű és a szellem megkülönböztetésének közvetlen bibliai alapja 2Kor 3,6, amely szerint „a betű megöl, a Lélek pedig megelevenít”. Origenész e megkülönböztetést az Írás testi, lelki és szellemi értelmének tanávként fejlesztette. A szó szerinti értelemben nála nem feltétlenül elvetendő, de az olvasónak a szöveg mögött rejlő szellemi értelemezéshez kell felemelkednie. Lásd Origen: On First Principles, 4.2.4–6, (ford. Butterworth, G. W.). Gloucester, MA, Peter Smith, 1973.; vö. 2Kor 3,6. Schmitt formulája nem Origenész szó szerinti idézete, hanem a betű–szellem hermeneutikai hagyományának politikai átértelmezése.

szellem megváltozik, a norma jelentése is megváltozhat. Így válik lehetővé, hogy a betű változatlan maradjon, miközben a szabály tartalma teljesen kicserélődik.¹²

Ugyanezért különösen árulkodó Schmitt jogbiztonság-felfogása. A jogbiztonság nála nem a normaszöveg állandóságában, hanem az állami rend szilárdságában gyökerezik. A múltból örökölt szabály önmagában nem jelent biztonságot, ha már elszakadt attól a politikai valóságtól, amelynek rendezésére hivatott. Schmitt szerint a jövőt nem lehet a tegnap fogalmaival uralom alatt tartani, és az új államtól sem követelhető meg, hogy ellenfelei „számításai és várakozásai” (*Berechnungen und Erwartungen*) szerint tegye magát kiszámíthatóvá. A jog betűje így könnyen üres, helyzetét és értelmét vesztett formulává válhat.¹³ Ebben a fordulatban azonban a jogbiztonság jelentése észrevétlenül megváltozik. Többé nem a hatalommal szemben is érvényes általános garancia, hanem az új rendhez való politikai viszony függvénye. Aki az új rend alapját elfogadja, annak kiszámíthatóság jár. Aki kívül marad rajta, annak várakozásai már nem a jogbiztonság védett tárgyai, hanem egy meghaladott világ igényei. A jogbiztonság ekként nem korlátozza többé a politikai döntést, hanem annak nyelvi és fogalmi igazolásává válik.

Itt bukkan fel az a schmitti tétel, amelyet majd száz év távlatából a legélesebben kell szemlélni. A jogbiztonság, ha egyszer az „új rend” ellenfeleinek igényeitől elválasztható, többé nem korlátozza a hatalmat. Aki a jogra hivatkozik, az immár nem a jog védelmezője, hanem egy ellenfél „várakozásainak” képviselője. A jog ilyenkor úgy veszti el formalitását, hogy közben éppen a „szellem” nyelvén nyeri vissza saját politikai felhasználhatóságát.

III. A liberális garanciák átfordítása

A *Deutsche Juristen-Zeitung* 1934. évi 15. számában a kritika már vádirattá keményedik. Schmitt itt a liberális törvényességet olyan rendként festi le, amely megbénítja az államot a valódi veszély pillanatában. A jogállami garanciák Schmitt nyelvén már nem a szabadság intézményei, hanem az állam ellenségeinek gondosan kiépített védművei.¹⁴ Innen veszi át és fordítja politikai váddá *Franz von Liszt* ismert formuláját, amely a büntető törvényt a „*Magna Charta des Verbrechers*”, vagyis a bűnöző Magna Cartája névvel illette. A fordulat ereje abban áll, hogy egy egész (jogi) civilizáció értelmét fordítja visszájára. Ami addig a hatalom önkorlátozásának jele volt, az nála a közösség önvédelmi képességének gyengítéseként jelenik meg. Schmitt azonban itt

¹² Lásd: Balássy Ádám Miklós: Jogforrástan alapjai. Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem, L'Harmattan Kiadó. 2025, 20. o.

¹³ Megjegyzés: A „Mark = Mark” formula a pénztartozások nominálértékének elvét fejezte ki, amely szerint az egy márkában meghatározott követelés jogilag akkor is változatlan összegű marad, ha a pénz vásárlóereje időközben összeomlik. A weimari hiperinfláció idején ezért a formálisan állandó szabály és a gazdasági valóság között szélsőséges ellentét alakult ki. Schmitt e példával azt kívánta bizonyítani, hogy a normaszöveg pusztán változatlansága önmagában nem teremt valódi jogbiztonságot, ha a norma jelentése elszakad attól a társadalmi és gazdasági helyzettől, amelyben alkalmazni kell. Schmitt 1934a: 695. o.

¹⁴ Megjegyzés: A tanulmányban használt „jogállam” és „jogállamiság” fogalma nem vetíthető vissza minden további nélkül az 1945 után kialakult alkotmányos demokráciák fogalomkészletére. Schmitt nem a mai értelemben vett, alapjogi bíraskodással, alkotmánybírói kontrollal és intézményes fékekkel körülírt jogállamiságot elemezte. Ugyanakkor a *Rechtsstaat* fogalmáról kifejezetten beszélt, mégpedig elsősorban a „bürgerlicher Rechtsstaat”, vagyis a polgári-liberális jogállam történeti és politikai típusaként. E fogalom alatt a törvényhez kötött államhatalmat, az egyéni szabadságjogok biztosítását, a hatalommegosztást és a bírói kontrollt összekapcsoló rendet értette, amelyet később azért bírált, mert szerinte a politikai egységet és a döntés képességét a formális legalitás alá rendeli. A jelen elemzés ezért nem azt állítja, hogy Schmitt a második világháború utáni jogállamiság-elméletet támadta, hanem azt vizsgálja, miként értelmezte át és delegitimálta saját korának liberális jogállami garanciáit.

nem áll meg. Ha a büntetőjog a bűnöző szabadságlevele, akkor az alkotmányjog szükségképpen a hazaárulóé és az államárulóé lesz. Az igazságszolgáltatás pedig pusztán „*Zurechnungsbetrieb*”-bé, mechanikus betudási üzemmé silányul, amelynek kiszámítható működésére éppen az elkövető formálhat szerzett jogot, miközben az állam és a nép a hézagmentes legalitás hálójában mozdulatlanra dermed. A garancia ebben a képben már nem a rend, hanem a cselekvőképzetlenség technikája.

A gondolatmenet ezzel előre el is dönti a vitát. Aki a törvényességhez ragaszkodik, az többé nem az önkényt korlátozza, hanem az ellenséget védi. Aki pedig a kivételes cselekvés mellett érvel, az nem a jogot töri át, hanem a közösséget szabadítja ki a jog bénító öleléséből. Így válik a jogállam kritikája észrevétlenül a jogon kívüli hatalom erkölcsi felmentésévé.¹⁵

Ez a szerkezeti fordulat a szöveg legveszélyesebb eleme. A liberális jogállam intézményei, a bírói függetlenség, a törvényesség, az eljárási szabályok, a pontos tényállás, a jogorvoslat, Schmittnél nem önértékek, hanem akkor válnak megkérdőjelezhetővé, amikor az uralkodó politikai rend önmagát veszélyben lévőnek nyilvánítja. A kérdés ilyenkor többé nem az, hogy léteznek-e szabályok, hanem az, hogy kit védenek. Ha pedig a szabály „rosszakat” véd, a szabály maga válik gyanússá.

Schmitt politikafogalmának klasszikus értelmezései is arra mutatnak rá, hogy Schmitt egész liberalizmus-kritikája a politikai közösség elsődlegességére épül.¹⁶ A liberális rend szerinte azért ingatag, mert nem meri kimondani, hogy minden jogrend mögött végső soron egy konkrét politikai döntés és egy barát-ellenség megkülönböztetés áll. A politikai mindig ott kezdődik, ahol valaki eldönti, ki tartozik a közösséghez és ki az, akivel szemben a közösség szükség esetén kész harcolni.

IV. Az új rend mint új értelmezési szabály

Schmitt továbbá nem csupán arról beszél, hogy a normát „helyesen” kell értelmezni, hanem arról is, hogy az új rend egésze adja az értelmezés uralkodó szabályát. Az egyik kulcsfordulata szerint az új jogi gondolkodás szolgáltatja a mindent uraló értelmezési szabályt (*die alles beherrschende Auslegungsregel*).¹⁷ Ebben a képletben az értelmezés többé nem módszer, hanem politikai hierarchia. Aki értelmez, annak előbb el kell fogadnia a rend egészét.

Schmitt különösen világosan mutatja ezt meg a weimari alkotmány sorsáról írt részekben. Azt a gondolatot, hogy ami a régi alkotmányból még alkalmazható, az csak az új vezető akaratából alkalmazható, úgy kezeli, mint a jogi valóság természetes következményét. A régi norma tehát nem saját erejénél fogva él tovább. Csak annyiban él, amennyiben az új rend beengedi saját szerkezetébe. Ez a gondolatpár már önmagában lerombolja a jog folytonosságának klasszikus felfogását. Nem a norma hordozza a rendet, hanem a rend dönti el, mi számít még normának.

A történeti súly itt mérhető igazán. Schmitt nem egyszerűen azt állítja, hogy egy forradalmi vagy rendkívüli helyzetben új alkotmányos viszonyok jönnek létre. Ennél többet mond. Azt, hogy a régi normák jelentését is az új politikai alapkérdés írja felül. Nem kell minden tételt külön eltörölni. Elég, ha az egész rendszer szelleme megváltozik. A norma formálisan akár maradhat is,

¹⁵ Schmitt 1934b: 947. o.

¹⁶ Frye, Charles E.: Carl Schmitt's Concept of the Political. In *The Journal of Politics*, Vol. 28, No. 4, 1966, pp. 818–830. <https://doi.org/10.2307/2127676> Lásd továbbá Dyzenhaus, David: *Friend and Enemy. Schmitt and the Politics of Law*. In Dyzenhaus, David: *Legality and Legitimacy*. Carl Schmitt, Hans Kelsen, and Hermann Heller in Weimar. Clarendon Press, Oxford, 1997, pp. 38–101. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780198298465.003.0002>.

¹⁷ Schmitt 1934a: 696. o.

de már nem ugyanazt jelenti. Ez a módszer azért különösen veszélyes, mert a normacsere így értelmezési aktusnak álcázható.

E ponton Schmitt egész 1933-34-es jogi beszédmódja egyetlen eljárássá sűrítető. Először kimondja, hogy új kor kezdődött. Ezután azt állítja, hogy a régi fogalmak csak akkor maradhatnak meg, ha átítatódnak az új szellemmel. Majd arra a következtetésre jut, hogy ami ennek ellenáll, az nem egyszerűen vita tárgya, hanem káros maradvány. A jogász nyelv megtartja tudományos formáját, de a normaértelmezés végpontján már politikai lojalitásvizsgálat áll.

V. A tett, amely utólag maga lesz a jog

A második cikk ott válik igazán megrendítővé, ahol Schmitt a rendkívüli politikai cselekvést már nem csupán szükségesnek, hanem közvetlenül jogteremtőnek mondja. A szövegben a vezető rendkívüli fellépése nem jogilag gyanús, utóbb mentendő kivételként jelenik meg, hanem mint a legmagasabb igazságszolgáltatás. Schmitt szavai szerint ez maga volt a legfőbb igazságszolgáltatás (*Sie untersteht nicht der Justiz, sondern war selbst höchste Justiz*). Ez a mondat nem pusztán túlzó publicisztika. Ez maga a schmitti döntéselmélet végső alakja.¹⁸

Schmitt ebben az írásban nyíltan lerombolja azt a klasszikus különbséget, amely jog és erő, norma és az aktus között áll. Amikor azt írja, hogy minden jog a nép életjogából származik (*Alles Recht stammt aus dem Lebensrecht des Volkes*), a jog érvényességét már nem normatív láncolatból, hanem politikai lételvből vezeti le. A jog forrása többé nem előzetes „érvényességi lépcső”, hanem a közösség életérdeke, amelyet a vezető a veszély pillanatában reprezentál. A konkrét tett tehát nem azért jogszerű, mert illeszkedik a normához, hanem azért, mert a közösség létfeltételét állítólag biztosítja.

Itt áll előttünk a schmitti technika teljes alakja. Előbb a régi jogot relativizálja az új szellem nevében. Azután a garanciákat átfordítja, mint amelyek az ellenséget védik. Végül a rendkívüli politikai cselekvést nem kivételnek, hanem a legmagasabb jogi aktusnak nevezi. A jogellenes tett így nem jogsértés lesz, hanem forrás. Ez a pillanat az, amikor az alkotmányos nyelv teljesen átcsap politikai teológiába.

VI. Mi volt látható már ekkor

Ha e két szöveget történeti távolságból olvassuk, legalább öt dolog válik szembeötlővé. Először is, Schmittnél a „régijog” soha nem önmagában hibás. Azért válik félreterelővé, mert egy új politikai közösség önleírása ezt követeli. Másodszor, a formális garanciák soha nem absztrakt értékek. Jelentőségük attól függ, kit védenek, hogyan védenek, és hogy a védelem a közösség barátját vagy ellenségét illeti-e. Harmadszor, az értelmezés soha nem módszertani kérdés marad. A „szellem” nyelve alatt mindig az áll, hogy ki rendelkezik azzal a tekintéllyel, amely a szöveg jelentését véglegesen megállapítja. Negyedszer, a kivételes cselekvés utólag nemcsak igazolható, hanem eredeti „(jog)forrássá” is nyilvánítható. Ötödször pedig, a kivétel végét is ugyanaz mondja ki, aki a kivételt megnyitotta.

Ebben rejlik a két 1934-es szöveg máig nyugtalanító ereje. Nemcsak arról beszélnek, hogy a jogot miként lehet alárendelni a politikának. Arról is, hogyan lehet ezt a műveletet kifejezetten

¹⁸ Schmitt 1934b: 947. o.

jogászi fogalmakkal végrehajtani. A jogállam nem akkor kerül a legnagyobb veszélybe, amikor nyíltan megtagadják, hanem amikor saját helyreállításának nevében felhatalmazássá alakítják. Ott kezdődik, ahol ugyanennek ellenkezőjét állítja, és úgy beszél a jog védelméről, hogy közben a jog formális korlátait a történelmi szükség, a közösségi önvédelem, az új szellem vagy a magasabb igazság nevében hatálytalanítja.

Schmitt 1933-34-es munkásságának legsúlyosabb tanulsága ezért nem pusztán az, hogy a jog kivételes állapotban sérülékeny. Sokkal inkább az, hogy a jog nyelve önmaga ellen is fordítható. A jogbiztonságot át lehet nevezni a múlt örökségének. A bírói függetlenséget a döntés akadályának. A legalitást az ellenség trükkjének. A rendkívüli cselekvést pedig a legmagasabb igazságosságnak. Amikor ezek a fordulatok összeérnek, a jog nem egyszerűen meggyengül. Saját szótárával vesz részt önmaga lebontásában.

Irodalomjegyzék

Balássy Ádám Miklós: Jogforrástan alapjai. Károli Gáspár Református Egyetem, L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2025.

Dyzenhaus, David: Legality and Legitimacy. Carl Schmitt, Hans Kelsen, and Hermann Heller in Weimar. Clarendon Press, Oxford, 1997.

Frye, Charles E.: Carl Schmitt's Concept of the Political. In The Journal of Politics, Vol. 28, No. 4, 1966, pp. 818–830. <https://doi.org/10.2307/2127676>

Origen: On First Principles. (ford.: Butterworth, George William). Peter Smith, Gloucester, Massachusetts, 1973.

Schmitt, Carl: Der Führer schützt das Recht. Zur Reichstagsrede Adolf Hitlers vom 13. Juli 1934. In Deutsche Juristen-Zeitung, 1934/15. szám, 945–950. o.

Schmitt, Carl: Der Weg des deutschen Juristen. In Deutsche Juristen-Zeitung, 1934/11. szám, 691–698. o.

Schmitt, Carl: Verfassungslehre. Duncker & Humblot, München–Leipzig, 1928.

Techet Péter: Carl Schmitt és a nemzetiszocializmus. In Politikatudományi Szemle, 2012/1. szám, 133-154. o.
